PRAVIČNOST IN POLITIČNA UREDITEV

LUKA ĐEKIĆ

ALMA MATER

PRESS

PRAVIČNOST IN POLITIČNA UREDITEV
dr. Luka Đekić

Alma Mater Press, Maribor

Recenzenta: dr. Marinka Lukšič Hacin, dr. Mitja Velikonja

Urednik: dr. Gašper Pirc

Oblikovanje in prelom: Tjaša Pogorevc

Izdala in založila:
Maribor: Univerza Alma Mater Europaea, Alma Mater Press, 2026

Za izdajatelja: dr. Ludvik Toplak

Spletna izdaja

Dostopna na: https://press.almamater.si/index.php/amp/sl/catalog/book/126

Publikacija je izšla ob finančni podpori Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) na podlagi rezultatov Javnega razpisa za (so)financiranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2024.

@ 2026 AMEU

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-4.0 Mednarodna licenca. Uporabnikom je dovoljeno reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev in predelava izvirnega ali derivativnega avtorskega dela, vendar samo v nekomercialne namene ter pod pogojem, da navedejo avtorja dela.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

PRAVIČNOST IN POLITIČNA UREDITEV

2025

Kazalo

Uvod ... 7

Številke ali vrednote? Normativna politična teorija in politična ekonomija ... 15

Ekonomske neenakosti kot osrednji problem 21. stoletja ... 31

(Ne)moč politike: prezirana, a nujna ... 43

Demokracija: med vladavino ljudstva in pravičnostjo ... 59

V iskanju pravične družbe: pomen in aktualnost Rawlsove politične pravičnosti ... 73

Politično-ekonomska analiza in normativna presoja sodobnih ureditev: etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalni kapitalizem ... 103

Liberalni socializem kot možnost ... 159

Zaključek ... 189

Literatura ... 193

Uvod

Kriza sodobnih družb in normativni izziv pravičnosti

Na začetku 21. stoletja se človeštvo na globalni, regionalni, državni in lokalni ravni sooča z vrsto kriz – političnih, socialnih, zdravstvenih, gospodarskih, finančnih, kulturnih in okoljskih. Te krize niso več izolirani pojavi, temveč tvorijo prepletene in medsebojno ojačujoče konfiguracije, v katerih se vzroki in posledice prekrivajo. Takšna dinamika kaže, da ne gre zgolj za zaporedje kontingentnih motenj, temveč za strukturne napetosti, ki so vpisane v samo jedro sodobnih politično-ekonomskih ureditev.

Empirični kazalci to diagnozo potrjujejo. Poglabljanje socialnih in ekonomskih razlik ter vztrajna prisotnost revščine razkrivata, da neenakosti niso prehodni pojav, temveč sistemsko reproduciran rezultat obstoječih institucionalnih aranžmajev. Po ocenah Svetovne banke v zadnjih letih približno 700 do 800 milijonov ljudi še vedno živi v ekstremni revščini, medtem ko se koncentracija bogastva dolgoročno povečuje (World Bank 2024). Ekonomske razlike ne določajo le materialnih pogojev življenja, temveč tudi dostop do družbenih dobrin, porazdelitev življenjskih možnosti in razmerja politične moči. Neenakosti zato niso zgolj ekonomski pojav, temveč hkrati politični in normativni problem.

Na to protislovje je z izrazito normativno ostrino opozoril Stéphane Hessel, ko je zapisal, da se prepad med zelo revnimi in zelo bogatimi vztrajno poglablja ter da sta tekmovalnost in dirka za dobičkom postali prevladujoči načeli sodobnih družb (Hessel 2011, 25, 31–32). Takšna diagnoza ni zgolj opis stanja, temveč implicira moralni imperativ: razmere, ki sistematično proizvajajo nepravičnosti, zahtevajo politični in institucionalni odziv. V podobnem duhu Antonio Gramsci opozarja, da politični red, ki izgubi občutek za solidarnost in dopušča nepotrebne družbene žrtve, dolgoročno izgublja stabilnost (Gramsci 1987, 109). Skupna implikacija teh perspektiv je jasna: kriza sodobnih družb ni zgolj funkcionalna ali ekonomska, temveč v svojem bistvu normativna.

Kljub temu sodobnosti ni mogoče razumeti zgolj kot procesa razgradnje. Kot poudarja Matthew Flinders, bo prihodnost pripadala tistim političnim skupnostim, ki bodo sposobne preseči politični cinizem ter oblikovati normativno utemeljene in institucionalno odgovorne oblike vladanja. Takšen obrat predpostavlja vrnitev k temeljnim vprašanjem pravičnosti, pravic, dolžnosti, odgovornosti in demokracije (Flinders 2012, viii) – vprašanjem, ki jih sodobne družbene vede pogosto potiskajo na obrobje. Prav tu se ponovno odpre vprašanje razmerja med normativnimi načeli in institucionalnimi ureditvami, ki ta načela omogočajo ali pa jih sistematično spodkopavajo.

Ta knjiga izhaja iz te premise. Njeno temeljno izhodišče je, da pravičnost ni samoumevna kategorija, temveč normativni kriterij, ki zahteva stalno teoretsko utemeljevanje in institucionalno artikulacijo. V tem okviru razvija osrednjo tezo, da prevladujoče politično-ekonomske ureditve – etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalni kapitalizem – kljub pomembnim razlikam ne zagotavljajo pravičnosti, temveč reproducirajo strukturne neenakosti in različne oblike nepravičnosti. Na tej podlagi knjiga ne ostaja zgolj pri kritični presoji obstoječih ureditev, temveč razvija normativni model oziroma konceptualni okvir liberalnega socializma kot možne alternativne politično-ekonomske ureditve.

Iz tega izhaja osrednje raziskovalno vprašanje knjige: katera politično-ekonomska ureditev je lahko normativno upravičena, pravična in institucionalno vzdržna v razmerah naraščajočih ekonomskih neenakosti ter erozije demokratične legitimnosti?

Normativna politična teorija in politična ekonomija

Odgovor na to vprašanje predpostavlja jasno opredelitev vloge normativne politične teorije in politične ekonomije. V sodobnih družbenih vedah sta bili ti pogosto potisnjeni v ozadje v korist pozitivističnih pristopov, usmerjenih v merjenje, modeliranje in empirično analizo, ter realistično orientiranih razlag razmerij moči. Vendar brez normativnega horizonta ni mogoče odgovoriti na vprašanje, katere institucije so upravičene in kakšna bi morala biti politična skupnost.

Pozitivistični pristopi omogočajo analizo empiričnih procesov, realistično usmerjene teorije razkrivajo razmerja moči, normativna teorija pa vzpostavlja kriterije presoje. Ti pristopi niso nujno izključujoči, temveč lahko delujejo komplementarno. Knjiga zato temelji na njihovi refleksivni povezavi: na rekonstrukciji ključnih normativnih teorij, njihovi kritični primerjalni analizi ter razvoju lastne normativne sinteze, usmerjene v vprašanje pravične institucionalne ureditve.

Knjiga presega zgolj abstraktno raven normativne refleksije in jo povezuje s politično ekonomijo kot področjem, na katerem se vprašanja pravičnosti konkretizirajo v institucionalnih strukturah. Analiza se tako opira tudi na temeljne dimenzije politično-ekonomskega procesa – produkcijo, razdelitev, menjavo in potrošnjo –, saj se prav skozi te procese oblikujejo razmerja moči, dostop do virov ter pogoji družbene reprodukcije. Vprašanje pravičnosti zato ni zunanje vprašanje politične ekonomije, temveč zadeva njeno notranjo normativno strukturo.

Ekonomske neenakosti kot osrednji problem sodobnosti

V tem okviru se kot osrednje vprašanje sodobnih družb izpostavlja problem ekonomskih neenakosti. Te ne zajemajo zgolj dohodkovnih razlik, temveč predvsem koncentracijo premoženja, ki bistveno določa življenjske možnosti posameznikov in skupin. Neenakosti vplivajo na dostop do temeljnih družbenih dobrin, reproducirajo razlike v življenjskih možnostih ter imajo izrazite politične učinke. Problematične niso le zaradi svojega obsega, temveč zaradi svojih normativnih implikacij: vplivajo na enakost možnosti, porazdelitev moči in pogoje politične participacije, s čimer neposredno zadevajo vprašanje pravičnosti in legitimnosti političnega reda.

Analize Thomasa Pikettyja pokažejo, da kapital v sodobnih ekonomijah vodi v koncentracijo bogastva, ki se brez politične intervencije sistematično reproducira (Piketty 2014; 2020). Ta proces hkrati pomeni koncentracijo političnega vpliva, saj ekonomska moč pogosto preoblikuje institucionalna pravila v korist obstoječih elit. Prav na tej točki se pokaže temeljna omejenost obstoječih politično-ekonomskih ureditev: bodisi ne zmorejo učinkovito omejevati koncentracije kapitala bodisi to počnejo

na način, ki ustvarja nove oblike nepravičnosti. Ekonomske neenakosti zato niso zgolj ena izmed tem sodobne politične teorije, temveč osrednje presečišče politične ekonomije, demokracije in pravičnosti.

Politika, demokracija in pravičnost

V takšnih razmerah se ponovno odpre vprašanje vloge politike. Politika ni zgolj arena konflikta interesov ali boj za oblast, temveč normativno regulirana praksa kolektivnega odločanja, ki vzpostavlja in preoblikuje temeljna pravila skupnega življenja. Državna oblast ne deluje le kot regulator trga, temveč kot ključni oblikovalec institucionalnega reda, ki določa razmerja med ekonomijo, pravicami in družbenimi možnostmi. Razmerje med državo in gospodarstvom zato vedno vključuje vprašanje omejevanja in usmerjanja ekonomske moči v skladu z načeli pravičnosti.

Hkrati politika deluje v pogojih omejene racionalnosti, konfliktnih interesov in institucionalnih omejitev, kar pomeni, da sama po sebi ne zagotavlja pravičnih izidov. Prav zato zahteva normativno usmeritev, ki presega zgolj proceduralno razumevanje odločanja in omogoča presojo njegovih vsebinskih rezultatov. Brez takšne usmeritve lahko politični procesi ostanejo formalno legitimni, vendar vsebinsko nepravični.

Posebno mesto ima vprašanje demokracije, ki se sooča z notranjo napetostjo med proceduro in vsebino. Demokratične procedure same po sebi ne zagotavljajo pravičnih izidov, zlasti v pogojih visoke ekonomske neenakosti, kjer formalna politična enakost prikriva dejanske asimetrije moči. Če demokracijo reduciramo na golo večinsko proceduro, postane vsebinsko odprta forma, skozi katero lahko prehajajo zelo različni, tudi med seboj nasprotujoči si politični projekti. Večinska odločitev sama po sebi še ne zagotavlja pravičnosti.

Posredna demokracija zato ostaja nujen, vendar ne zadosten okvir sodobnih množičnih družb. Potrebna je njena normativna in institucionalna nadgradnja z mehanizmi, ki omejujejo vpliv koncentriranega kapitala, krepijo dejansko politično enakost in omogočajo povezovanje politične svobode s socialno in ekonomsko pravičnostjo. Demokracija tako ni zadosten pogoj pravičnosti, temveč njen institucionalni okvir, katerega legitimnost je odvisna od vsebinskih rezultatov.

Normativni okvir politične pravičnosti in meje obstoječih ureditev

Iskanje ustreznega normativnega okvira zato postane ključno. V tem kontekstu se kot posebej relevantna izkaže teorija politične pravičnosti Johna Rawlsa, zlasti njegovo razumevanje osnovne strukture družbe kot primarnega nosilca pravičnosti. Njegovi načeli enakih temeljnih pravic in svoboščin ter enakih možnosti skupaj z načelom razlike ne predstavljata zgolj abstraktnih normativnih zahtev, temveč kriterij za presojo konkretnih institucionalnih ureditev, ki določajo razporeditev pravic, virov in življenjskih možnosti.

Rawlsov okvir omogoča sistematično vrednotenje politično-ekonomskih ureditev glede na njihovo zmožnost zagotavljanja pravičnih pogojev sodelovanja, enakih možnosti in institucionalne zaščite temeljnih svoboščin. Hkrati odpira vprašanje, v kolikšni meri obstoječe institucije te zahteve dejansko izpolnjujejo ali pa jih sistematično spodkopavajo. Rawlsova teorija tako ne predstavlja le kriterija presoje, temveč tudi izhodišče za razvoj alternativnih institucionalnih rešitev.

Na tej osnovi knjiga kritično analizira tri prevladujoče modele – etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalni kapitalizem. Analiza ne ostaja na ravni normativne presoje njihovih načel, temveč vključuje tudi preučevanje njihovih strukturnih značilnosti, institucionalnih mehanizmov in razmerij moči, ki oblikujejo njihovo delovanje. Kljub razlikam ti modeli delijo skupno omejitev: nezmožnost trajnega usklajevanja med trgom, demokracijo in pravičnostjo v pogojih sodobnega kapitalizma.

Liberalni socializem kot normativna alternativa

Če obstoječe ureditve ne zagotavljajo normativno zadovoljivih izidov, se odpre vprašanje možnosti alternativnih institucionalnih konfiguracij. To vprašanje ni zgolj teoretsko, temveč izhaja neposredno iz protislovij sodobnih družb: iz hkratne rasti ekonomskih neenakosti, erozije demokratične legitimnosti ter omejene sposobnosti obstoječih ureditev, da ta protislovja trajno razrešujejo.

Na tej podlagi knjiga razvija koncept liberalnega socializma kot normativno utemeljenega modela politično-ekonomske ureditve. Liberalni socializem ni zamišljen kot kompromis med dvema tradicijama, temveč kot njuna normativno in institucionalno reflektirana sinteza: politični liberalizem zagotavlja okvir temeljnih pravic, svoboščin in institucionalnih omejitev oblasti, medtem ko ekonomski socializem naslavlja vprašanja lastnine, razdelitve in nadzora nad produkcijskimi sredstvi. Njegova osrednja ambicija je preseči razkorak med formalno politično enakostjo in dejansko ekonomsko neenakostjo.

To predpostavlja institucionalne mehanizme, ki omejujejo koncentracijo ekonomske moči, širijo dostop do virov ter omogočajo bolj enakovredno udeležbo posameznikov v ekonomskem in političnem življenju. Liberalni socializem tako ni predstavljen kot dokončen in izčrpen institucionalni načrt, temveč kot normativno-institucionalni okvir za razmislek o transformacijah, ki bi lahko povezale svobodo, enakost in stabilnost v sodobnih družbah. Osrednji prispevek knjige je prav v artikulaciji takšnega modela na podlagi reformuliranega Rawlsovega pojmovanja pravičnosti.

Metodološki okvir in namen knjige

Knjiga temelji na analitično-normativnem pristopu, ki združuje teoretsko analizo ključnih avtorjev s kritično refleksijo institucionalnih praks. Njen osrednji prispevek je v povezovanju normativnih načel s strukturno analizo politično-ekonomskih ureditev ter v razvoju konceptualnega okvira, ki presega omejitve obstoječih modelov. Knjiga tako ni zgolj rekonstrukcija obstoječih teorij, temveč poskus njihove kritične integracije in nadaljnjega razvoja.

Struktura knjige sledi tej logiki: od razprave o normativni politični teoriji in politični ekonomiji, prek analize ekonomskih neenakosti, vprašanja politike in demokracije, do obravnave Rawlsove teorije politične pravičnosti, kritike treh prevladujočih politično-ekonomskih ureditev in artikulacije liberalnega socializma kot normativne alternative. Takšna zgradba ni zgolj formalna, temveč izraža notranjo argumentativno logiko knjige: od diagnoze sodobnih protislovij k iskanju normativno in institucionalno ustreznejše ureditve.

Knjiga se zaveda tudi lastnih omejitev. Ne ponuja popolnega načrta, temveč normativno orientacijo, ki odpira prostor za nadaljnje teoretske razprave, empirične preizkuse in pravno-ekonomske elaboracije. Toda prav to je naloga politične teorije v trenutku, ko prevladujoči modeli izgubljajo legitimnost: iskati alternative, povezovati normativna načela s konkretnimi institucijami ter utemeljevati pogoje pravičnega političnega reda.

Pravičnost v tem kontekstu ni retorična vrlina, temveč temelj politične skupnosti. Brez nje se demokracija prazni, oblast izgublja legitimnost, družbeno zaupanje pa razpada. Razprava o pravičnosti zato ne ostaja na ravni teoretske refleksije, temveč neposredno zadeva vprašanje normativnih temeljev in strukturnih značilnosti politično-ekonomskih ureditev ter možnosti alternativne politično-ekonomske ureditve. Ta knjiga je prispevek k takšnemu premisleku – k razpravi o tem, kakšna politično-ekonomska ureditev je lahko normativno upravičena, pravična in dolgoročno vzdržna.

Številke ali vrednote? Normativna politična teorija in politična ekonomija

V sodobnih družbenih vedah je opaziti izrazit premik k merljivosti, kvantifikaciji in metodološki strogosti. Politika se vse pogosteje obravnava kot predmet tehničnih analiz, ekonomija pa kot področje modeliranja, merjenja in napovedovanja. Takšna usmeritev sicer omogoča natančnejše razumevanje posameznih empiričnih procesov, vendar hkrati marginalizira temeljna vprašanja pravičnosti, legitimnosti in politične ureditve. Ne gre zgolj za metodološki premik, temveč za spremembo v samem razumevanju predmeta raziskovanja: kadar v ospredje stopijo predvsem podatki, modeli in učinkovitost, se pogosto zabriše vprašanje, po katerih merilih naj politične in ekonomske ureditve sploh presojamo.

Vsaka analiza političnih ali ekonomskih institucij namreč nujno implicira določena merila presoje, tudi kadar ta niso izrecno artikulirana. Izbira raziskovalnega problema, operacionalizacija pojmov in interpretacija rezultatov vedno že vključujejo vrednotne predpostavke. Vrednotna nevtralnost se kaže prej kot ideal kakor kot dejansko dosegljivo stanje (Weber 1904). Političnih in ekonomskih ureditev zato ni mogoče ustrezno razumeti zgolj z opisom njihovega delovanja; odločilno vprašanje je, ali so tudi normativno upravičene.

Temeljna teza tega poglavja je, da brez normativnega okvira sodobnih politično-ekonomskih ureditev ni mogoče niti ustrezno razumeti niti kritično presojati, še manj pa jih preoblikovati. Prav na presečišču empirične analize in normativne presoje se zato vzpostavlja osrednja vloga normativne politične teorije in normativne politične ekonomije.

Normativna politična teorija: med opisom in presojo

Politično lahko razumemo kot skupek procesov, institucij, idej, sistemov odločanja in razmerij moči, ki strukturirajo družbeno življenje. Kot poudarja David Easton, naloga politične znanosti ni le ugotoviti, kakšna politika je, temveč tudi premisliti, kakšna bi morala biti, kako jo uresničujemo in kako jo ustvarjamo (Easton 1997, 90). Izbira raziskovalnega pristopa zato ni zgolj metodološka odločitev, temveč praviloma vključuje tudi ontološke in vrednotne predpostavke.

Med različnimi pristopi v politični znanosti ima normativna politična teorija posebno mesto zaradi svoje zgodovinske globine in trajne konceptualne relevantnosti. Gre za eno najstarejših tradicij političnega mišljenja, ki sega v antično Grčijo, kjer se je prvič sistematično zastavilo vprašanje, kako naj bo politična skupnost urejena. V ospredju tega razmisleka ni bilo le vprašanje, kako oblast deluje, temveč predvsem, kako bi morala delovati. Prav v tej razliki med opisom obstoječega in presojo zaželenega je jedro normativnega pristopa.

Normativna politična teorija se zato ne omejuje zgolj na moralno ali etično vrednotenje, temveč vzpostavlja merila presoje, na podlagi katerih je mogoče razlikovati med legitimnimi in nelegitimnimi političnimi ter ekonomskimi ureditvami. Njena temeljna naloga je iskanje odgovorov na vprašanje pravičnega in stabilnega političnega reda. Rawls (2011, 19) tak red razume kot skupek institucij, povezanih z uresničevanjem določene koncepcije pravičnosti, Aristotel pa pravičnost opredeljuje kot temeljno nalogo politične znanosti (Aristotel 2002, 49). V tem okviru v ospredje stopajo pojmi pravičnosti, svobode, enakosti, legitimnosti in avtoritete (List in Valentini 2016), saj prav ti usmerjajo presojo političnih ureditev in institucionalnih praks.

Politični teoretik ni zgolj analitik obstoječega, temveč soudeleženec v znanstveni in javni razpravi o merilih legitimne družbene ureditve. Njegovo delo združuje analizo in normativno presojo: artikulira standarde pravičnosti ter na njihovi podlagi presoja institucije, politične ukrepe in širše družbene ureditve. Normativna politična teorija je zato hkrati refleksivna in praktično usmerjena. Njena osrednja moč je v argumentirani normativni presoji političnih institucij, praks in odločitev. Kot ugotavlja Beyme (2007), ima pomembno vlogo pri zmanjševanju iracionalnih odločitev v politiki.

Prav v tej napetosti med opisom in presojo se vzpostavlja njena specifična epistemološka pozicija: ne nadomešča empirične analize, temveč jo dopolnjuje in presega, saj ne odgovarja le na vprašanje, kako politika deluje, temveč tudi, ali je njeno delovanje upravičeno.

Epistemološka napetost: pozitivizem, realizem in normativnost

Ena osrednjih napetosti sodobne politične znanosti se vzpostavlja v razmerju med normativnim pristopom in empirično usmerjenimi pristopi, zlasti pozitivizmom in realizmom. Od sredine 20. stoletja, zlasti z behavioristično revolucijo, se je politična znanost izraziteje razdelila na dva temeljna tabora: na eni strani na empirično usmerjeno, »znanstveno« raziskovanje politike, na drugi strani pa na pristope, ki opozarjajo, da brez normativne presoje razumevanje politike ostaja okrnjeno (Ball 2007; Bauböck 2008; Goodin 2009; Meiksins Wood 2016).

Empirično usmerjeni pristopi izhajajo iz predpostavke, da mora znanstvena analiza politike temeljiti na opazovanju, merjenju in testiranju hipotez na podlagi podatkov. Za pozitivizem je prav opazovanje temeljno merilo znanstvene veljavnosti; tisto, kar ni merljivo in preverljivo, težko postane predmet znanstvene razprave (Hollis 2002). Hkrati ta pristop omogoča analizo političnih procesov in v omejenem obsegu tudi napovedovanje trendov, vendar se pri vprašanjih pravičnosti izkaže za nezadosten. Ključno vprašanje namreč ni le, ali je določena institucija ali zakon veljaven, temveč tudi, ali je pravičen.

To napetost jasno razkriva pravni pozitivizem, ki sistematično ločuje med veljavnostjo prava in njegovo moralno upravičenostjo. Kelsen (2005) poudarja, da je treba pravni red analizirati z vidika njegove formalne veljavnosti, ne pa njegove moralne vsebine. Toda prav takšna razmejitev odpira temeljno vprašanje: ali je mogoče pravo ali politiko sploh ustrezno razumeti ločeno od vprašanja pravičnosti.

Kot poudarja Hollis (2002, 209), nam lahko pozitivizem pojasni, kaj politika je ali kaj bo verjetno postala, ne more pa odgovoriti na vprašanje, kakšna bi morala biti. Politična realnost tudi nikoli ni povsem nevtralno

zaznana, saj vključuje interpretacijo, vrednotenje in kontekstualizacijo, ki jih oblikujejo kulturni horizonti in izkušnje (Hollis 2002, 77). Zato se vrednotna nevtralnost v družboslovju kaže prej kot regulativni ideal kakor kot dejansko dosegljivo stanje (Weber 1904). Zmotno bi bilo pričakovati, da bo politična znanost postala eksaktna naravoslovna disciplina, saj politične odločitve niso zgolj rezultat podatkov, temveč tudi vrednostnih sodb.

Podobno omejitev razkriva realistično usmerjeno razumevanje politike, ki izhaja iz analize moči, interesov in strateškega delovanja akterjev. Kot pravi Machiavelli, je v politiki pomembneje razumeti, kaj dejansko je, kot pa, kaj bi moralo biti (Machiavelli 1966, 41). Takšna usmeritev sicer pomembno prispeva k razumevanju delovanja oblasti, vendar hkrati relativizira normativna merila politične presoje in krepi instrumentalno razumevanje politike.

Normativna politična teorija zato ni alternativa empiričnim pristopom, temveč njihov nujni korektiv. Empirična analiza osvetljuje dejansko stanje, normativna teorija pa vzpostavlja merila njegove presoje in usmerja njegovo preobrazbo. Brez empiričnih vpogledov normativna teorija tvega abstraktnost, brez normativnega horizonta pa empirična analiza izgublja sposobnost kritične presoje; obe ravni sta zato notranje povezani in medsebojno odvisni.

Aktualnost normativnega pristopa danes

V sodobnem kontekstu, zaznamovanem s političnimi, ekonomskimi, okoljskimi in institucionalnimi krizami, se vprašanje pravičnosti znova vrača v središče politične misli. V nasprotju z Laslettovo tezo o »smrti« politične filozofije (Laslett 1956) sodobne razmere jasno kažejo, da brez vrednotne orientacije ni mogoče resno razmišljati o pravičnosti, legitimnosti in politični ureditvi. Družboslovje, ki se odreče normativnim merilom, tvega, da se zoži na deskriptivno obdelavo podatkov brez širše politične orientacije.

Aktualna ostaja tudi Marxova enajsta teza o Feuerbachu, da filozofi sveta niso le razlagali, temveč ga je treba tudi spremeniti (Marx 2008, 25). Ta imperativ opozarja, da naloga politične teorije ni zgolj interpretacija obstoječih razmerij, temveč tudi artikulacija alternativ in utemeljevanje novih

institucionalnih možnosti. Normativna politična teorija tako ne predstavlja odmika od realnosti, temveč pogoj njene kritične refleksije in preobrazbe.

Sodobni avtorji opozarjajo na potrebo po premiku od metodološke zaprtosti k problemski orientaciji, kjer je teoretsko razmišljanje usmerjeno v razreševanje konkretnih družbenih in političnih problemov (Green in Shapiro 1994). Vsaka resna politična teorija se mora soočiti z dvema temeljnima vprašanjema: kakšna naj bo oblika družbene organizacije in politične oblasti ter kako je takšno ureditev mogoče institucionalno uresničiti (Offe 1985, 91). Če na ti vprašanji ne zna odgovoriti, izgublja pomemben del svoje analitične in normativne relevantnosti.

V razmerah naraščajočih ekonomskih neenakosti, koncentracije politične moči in erozije demokratičnih institucij postaja vprašanje pravičnosti še posebej pereče. Razumevanje delovanja sveta ne zadošča; odločilno je tudi vprašanje normativne upravičenosti obstoječih institucionalnih ureditev. Vsaka politična odločitev namreč implicira določeno predstavo o tem, kakšna naj bo družba; če te predstave ne artikuliramo eksplicitno, ostaja prisotna v implicitni in nereflektirani obliki.

Naloga normativne politične teorije je zato v tem, da premisli meje mogočega ter utemelji vizijo pravične družbe kot realnega normativnega horizonta sodobnega časa. Ne gre za abstraktno idealizacijo, temveč za oblikovanje meril, ki omogočajo kritično presojo obstoječih ureditev in usmerjajo njihovo preobrazbo. Prav tu se kaže njena trajna aktualnost: ne kot alternativa empirični analizi, temveč kot njen nujni dopolnilni okvir.

Povezava z empirijo in politično ekonomijo

Ko govorimo o vlogi normativne politične teorije, kot že rečeno, ne moremo prezreti njene povezanosti z empiričnim, zgodovinskim in družbenim svetom. Čeprav je usmerjena v vprašanje, kako bi moralo biti, to ne pomeni, da zanemarja vprašanje, kako je. Med obema ravnema obstaja notranja povezanost: normativno mišljenje potrebuje uvid v realnost, ki jo želi presojati in preoblikovati (Rohe 1997, 42).

Normativna politična teorija zato ne more biti ločena od družbenih dejstev, institucionalnih praks in vprašanj izvedljivosti. Empirične razi-

skave o političnem vedenju, ekonomskih neenakostih, delovanju institucij ali participaciji zagotavljajo nujno podlago za razvijanje normativnih argumentov in konkretizacijo političnih vizij. Brez te povezave normativna teorija tvega zdrs v abstraktne in neuresničljive konstrukcije.

Po drugi strani empirične analize brez normativnega okvira ostajajo interpretativno omejene: podatki sami po sebi ne povedo, ali so določene ureditve pravične, legitimne ali zaželene. Kot poudarjata Gerring in Yesnowitz (2006, 133), empirične raziskave brez normativne orientacije pogosto ne presežejo deskriptivne ravni, medtem ko normativna teorija brez empirične podlage izgublja stik z realnostjo. Politično znanost je zato smiselno razumeti kot prostor trajnega napetostnega razmerja med dejstvi in ideali.

Takšno razmerje ima dolgo tradicijo v politični misli. Že klasični avtorji so opozarjali, da mora politična teorija izhajati iz družbene izkušnje, če želi nuditi orientacijo. Rawls (1999, 398) poudarja, da morajo biti načela politične pravičnosti združljiva z realnimi možnostmi njihove institucionalne uresničitve. Normativna načela, ki želijo vplivati na družbeno realnost, zato ne morejo biti ločena od zgodovinskega in družbenega konteksta, v katerem nastajajo. Normativne ideje niso brezčasne konstrukcije, temveč odgovori na konkretne družbene probleme, konflikte in razvojne dileme.

Politična teorija mora zato združevati dvojno nalogo: zmožnost misliti onkraj obstoječega ter hkrati razumeti pogoje, ki to obstoječe omogočajo. Šele povezanost empirije in normativnosti omogoča oblikovanje institucionalnih ureditev, ki so hkrati izvedljive in pravične.

To napetostno razmerje dobi posebno težo na področju politične ekonomije, kjer se vprašanja pravičnosti neposredno povežejo z organizacijo produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje. Kot ugotavlja Elkin (2006, 792–793), so vprašanja gospodarske rasti, razdelitve bogastva, vloge trgov in države ter nadzora nad ekonomskimi viri sestavni del političnega življenja. Ekonomskih procesov zato ni mogoče razumeti kot ločenih od politike, temveč kot osrednje področje, na katerem se normativna vprašanja konkretizirajo.

Normativna politična teorija zato ne more ostati omejena na abstraktno razpravo o pravičnosti, svobodi ali legitimnosti, temveč se mora soočiti z vprašanjem, kako so ti principi udejanjeni v konkretnih ekonomskih ureditvah. Na tej točki normativna analiza preide v področje politične eko-

nomije, kjer se normativna merila prevajajo v institucionalno organizacijo produkcije, menjave, razdelitve in potrošnje.

Normativna politična ekonomija: razumevanje in pomen

Politična ekonomija se ukvarja z razmerjem med gospodarstvom in politiko, z institucionalnimi ureditvami, ki določajo način delovanja družb, ter z vprašanjem, kako se v teh ureditvah oblikujejo in reproducirajo razmerja moči. V njenem središču so problemi produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje, ki ne predstavljajo zgolj ekonomskih procesov, temveč temeljne dimenzije političnega življenja (Meehan, Mosco in Wasko 2015, 35). Ekonomski odnosi so vedno politično, pravno in institucionalno posredovani, saj jih oblikujejo lastniški režimi, pravni okvirji, javne politike in kolektivne odločitve.

Bistvo politične ekonomije je prav v razumevanju, da ekonomskih procesov ni mogoče analitično ločiti od političnih odločitev, pravnih ureditev in razmerij moči. Gospodarstvo ni avtonomna sfera, ki bi obstajala zunaj družbe, temveč institucionalno strukturirano področje, v katerem se materialni interesi prepletajo z vprašanji oblasti, legitimnosti in pravičnosti. S tega vidika politična ekonomija presega pristope, ki ekonomske pojave obravnavajo kot tehnična vprašanja alokacije virov, in jih ponovno umešča v širši okvir družbenega odločanja.

Normativna politična ekonomija izhaja iz predpostavke, da analiza ekonomskih procesov nujno vključuje tudi njihovo normativno presojo. Njeno osrednje vprašanje zato ni zgolj, kako gospodarstvo deluje, temveč tudi, kakšno bi moralo biti. V tem okviru zastavlja temeljna vprašanja: katera ekonomska ureditev je pravična, kako naj družbe usklajujejo gospodarsko učinkovitost z družbenimi in političnimi cilji (Meehan, Mosco in Wasko 2015, 35), katere institucionalne alternative lahko zagotovijo bolj pravične izide (Anderson 2017, 41) ter kakšna naj bo vloga države pri oblikovanju pravične in trajnostne družbene ureditve (Piketty 2015, 742).

Politična ekonomija tako deluje na empirični, analitični in normativni ravni. Prav v prepletu teh razsežnosti se razlikuje od ekonomskih pristopov, ki se omejujejo na modeliranje, merjenje in napovedovanje. Po

Moscu (2009, 23) in Andersonu (2017, 41) se njeno delovanje ne konča pri opisovanju ekonomskih pojavov, temveč nujno vključuje tudi vprašanja vrednot, morale in politične odgovornosti. Piketty (2015, 742) posebej poudarja, da politična ekonomija ni nevtralna disciplina, saj se neizogibno ukvarja z vprašanji moči, redistribucije in pravičnosti, torej s temeljnimi dilemami političnega življenja.

Vprašanje pravičnosti predstavlja osrednje jedro normativne politične ekonomije. Že Proudhon je s provokativno izjavo, da je »lastnina tatvina«, odprl vprašanje legitimnosti posedovanja in nadzora nad gospodarskimi viri. Marx je kapitalizem analiziral kot sistem, ki temelji na izkoriščanju dela, s čimer je ekonomijo postavil v središče politične in moralne presoje. Pri pravičnosti pa, kot opozarja Walzer (1997, 355), ne gre zgolj za razdelitev dobrin, temveč tudi za način delovanja družbenih institucij ter za status in identiteto posameznika v družbi.

Normativna politična ekonomija se zato ukvarja z vprašanji, ki presegajo tehnično obravnavo učinkovitosti in rasti. Njeno bistvo je iskanje normativnih odgovorov na vprašanja, kako organizirati produkcijo, kako razdeliti ustvarjeno bogastvo, urediti delovanje trgov in usmerjati porabo. Gre za vprašanja, ki določajo, kdo ima dostop do virov, kdo nosi bremena in kdo uživa koristi družbenega razvoja.

Normativna politična ekonomija tako presega omejitve pristopov, ki se osredotočajo na kvantitativne kazalce gospodarske uspešnosti. Bruto domači proizvod kot osrednji indikator skorajda ničesar ne pove o kakovosti življenja, enakosti ali socialni koheziji (Stiglitz 2012). Na to je že leta 1968 opozoril Robert F. Kennedy, ko je poudaril, da BDP meri skoraj vse, razen tistega, zaradi česar je življenje vredno živeti (Kennedy 1986). Družbe lahko dosegajo visoko gospodarsko rast, hkrati pa ostajajo zaznamovane z revščino in velikimi neenakostmi. To potrjuje potrebo po normativnih kriterijih, ki presegajo kvantitativne kazalce in omogočajo presojo družbene blaginje v širšem politično in etično relevantnem smislu (Stiglitz 2012, 24; 2014, 388).

Normativna politična ekonomija je tako hkrati kritika obstoječega in artikulacija mogočega: kritika ekonomskih ureditev, ki reproducirajo neenakosti, ter utemeljevanje alternativnih institucionalnih možnosti. Politična ekonomija se tako poveže s politično teorijo, saj obe ostajata usmerjeni v vprašanje, kako naj bo družba urejena, ne zgolj v razlago

tega, kakšna je. Temeljna normativna vprašanja politične ekonomije se najjasneje artikulirajo skozi štiri osrednje dimenzije: produkcijo, potrošnjo, razdelitev in menjavo.

Produkcija: med ustvarjanjem bogastva, lastništvom in močjo

Produkcija predstavlja temeljni pogoj človeškega obstoja in družbenega razvoja. Kot poudarjata Hannah Arendt (1996, 125) in Zygmunt Bauman (1999, 30), gre za kolektivno dejavnost, ki vzpostavlja materialne pogoje vsake družbe. Vključuje delo in produkcijska sredstva, brez katerih ni mogoče misliti niti menjave niti razdelitve niti potrošnje (Sfiligoj 1985; Fulcher 2010; Hahnel 2014). Produkcija zato ni zgolj tehnični proces, temveč družbeni odnos, v katerem se razporejajo vloge, dolžnosti, koristi in oblike nadzora. Na tej podlagi se odpirajo temeljna vprašanja: kako naj bo organiziran produkcijski proces, kdo nadzira produkcijska sredstva, komu pripada presežek ustvarjene vrednosti ter kaj sploh pomenita učinkovitost in rast. Pomembno je tudi vprašanje, kako se produkcija na ravni podjetij povezuje s širšimi nacionalnimi in globalnimi strukturami. Na ta vprašanja je v zadnjih dveh stoletjih odgovarjala predvsem neoklasična ekonomija, ki produkcijo obravnava primarno skozi prizmo rasti in učinkovitosti, pri čemer vprašanja lastništva, razdelitve in moči pogosto potiska na rob analize.

Prav v tej redukciji na rast in učinkovitost se pokaže temeljna omejitev neoklasičnega pristopa. Ko se ekonomija razume kot avtonomna sfera, ločena od politike, etike in družbe, se zabriše vprašanje pravičnosti. Kot poudarjata Branko Horvat (1984, 10) in Karl Polanyi (2008, 136), takšno ločevanje ni naravno, temveč institucionalno in zgodovinsko pogojeno. Ekonomija nikoli ni bila povsem neodvisna od družbenih in političnih odločitev; nasprotno, prav institucije, pravni okvirji in politične odločitve določajo, kdo ima dostop do virov, kdo nosi stroške in kdo si prisvaja koristi ekonomskega procesa.

Znotraj neoklasične tradicije je gospodarska rast pogosto obravnavana kot osrednje merilo uspešnosti ekonomskega sistema. Robert Lucas (2003, 20) opozarja, da je pretirano osredotočanje na vprašanje distribu-

cije lahko škodljivo za razvoj ekonomske znanosti, saj naj bi odvračalo pozornost od analize rasti. Toda takšno stališče implicira, da se vprašanja pravičnosti in razdelitve podrejajo logiki akumulacije, s tem pa se osrednji normativni problem ne odpravi, temveč le potisne na rob.

Neoklasična tradicija se pogosto opira na Adama Smitha in njegov opis sebičnosti kot gonilne sile, ki naj bi posredno koristila vsem. Vendar takšna logika v absolutizirani obliki vodi do sklepa, da zasebni interesi avtomatično ustvarjajo skupno dobro, kar je empirično in normativno vprašljivo. Klasičen izraz tega prepričanja predstavlja Kuznetsova krivulja, ki je v 20. stoletju napovedovala spontano zmanjševanje neenakosti z gospodarsko rastjo. Empirični podatki, ki jih navaja Thomas Piketty (2015, 23–27), kažejo nasprotno: neenakosti se povečujejo kljub gospodarski rasti in tehnološkemu napredku.

Če rast in akumulacija bogastva postaneta prevladujoča cilja brez ustreznih normativnih omejitev, se lahko vzpostavi sistem, v katerem ekonomski dobički prevladajo nad temeljnimi družbenimi in etičnimi kriteriji. V takšnem okviru se vprašanja lastništva, razdelitve in moči ne odpravljajo, temveč se reproducirajo in poglabljajo.

Naloga normativne politične ekonomije je zato preseči ozko osredotočenost na rast in učinkovitost ter v središče analize postaviti vprašanja organizacije produkcije, lastništva, razdelitve in pravičnosti. Produkcija ni zgolj vprašanje tehnične organizacije dela, temveč temeljno politično vprašanje nadzora nad viri, razmerij moči in pogojev ustvarjanja družbenega bogastva. Način njene organizacije neposredno določa, kdo ima vpliv, kdo nosi tveganja in kdo prejema koristi ustvarjene vrednosti.

Potrošnja: med individualno izbiro, agregatnim povpraševanjem in družbeno vzdržnostjo

Potrošnja predstavlja specifično dimenzijo politične ekonomije: udejanja se kot individualna praksa, vendar ima hkrati izrazite kolektivne in sistemske učinke. Kot poudarjata Hannah Arendt (1996, 125) in Zygmunt Bauman (1999, 30), se prav v tem kaže njena dvojna narava: po eni strani je izraz osebnih preferenc, potreb in življenjskih slogov, po drugi strani pa pomembno vpliva na delovanje gospodarstva kot celote.

V sodobnih kapitalističnih gospodarstvih ima potrošnja ključno vlogo pri vzdrževanju gospodarske dinamike. Raven agregatnega povpraševanja neposredno vpliva na obseg produkcije, zaposlenost in fiskalne tokove. Kot poudarja John Maynard Keynes (1936), nezadostno povpraševanje lahko vodi v gospodarsko upočasnitev ali krizo, saj podjetja ob padcu prodaje zmanjšujejo proizvodnjo in zaposlenost. Podobno tudi Hyman Minsky (1986) opozarja, da nestabilnost kapitalističnih gospodarstev ni zgolj posledica zunanjih šokov, temveč izhaja tudi iz notranjih dinamik povpraševanja, zadolževanja in finančnih ciklov. Potrošnja zato ni zgolj posledica ekonomskih procesov, temveč eden njihovih ključnih dejavnikov.

Vendar raven potrošnje ni odvisna zgolj od individualnih preferenc, temveč je tesno povezana s širšo zasnovo politično-ekonomske ureditve, zlasti z vprašanjem razdelitve bogastva. Kot ugotavlja Thomas Piketty (2015, 371), naraščajoče ekonomske neenakosti pomembno vplivajo na makroekonomsko stabilnost, saj omejujejo kupno moč večine prebivalstva. Če večina ne razpolaga z zadostnimi dohodki za zadovoljevanje potreb, se skupna raven potrošnje znižuje, kar lahko vodi v upad produkcije, rast brezposelnosti in gospodarsko nestabilnost. Potrošnja je zato neločljivo povezana z vprašanjem pravične razdelitve.

Koncentracija bogastva v rokah manjšine, ki sicer lahko vzdržuje visoko raven luksuzne potrošnje, ne zadošča za stabilno delovanje celotnega gospodarstva. Ključno je, da ima večina prebivalstva dostop do zadostnih sredstev, ki omogočajo aktivno udeležbo v potrošniški ekonomiji. V nasprotnem primeru nastajajo strukturna neravnovesja, ki ogrožajo ekonomsko in družbeno stabilnost. V tem kontekstu se odpira temeljna dilema politične ekonomije: ali naj se raven potrošnje vzdržuje tudi s povečano javno porabo in fiskalno stimulacijo, kot to zagovarjajo neokeynezijanski avtorji, med njimi Paul Krugman (2012) in Joseph Stiglitz (2012; 2014), ali pa naj prevlada restriktivni pristop, značilen za neoklasično in neoliberalno paradigmo, kakršno zastopata Friedrich Hayek (2012) in Milton Friedman (2011). Prvi poudarjajo vlogo države pri stabilizaciji gospodarstva in ohranjanju agregatnega povpraševanja, drugi pa opozarjajo na tveganja inflacije, zadolževanja in fiskalne nestabilnosti. Ta razprava razkriva, da vprašanje potrošnje ni zgolj tehnično-ekonomsko, temveč temeljno normativno vprašanje družbene ureditve.

Ne gre le za to, kako spodbuditi potrošnjo, temveč pod kakšnimi pogoji je ta legitimna in družbeno vzdržna. Če potrošnja postane privilegij manjšine, medtem ko večina nima dostopa niti do osnovnih dobrin, se spodkopava družbena kohezija. Če pa se raven porabe ohranja na račun zadolževanja ali erozije socialnih pravic, se ogroža dolgoročna stabilnost sistema.

Poleg vprašanja obsega potrošnje se odpira tudi vprašanje njene narave. Sodobna kapitalistična gospodarstva ne temeljijo zgolj na zadovoljevanju obstoječih potreb, temveč tudi na njihovem nenehnem ustvarjanju in širjenju. Kot opozarja Zygmunt Bauman (1999), se posamezniki v potrošniški družbi vse bolj oblikujejo kot potrošniki, katerih identiteta je vezana na zmožnost kupovanja in trošenja. Potrošnja tako ni več le odziv na potrebe, temveč postaja tudi njihov generator.

Normativna politična ekonomija mora zato poleg vprašanja pravične razdelitve upoštevati tudi vprašanje smiselnosti, legitimnosti in trajnosti potrošnje kot družbenega vzorca. Ključno vprašanje ni le, koliko družba potroši, temveč kakšna potrošnja je normativno upravičena, družbeno vzdržna in skladna s širšimi cilji pravične družbene ureditve.

Razdelitev: med institucionalnimi pravili, neenakostjo in legitimnostjo

Vprašanje razdelitve bogastva sodi med osrednja vprašanja normativne politične ekonomije. Ne zadeva le porazdelitve dohodkov ali premoženja, temveč sega v samo jedro pojma pravičnosti. Razdelitev ustvarjenega bogastva namreč ni nevtralno dejstvo, temveč rezultat konkretne politično-ekonomske ureditve, ki določa, kdo ima dostop do virov, kdo prejema dohodke in kdo nosi družbena bremena.

John Rawls (2011, 64) opozarja, da temeljna struktura družbe odločilno vpliva na razporeditev koristi in bremen. Institucionalna ureditev, lastniški režimi in pravni okvirji neposredno oblikujejo stopnjo družbene enakosti ali neenakosti. Podobno Robin Hahnel (2014, 15) poudarja, da način delovanja gospodarstva ustvarja privilegirane in prikrajšane skupine, kar pomeni, da ne gre zgolj za posledico individualnih prizadevanj, temveč za rezultat sistemskih pravil igre.

Razdelitev pa ni pomembna le z vidika pravičnosti, temveč tudi z vidika učinkovitosti in stabilnosti. Anthony Atkinson (2015, 16) ugotavlja, da neenakosti neposredno vplivajo na produktivnost, inovacije in raven agregatne potrošnje. Če bogastvo pripade zgolj manjšini, se zmanjša kupna moč večine prebivalstva, kar zavira gospodarski razvoj. Poleg tega dolgotrajne neenakosti ne destabilizirajo le družbenih razmerij, temveč spodkopavajo demokracijo in legitimnost političnega sistema. Že David Ricardo je opozoril, da je prav razdelitev produkta ključna za razumevanje družbenih odnosov.

Pomembno je razlikovati med neenakostjo kot empiričnim dejstvom in nepravičnostjo kot normativno presojo. Vsaka neenakost še ni nujno nepravična; normativno problematična postane tedaj, ko izhaja iz institucionalnih ureditev, ki sistematično privilegirajo določene skupine in vodijo v neupravičeno koncentracijo ekonomskih koristi. Razdelitev zato ni zgolj rezultat ekonomskih procesov, temveč odraz normativnih izhodišč, vgrajenih v institucionalno strukturo družbe.

V zadnjih desetletjih se je problem dohodkovnih in premoženjskih razlik poglobil do te mere, da ga številni avtorji obravnavajo kot eno ključnih groženj sodobnim družbam. Normativna politična ekonomija se zato ne ustavlja pri deskriptivni analizi obstoječih razlik, temveč zastavlja dve temeljni vprašanji: kako omejiti takšne razlike v dohodkih in premoženju, ki ogrožajo družbeno kohezijo in demokratične institucije, ter kako razdeliti ustvarjeno bogastvo med vse, ki sodelujejo pri njegovem nastanku, da bo takšna razdelitev pravična in legitimna. Na tej točki se odpre še dodatno normativno vprašanje: po katerih merilih naj sploh presojamo pravičnost razdelitve?

Prav tu se najjasneje pokaže specifična moč normativne politične ekonomije. Razdelitev ni zgolj rezultat tržnih mehanizmov ali tehničnih pravil, temveč izraz družbenih vrednot in političnih odločitev. Neenakosti niso naravni pojav, temveč institucionalno in politično posredovan rezultat razmerij moči; odločilno je, kdo oblikuje pravila, kdo jih legitimira in kdo ima možnost vplivati na njihovo spremembo. Njihovo zmanjševanje zato ni zgolj ekonomsko vprašanje, temveč zahteva politično presojo, normativno utemeljitev in institucionalne spremembe. Pri razdelitvi gre tako za oblikovanje vizije družbe, v kateri blaginja ni privilegij manjšine, temveč skupno dobro.

Menjava: trg kot institucija, ne kot naravni mehanizem

Menjava predstavlja osrednji mehanizem povezovanja med produkcijo, razdelitvijo in potrošnjo. Brez produkcije ni menjave, brez menjave pa ni mogoče zagotoviti kroženja dobrin in koordinacije ekonomskih dejavnosti v družbi. Gre za fazo, značilno za blagovno gospodarstvo, v katerem nastajajo vedno kompleksnejše mreže soodvisnosti med ekonomskimi akterji (Sfiligoj 1985, 49–53). Menjava je zato prostor, v katerem se srečujejo, usklajujejo in pogosto tudi spopadajo interesi producentov in potrošnikov, podjetij in držav, kapitala in dela.

Osrednje prizorišče menjave je trg. Toda, kot opozarja Colin Crouch (2006, 115), trg ni naravni mehanizem, ki bi bil enkrat za vselej dan, temveč družbena institucija, ki jo nenehno oblikujejo politične odločitve, pravni okvirji in regulacije. Prav zato se normativna politična ekonomija nujno ukvarja z vprašanjem, kako naj trg deluje in do katere mere naj bo reguliran.

Na eni strani stoji neoliberalno razumevanje trga, kakršnega razvijata Milton Friedman (2011) in Friedrich Hayek (2012), utemeljeno na ideji samoregulativnega trga. Po njunem prepričanju trg deluje najbolje, kadar ga politika pusti pri miru, njegova logika ponudbe in povpraševanja pa naj bi lahko nadomestila druge oblike družbene koordinacije. V neoliberalni perspektivi je trg razumljen kot mehanizem, ki deluje učinkoviteje od hierarhičnih in politično posredovanih oblik usmerjanja gospodarstva.

Na drugi strani Karl Polanyi (2008) opozarja, da svobodnega trga v čisti obliki sploh ni. Trg je vedno vpet v širše družbene in politične odnose, njegova deregulacija pa praviloma vodi do kriz, socialnih pretresov in povečanih neenakosti. Po njegovem mnenju je naloga države, da delovanje trga regulira, omejuje in usmerja tako, da služi širšemu družbenemu dobremu.

Thomas Piketty (2015, 387–388, 739) opozarja, da trg vsebuje tako sile konvergence kot divergence: po eni strani lahko širi znanje in omogoča mobilnost, po drugi strani pa zaradi koncentracije kapitala in dedovanja spodbuja rast neenakosti, ki ogrožajo demokracijo in politično stabilnost. Razprava o trgu je zato hkrati razprava o pravičnosti in o tem, kakšno družbo želimo vzpostaviti.

Pomembno dimenzijo menjave predstavljajo tudi asimetrije moči med akterji na trgu. Menjava namreč v praksi redko poteka med enakovrednimi subjekti. Velika podjetja, finančne institucije ali države pogosto razpolagajo z bistveno večjo pogajalsko močjo kot posamezniki, delavci ali manjši ekonomski subjekti. Posledično pogoji menjave niso zgolj rezultat svobodnega dogovora, temveč odražajo širša razmerja moči, vgrajena v ekonomsko in institucionalno strukturo družbe. Trg zato ni nevtralen prostor izmenjave, temveč institucionalni prostor, v katerem se reproducirajo ali preoblikujejo obstoječe neenakosti.

V tem kontekstu se odpira eno temeljnih vprašanj sodobne politične ekonomije: kako uravnotežiti svobodo tržnih akterjev s potrebo po družbeni regulaciji. Neregulirano delovanje trga lahko vodi do monopolov, izkoriščanja in poglabljanja razlik, medtem ko pretirana regulacija lahko zavira inovacije in gospodarsko dinamiko. Naloga normativne politične ekonomije zato ni v enostranskem zavračanju trga, temveč v presoji, pod kakšnimi pogoji lahko trg prispeva k svobodi, učinkovitosti in skupnemu dobremu. Menjava tako presega zgolj ekonomsko dimenzijo ter odpira politično vprašanje določanja pravil igre, razmerij moči in porazdelitve koristi.

Sklep: med dejstvi in ideali

Analiza osrednjih dimenzij ekonomskega procesa – produkcije, potrošnje, razdelitve in menjave – pokaže, da teh ni mogoče razumeti kot ločenih ali zgolj tehničnih segmentov gospodarskega delovanja. Gre za medsebojno prepletene procese, ki skupaj tvorijo enoten politično-ekonomski sistem, v katerem se vzpostavljajo, reproducirajo in preoblikujejo razmerja moči, dostop do virov ter pogoji družbene pravičnosti.

Produkcija določa način ustvarjanja družbenega bogastva in razmerja nadzora nad viri; potrošnja vzpostavlja pogoje njegove realizacije ter neposredno vpliva na stabilnost gospodarskega sistema; razdelitev opredeljuje, kako se ustvarjeno bogastvo porazdeli med člane družbe; menjava pa predstavlja institucionalni mehanizem, prek katerega se ti procesi povezujejo in koordinirajo. Nobene od teh dimenzij ni mogoče misliti izolirano, saj spremembe v eni nujno vplivajo na vse ostale.

Če normativna politična teorija zastavlja temeljna vprašanja pravičnosti, svobode, enakosti in demokracije, potem je normativna politična ekonomija njen najtesnejši zaveznik pri konkretizaciji teh idealov na področju gospodarstva. Skupaj tvorita temeljni normativno-analitični okvir sodobnega političnega mišljenja, ki omogoča celovito razumevanje družbenih pojavov. V času, ko postajata politika in ekonomija vse bolj tehnokratski ter ujeti v jezik številk, modelov in učinkovitosti, je toliko pomembneje znova premisliti vprašanja pravičnosti, politične ureditve, demokracije, odgovornosti in smisla.

Politike ni mogoče razumeti zgolj kot tehničnega procesa odločanja, niti gospodarstva zgolj kot mehanizma produkcije, menjave, razdelitve in potrošnje. Obe sferi sta prežeti z normativnimi predpostavkami, ki določajo, katere institucije razumemo kot legitimne, katere razlike kot sprejemljive in katere cilje kot politično zaželene. Politična teorija in politična ekonomija tako ne le sobivata, temveč sta notranje soodvisni. Brez normativnih meril ekonomija tvega, da postane orodje reprodukcije obstoječih razmerij moči; brez vpogleda v dejanske ekonomske procese pa politična teorija tvega, da obstane na ravni abstraktnih in neuresničljivih idealov.

Njuna povezava omogoča, da politiko in gospodarstvo mislimo kot enoten normativno-institucionalni projekt oblikovanja družbe, ki je hkrati pravična, svobodna, demokratično legitimna in socialno stabilna. V sodobnih družbah, zaznamovanih z neenakostmi, krizami in erozijo demokratičnih institucij, to ni zgolj akademska naloga, temveč pogoj odgovornega političnega delovanja. Prav vprašanje neenakosti predstavlja eno osrednjih presečišč politične teorije in politične ekonomije, saj neenakosti niso zgolj empirično zaznaven pojav, temveč rezultat konkretnih institucionalnih ureditev, političnih odločitev in normativnih izhodišč. V nadaljevanju se zato osredotočam na analizo ekonomskih neenakosti kot enega osrednjih problemov sodobnih družb.

Ekonomske neenakosti kot osrednji problem 21. stoletja

Ekonomske neenakosti sodijo med osrednje probleme 21. stoletja. Čeprav vse razlike med ljudmi niso nujno nepravične in nekatere lahko spodbujajo ustvarjalnost, inovativnost ali gospodarsko dinamiko, ekscesne ravni dohodkovnih in premoženjskih razlik omejujejo življenjske možnosti, spodkopavajo občutek pravičnosti ter razjedajo legitimnost družbenega reda. Neenakosti zato niso zgolj ekonomsko vprašanje, temveč hkrati politični, socialni in etični problem.

Velike ekonomske neenakosti danes predstavljajo enega ključnih virov nepravičnosti v sodobnih družbah (Atkinson 2015, 14), resno oviro človeški solidarnosti (Wilkinson in Pickett 2012, 54) ter enega temeljnih izzivov 21. stoletja (Bauman 2013, 9; Stiglitz 2014, 379). Zato vprašanje neenakosti ni zgolj vprašanje porazdelitve dohodkov in premoženja, temveč vprašanje upravičenosti družbenega reda, ki takšne razlike dopušča in reproducira.

Oblike in razsežnosti neenakosti

Za natančnejše razumevanje je treba razlikovati med različnimi oblikami in ravnmi neenakosti. Ekonomska neenakost kot krovni pojem vključuje dohodkovno, premoženjsko in potrošno razsežnost, pri čemer se slednja v delu literature pogosto obravnava kot posredni pokazatelj dohodkovne neenakosti (Dowd 2009). Neenakosti je mogoče proučevati na več ravneh: globalno med posamezniki ali gospodinjstvi, med regijami, med državami ali znotraj posameznih držav (Dowd 2009; Milanović 2013). V tej knjigi neenakosti obravnavam ožje, predvsem kot razlike v dohodku in premoženju med posamezniki, analitični poudarek pa namenjam zlasti razvitim zahodnim družbam.

Takšna omejitev ni zgolj metodološka, temveč tudi vsebinska. Namen poglavja ni ponuditi izčrpne statistične analize vseh oblik in ravni neenakosti, temveč neenakosti obravnavati kot izhodiščni politično-normativni problem, ki zahteva premislek o pravičnosti in institucionalni zasnovi politično-ekonomskih ureditev. Pomembno je poudariti, da so podatki o premoženju praviloma manj zanesljivi kot podatki o dohodkih, saj jih zamegljujejo davčne oaze, skrite finančne strukture, lastniške mreže in nepopolna evidenca premoženja. Realne razlike so zato pogosto še večje, kot jih je mogoče razbrati iz razpoložljivih podatkov. Ta razločitev ni zgolj analitična, temveč ima neposredne normativne implikacije, saj različne oblike neenakosti različno vplivajo na življenjske možnosti, stopnjo avtonomije in položaj posameznika v družbi.

Rast neenakosti po letu 1980

Vse od t. i. neenakostnega obrata po letu 1980, kakor ga poimenuje Anthony Atkinson (2015, 3), se razlike v dohodku in premoženju povečujejo skoraj povsod po svetu. Najizrazitejše so v razvitih zahodnih državah, zlasti v Združenih državah Amerike, Veliki Britaniji in Kanadi, v postsocialističnih državah, kot je Rusija, ter v hitro rastočih azijskih gospodarstvih, kot sta Kitajska in Indija (Therborn 2017, 74). Tudi Evropa, ki je po drugi svetovni vojni dolgo veljala za razmeroma egalitaren prostor, pri tem ni izjema (WIR 2022).

V zadnjih desetletjih je mogoče opazovati dvojni trend. Na eni strani se nekatere globalne razlike med državami zmanjšujejo, predvsem zaradi hitre gospodarske rasti v novih industrializiranih in tehnološko napredujočih gospodarstvih. Na drugi strani pa se neenakosti znotraj držav povečujejo skoraj povsod, tudi v razvitih demokracijah. Prav ta kontrast med delno konvergenco med državami in izrazito divergenco znotraj njih preusmerja analizo k nacionalnim institucijam, politikam in pravilom, ki odločilno oblikujejo porazdelitvene učinke sodobnega kapitalizma.

Milanović (2005) ugotavlja, da je na začetku 21. stoletja pet odstotkov najbogatejših prejelo tretjino svetovnega dohodka, kar je primerljivo z deležem, ki ga je prejemalo 80 odstotkov najrevnejših prebivalcev. Finančna kriza leta 2008 je dodatno razgalila stagnacijo realnih dohodkov večine

prebivalstva, medtem ko so se dohodki na vrhu porazdelitve ohranili ali celo povečali. V obdobju 1980–2016 si je najbogatejši en odstotek prisvojil približno 27 odstotkov svetovne rasti dohodka, spodnjih 50 odstotkov pa le polovico tega deleža, medtem ko je dohodek velikega dela srednjega sloja stagniral (World Inequality Database 2018). Oxfam je nato opozoril, da je leta 2017 en odstotek najbogatejših prejel 82 odstotkov novo ustvarjenega bogastva, medtem ko skoraj štiri milijarde ljudi na dnu od tega niso imele praktično nobene koristi (Oxfam 2018).

Pandemija covida-19 in poznejša inflacijska kriza sta neenakosti dodatno poglobili. Po podatkih Oxfama se je premoženje najbogatejših posameznikov v času pandemije skoraj podvojilo, medtem ko se je položaj večine prebivalstva poslabšal (Oxfam 2023). Ti podatki ne kažejo zgolj na rast razlik, temveč na strukturno težnjo sodobnega kapitalizma, da brez političnih omejitev koncentrira bogastvo ter s tem tudi ekonomsko in posredno politično moč.

Eden najzgovornejših kazalnikov velikih neenakosti so tudi plačna razmerja med izvršnimi direktorji in zaposlenimi. Ta razmerja niso zgolj rezultat »trga talentov«, temveč tudi institucionalno določenih pravil nagrajevanja, korporativnega upravljanja in razporeditve moči v podjetjih. V Združenih državah so se razmerja med plačami direktorjev in povprečnimi plačami zaposlenih v zadnjih desetletjih izrazito povečala, podobni trendi pa so zaznavni tudi v drugih razvitih gospodarstvih, čeprav z manjšo intenzivnostjo. Leta 2024 je bilo v podjetjih S&P 500 povprečno razmerje med plačo direktorjev in zaposlenih 285 proti 1. Povprečni izvršni direktor je tako prejel približno 18,9 milijona dolarjev na leto (AFL-CIO 2025; Equilar 2025). Tak razkorak ponazarja, kako izrazito se sodobna porazdelitev dohodkov preoblikuje v korist menedžerske in lastniške elite.

Najbolj skrajne oblike dohodkovnih neenakosti najdemo prav v Združenih državah Amerike. Med letoma 2010 in 2013 je en odstotek najbogatejših obvladoval približno petino nacionalnega dohodka, desetina najbogatejših pa polovico (Atkinson 2015; Rosanvallon 2013). Do leta 2016 se je položaj še poslabšal: delež dohodka spodnjih 50 odstotkov je upadel, delež najbogatejšega odstotka pa se je še povečal (World Inequality Database 2018). Piketty (2015, 245) opozarja, da velik del rasti dohodkovne neenakosti v ZDA izvira iz dohodkov, povezanih s kapitalom, tako novim kot podedovanim.

V Evropi so razlike praviloma manjše, vendar osnovni trend ostaja podoben. Leta 2016 je najbogatejši odstotek prebivalstva prejel približno 12 odstotkov nacionalnega dohodka, najbogatejših deset odstotkov pa okoli 37 odstotkov (World Inequality Database 2018). Največjo podobnost z ameriškimi razmerami kaže Velika Britanija, kjer je zgornjih deset odstotkov v prvem desetletju 21. stoletja obvladovalo več kot 40 odstotkov narodnega dohodka (Atkinson 2015; Piketty 2015). V Franciji se je med letoma 1998 in 2006 dohodek zgornjega 0,01 odstotka dohodkovne piramide povečal bistveno hitreje kot dohodki velike večine prebivalstva (Rosanvallon 2013, 2), v Nemčiji in Avstriji pa so se razlike prav tako povečevale (Schreiner 2019).

Če so dohodkovne razlike velike, so premoženjske še izrazitejše. Piketty ugotavlja, da so globalne neenakosti v razporeditvi bogastva v drugem desetletju 21. stoletja primerljive s stanjem v Evropi okoli leta 1900 (Piketty 2015, 245). Najpremožnejših 0,1 odstotka ljudi ima v lasti približno petino vsega svetovnega premoženja, en odstotek okoli polovico, deset odstotkov pa med 80 in 90 odstotki. Nasprotno ima spodnja polovica človeštva manj kot pet odstotkov vsega premoženja (Piketty 2015, 552). Oxfam je leta 2019 opozoril, da je 26 najbogatejših posameznikov posedovalo toliko premoženja kot spodnja polovica svetovnega prebivalstva, torej 3,8 milijarde ljudi (Oxfam 2019, 28).

V Združenih državah ima zgornjih deset odstotkov približno 70 odstotkov vsega premoženja, zgornji odstotek približno tretjino, spodnjih 50 odstotkov pa komaj dva do tri odstotke (Piketty 2015, 322–323). V Evropi so razlike nekoliko manj izrazite, vendar še vedno velike: zgornjih deset odstotkov ima približno 60 odstotkov premoženja, najrevnejša polovica pa skoraj nič. Trend je jasen: razkorak med najbogatejšimi in preostalim prebivalstvom se povečuje, srednji sloj pa se v številnih družbah krči. To ni zgolj statistična ugotovitev, temveč proces, ki posega v same temelje družbenega reda.

Socialne, gospodarske in politične posledice

Ekonomske neenakosti imajo daljnosežne socialne, gospodarske in politične posledice. V socialnem smislu se najprej kažejo v krčenju enakih izhodiščnih možnosti. V praksi to pomeni vse večje razslojevanje, manjšo socialno kohezijo, povečano nezaupanje med ljudmi in več konfliktov. Empirične raziskave kažejo na povezave med višjimi ravnmi neenakosti

ter višjimi stopnjami kriminala, nasilja, zlorabe alkohola in drog, slabšimi zdravstvenimi izidi, krajšo življenjsko dobo, slabšo izobrazbo ter več duševnimi boleznimi (Wilkinson in Pickett 2012). Rawls (2011, 171) dodatno opozarja, da neenakosti vplivajo tudi na posameznikovo dojemanje samega sebe: ljudje z nižjimi dohodki se lahko začnejo doživljati kot manjvredne ali podrejene, kar spodkopava socialne temelje samospoštovanja.

V gospodarskem smislu velike neenakosti prispevajo k nestabilnosti, nižji produktivnosti, slabšemu delovanju povpraševanja ter počasnejši in manj vključujoči gospodarski rasti (Ortiz in Cummins 2011; Stiglitz 2012). To pomeni tudi manj javnih prihodkov, večje tveganje zadolževanja in manj investicij v izobraževanje, zdravstvo ter infrastrukturo. Muinelo-Gallo in Roca-Sagalés ugotavljata, da imajo velike razlike prej negativen kot pozitiven vpliv na gospodarsko rast, kar potrjuje, da neenakosti niso le moralno problematične, temveč tudi gospodarsko destabilizirajoče (Muinelo-Gallo in Roca-Sagalés 2011, 91).

Politične posledice so še posebej izrazite. Stiglitz opozarja, da se ekonomske neenakosti hitro pretvarjajo v politične, te pa se nato povratno prevajajo v nove ekonomske privilegije, kar ustvarja začarani krog moči in bogastva (Stiglitz 2014, 389). Učinkovitost in legitimnost demokracije sta v pomembni meri odvisni od razporeditve ekonomskih virov (Solt 2008, 50). Že Lindblom (1977), Offe (1984) in Bloch (1988) so pokazali, da imajo lastniki in nadzorniki produkcije privilegiran položaj pri dostopu do političnih odločitev. Kot opozarja Wolfgang Merkel, lahko koncentracija kapitala politične odločitve usmerja do te mere, da demokracija izgublja svojo vsebinsko legitimnost (Merkel 2014, 114). V takšnih razmerah formalna politična enakost vse bolj prikriva dejansko neenak dostop do vpliva.

Ameriški primer Citizens United iz leta 2010, ki je korporacijam omogočil neomejeno financiranje političnih kampanj, je ta problem še dodatno razgalil (George 2014, 142). Politika postaja vse bolj odvisna od velikih donacij, interesne skupine pa pridobivajo dodatne možnosti za neposreden vpliv na zakonodajo, regulacijo in javne politike. Patrick Schreiner opozarja, da interesne skupine že desetletja finančno podpirajo politike, ki koristijo peščici in škodujejo večini (Schreiner 2019, 110). Kjer takšen vpliv ne zadošča, se uporabljajo še druge oblike pritiska: vrtljiva vrata, neposredni politični angažma, grožnje z umikom proizvodnje, prodajo podjetij ali odpuščanji. Posledično se neenakosti ne kažejo zgolj v porazdelitvi bogastva, temveč tudi v porazdelitvi politične moči.

Odzivi javnosti in globalna gibanja

Da ne gre zgolj za akademsko diagnozo, temveč za družbeno široko zaznan in politično občuten problem, kažejo tudi množični odzivi javnosti. Protesti in gibanja jasno nakazujejo, da vedno več ljudi obstoječi sistem doživlja kot nevzdržen. V Londonu so protestniki že leta 2001 zahtevali, naj kapitalizem nadomesti nekaj prijaznejšega (Callinicos 2004, 117). Po finančni krizi leta 2008 so se pod geslom »Mi predstavljamo 99 odstotkov« protesti iz Združenih držav razširili po Evropi in na Bližnji vzhod. Podobno so leta 2017 v Istanbulu množice vzklikale: »Pravičnost je pravica! Milijoni zahtevamo novo družbeno pogodbo!« (Gall 2017).

Podobne ugotovitve nakazujejo tudi novejše raziskave javnega mnenja. Raziskava Pew Research Center iz leta 2025, izvedena v 36 državah, kaže, da večina vprašanih ekonomsko neenakost razume kot velik družbeni problem: 54 odstotkov vprašanih je ocenilo, da je razkorak med bogatimi in revnimi v njihovi državi zelo velik problem. Hkrati je 60 odstotkov vprašanih menilo, da k neenakosti pomembno prispeva prevelik politični vpliv bogatih (Pew Research Center 2025). Še izrazitejše normativne implikacije razkriva raziskava Earth for All Initiative v sodelovanju z Ipsos iz leta 2024, izvedena v državah G20+, po kateri 65 odstotkov vprašanih meni, da politični sistem njihove države potrebuje temeljite spremembe, 67 odstotkov pa enako ocenjuje za ekonomski sistem.

Ti empirični podatki ne kažejo le na razširjenost zaznave neenakosti kot problema, temveč omogočajo tudi identifikacijo širših normativnih vzorcev v dojemanju sodobne družbe. Iz protestov in raziskav je mogoče razbrati več skupnih ugotovitev. Prvič, prisotno je prepričanje, da je obstoječi politično-ekonomski sistem nevzdržen in temeljno nepravičen. Drugič, da trgi ne delujejo zadovoljivo – niso niti dovolj učinkoviti niti stabilni. Tretjič, da je politika odpovedala pri regulaciji trga in omejevanju njegovih negativnih učinkov (Stiglitz 2012, xi, 127). In četrtič, da so dohodkovne in premoženjske razlike prevelike, neupravičene in moralno neutemeljene (Hahnel 2014, 17).

Ljudje po vsem svetu tako zaznavajo, da je družba močno razdeljena, razlike pa so razumljene kot moralno neupravičene in nevarne za temelje demokracije (Stiglitz 2014, 1). Kot opozarja Axel Honneth, se

je nelagodje zaradi gospodarskega stanja in delovnih pogojev v zadnjih desetletjih izrazito povečalo – »verjetno nikoli po koncu druge svetovne vojne ni bilo toliko ljudi hkrati ogorčenih nad družbenimi in političnimi posledicami nebrzdane tržne ekonomije« (Honneth 2016, 17). Neenakosti, ki ene potiskajo v revščino in socialno izključenost, drugim pa omogočajo nadaljnjo akumulacijo bogastva, so zato težko združljive z resno koncepcijo pravičnosti. Joseph Stiglitz dodatno opozarja, da je za večino ljudi pravičnost pomembnejša od golo pojmovane učinkovitosti: družbe so pripravljene sprejeti tudi manj učinkovite, vendar bolj pravične rezultate (Stiglitz 2012, 126–127). A ob tem, kot dodaja Honneth, sodobne družbe še vedno ne razpolagajo z jasno artikulirano vizijo, kakšna naj bi bila družba onkraj obstoječega kapitalističnega reda (Honneth 2016, 18).

Ideološki mrk in iskanje alternativ

Razprava o neenakostih razkriva tudi globljo idejno praznino sodobnih družb. Z besedami Jacquesa Rancièra smo se znašli v času, v katerem so veliki politični in družbeni ideali oslabljeni, prostor legitimnih alternativ pa zožen (Rancière 2005, 139–157). Claus Leggewie je že v devetdesetih letih opozoril, da je normativni politični konsenz tako oslabljen, da se zdi mogoče doseči soglasje le glede postopkov, ne pa tudi glede vsebin (Leggewie 1997, 227). Ob tem sta spodkopana tudi zaupanje v skupno prihodnost in vera v možnost boljšega sveta (Stiglitz 2014, 391). Anthony Atkinson dodatno ugotavlja, da sodobne družbe nimajo več jasne predstave o tem, kakšen naj bo legitimni razpon ekonomskih razlik med ljudmi (Atkinson 2015, 9).

Kljub nekdanjim razglasitvam o koncu zgodovine se je pokazalo, da politično-ekonomske alternative liberalni demokraciji in tržnemu kapitalizmu niso le mogoče, temveč nujne. Patrick Schreiner opozarja, da je razširjeno pojmovanje globalizacije kot samodejnega in brezalternativnega procesa zmotno: globalizacija je vedno rezultat zavestnih političnih odločitev (Schreiner 2019, 22). Enako velja za znani slogan TINA, po katerem naj ne bi bilo alternative obstoječemu redu. Takšna formula je prej ideološko orožje kot pa resna analitična ugotovitev.

Dokler imajo ljudje vest, občutek za pravičnost in zmožnost kritične presoje, alternative vedno obstajajo — če ne v neposredni politični praksi, pa vsaj v prostoru idej. Andrew Gamble opozarja, da je trditev, da v sodobnem svetu ni več velikih ideoloških vprašanj, posebej nenavadna prav za družbe, v katerih prevladuje liberalni kapitalizem (Gamble 2006, 115). Maurizio Lazzarato dodaja, da tak sistem krha družbeno sodelovanje in omejuje reprodukcijo kolektivnih ter individualnih zmožnosti (Lazzarato 2004, 203).

V ospredje zato stopa vprašanje, kako normativno in institucionalno odgovoriti na problem naraščajočih neenakosti. Iz tega izhajajo tri osnovne možnosti njihove obravnave. Prva je, da jih sprejmemo kot naravne in sestavni del tržno-kapitalističnega gospodarstva, celo kot nujne za razvoj. Tak pogled zagovarjajo tisti, ki menijo, da bodo koristi na dolgi rok kapljale navzdol in da so posamezniki sami odgovorni za svoje ekonomsko stanje. Druga možnost je, da neenakosti poskušamo omejevati predvsem z davčnimi politikami in socialnimi transferji, torej z ukrepi ex post, ki blažijo posledice, ne da bi posegli v izvorne mehanizme njihovega nastajanja. Tretja, in za to knjigo odločilna možnost, pa je, da razmišljamo širše ter presežemo okvir obstoječih paradigm z zasnovo nove politično-ekonomske ureditve, ki temelji na načelih pravičnosti. Takšna ureditev bi po eni strani omejila prevelike razlike med ljudmi, po drugi strani pa bi jih v legitimnem obsegu dopustila.

V tej knjigi sledim tretji možnosti. Prevladujoča miselnost, da so neenakosti naravne, nujne in celo koristne, sproža resno zaskrbljenost, zlasti ker prevladujoče neoliberalne usmeritve pogosto krčijo socialno državo in poveličujejo neomejeno zasebno lastnino, deregulirane trge ter neomejeno konkurenco, ob tem pa obljubljajo širšo blaginjo in enakost pred zakonom. Susan George opozarja, da neenakosti niso le neprijetne za revne, temveč so dolgoročno škodljive tudi za bogate in za družbo kot celoto (George 2014, 32, 36). Anthony Atkinson je zato upravičeno poudarjal, da mora biti zmanjševanje neenakosti prednostna naloga vseh — od vladnih predstavnikov do delavcev, podjetnikov, študentov in upokojencev (Atkinson 2015, 3, 12).

Meje prevladujočih rešitev

Ker empirični podatki in družbeni odzivi jasno kažejo, da ekscesne razlike spodkopavajo pravičnost in legitimnost političnih institucij, se razprava ne more izogniti vprašanju, katere rešitve so bile doslej ponujene za omejevanje neenakosti in zakaj se problem kljub njihovi množici pogosto še poglablja. Ko se oziramo k zasnovi alternativne politično-ekonomske ureditve, je utemeljeno biti kritičen do zakasnelih in pogosto omejenih pristopov ex post, torej do prerazporeditvenih ukrepov in davčnih politik, ki želijo omiliti posledice neenakosti, ne da bi posegli v njihove izvorne mehanizme.

Med najbolj odmevnimi predlogi je univerzalni temeljni dohodek, ki ga Van Parijs (1995) zagovarja kot zagotovljen in nepogojen znesek za vsakega posameznika, ne glede na zaposlitveni status, financiran z javnim obdavčenjem. Normativna privlačnost tega predloga je očitna, saj skuša zagotoviti minimum materialne varnosti in okrepiti individualno avtonomijo. Vendar njegova univerzalnost odpira več temeljnih vprašanj. UTD praviloma ne posega v izvorno delitev moči in lastnine, temveč deluje kot naknadna korekcija znotraj obstoječega institucionalnega okvira. Njegova učinkovitost je zato odvisna od širše zasnove politično-ekonomske ureditve, znotraj katere se izvaja: problem ni nujno v sami ideji materialne varnosti, temveč v omejenosti instrumenta, ki naj bi to nalogo opravljal brez posega v strukturne izvore neenakosti.

Sorodno logiko zasleduje predlog Brucea Ackermana in Anne Alstott, po katerem bi vsak državljan ob vstopu v odraslost prejel enkratno »državljansko dediščino«, financirano z davkom na premoženje (Ackerman in Alstott 1999). Tudi ta predlog ima pomembno normativno težo, saj skuša okrepiti enake začetne možnosti. Vendar ostaja ujet v logiko ex post dodelitve, saj ne preoblikuje razmerij produkcije, razdelitve in menjave, temveč deluje znotraj že vzpostavljenega institucionalnega okvira. Posledično se postavlja vprašanje njegove dejanske sposobnosti, da trajneje omeji reprodukcijo neenakosti.

Še izraziteje tržno orientiran pristop predstavlja deležniški kapitalizem brez socialne varnosti, ki zmanjšuje davčne obremenitve, privatizira socialno-zdravstvene sheme in sredstva prenaša neposredno na posame-

znike, ki naj bi jih investirali v finančne instrumente (Du Pont 1999, v Rus 2009, 19). Takšna zasnova praviloma utrjuje obstoječa razmerja moči, saj privilegira tiste, ki že razpolagajo z zadostnimi sredstvi in znanjem za delovanje v investicijskem okolju, medtem ko druge iz teh procesov izključuje.

Med mehkejšimi sistemskimi predlogi je pogosto izpostavljeno vlaganje v izobraževanje, spretnosti in veščine (Drucker 1993; Piketty 2015, 392). Ta ukrep je nedvomno civilizacijsko zaželen in dolgoročno pomemben, vendar sam po sebi ne more nadomestiti socialne politike niti zagotoviti bolj enakomerno porazdeljenih dohodkov (Schreiner 2019, 40), saj ne posega neposredno v razmerja lastnine in nadzora nad produkcijskimi viri.

Najbolj klasičen sklop rešitev tvorijo davčne politike: progresivna obdavčitev dohodkov, premoženja in dobičkov podjetij, mednarodno usklajevanje davčnih režimov ter predlogi globalnih fiskalnih mehanizmov (Piketty 2015, 662; Zucman 2016, 4; Stiglitz 2012; Krugman 2012; Atkinson 2015). Ti pristopi imajo pomembno normativno težo, saj izhajajo iz predpostavke, da obdavčevanje ni zgolj tehnično, temveč predvsem politično in filozofsko vprašanje (Piketty 2015, 625). Vendar so njihovi učinki praviloma odvisni od gospodarske konjunkture, institucionalne učinkovitosti pobiranja davkov, mednarodne koordinacije ter politične pripravljenosti omejevati davčno konkurenco.

Kot opozarja Kymlicka, številni redistributivni programi v javnosti pogosto zbujajo percepcijo neučinkovite porabe z omejenimi učinki (Kymlicka 2015, 236), medtem ko Heclo izpostavlja vgrajen skepticizem glede sposobnosti vladnih programov, da proizvedejo trajnejše socialne spremembe (Heclo 1995, 684). Ključna omejitev teh pristopov je, da praviloma ne posegajo v začetno razdelitev lastnine, moči in nadzora nad produkcijskimi viri. Prenos sredstev od zgoraj navzdol sam po sebi ne odpravlja nepravičnosti, ki so vgrajene v način produkcije, razdelitve in menjave, temveč lahko v določenih primerih celo krepi percepcijo dodatne nepravičnosti.

Prevladujoče rešitve tako ostajajo na ravni posledičnih korekcij ex post (Kymlicka 2015, 132–133). Zato velja prisluhniti že starejšim opozorilom, da je bistvena napaka, če se zanašamo predvsem na naknadno zmanjševanje posledic, namesto da bi posegli v izvore nepravične moči že na začetku (Mill 1965, 953). Normativna smer je zato jasna: težišče je treba

premakniti od ex post blaženja k ex ante pravičnosti. Namesto sprejemanja danih razlik in naknadnega blaženja njihovih posledic je treba neenakosti omejevati že na ravni začetne razdelitve lastnine, premoženja, dostopa do virov in dejanskih možnosti posameznikov pred njihovim vključevanjem v tržne in politične odnose.

Neenakosti kot osrednje vprašanje politične ureditve

Ekonomske neenakosti so eden največjih preizkusov pravičnosti v sodobnih družbah. Ne izražajo se le v statističnih kazalcih, temveč predvsem v razmerjih moči, ki oblikujejo življenjske možnosti, vplivajo na družbeno kohezijo in odločajo o legitimnosti institucij. Pretirane razlike niso zgolj ekonomsko neučinkovite, temveč tudi politično nevarne in moralno nevzdržne.

Neenakosti niso naravna danost. So rezultat političnih odločitev, institucionalnih ureditev in vrednostnih usmeritev, ki določajo, kdo ima dostop do virov, kdo nosi bremena in kdo uživa koristi. Zato razprava o neenakostih nikoli ni zgolj empirična, temveč vselej normativna: gre za vprašanje, kaj je pravično in kje so meje razlik, ki jih je mogoče legitimno sprejeti. Brez vrednotne presoje razlike postanejo samoumevne; z njo pa odpremo prostor za premislek o alternativnih ureditvah.

V zadnjih desetletjih so bili predstavljeni različni predlogi – različne oblike obdavčevanja, univerzalni temeljni dohodek, državljanska dedišči-na, deležniški kapitalizem in reforme izobraževanja. Kljub temu večina teh ukrepov ostaja vsebinsko omejena, saj posega predvsem v posledice neenakosti, ne pa v institucionalne mehanizme, ki jih proizvajajo. Toda tudi te omejene rešitve ostajajo neuresničljive brez politike, saj predpostavljajo politično voljo, institucionalno podporo in širši družbeni konsenz. Brez politike ni mogoče uresničiti niti delnih, kaj šele sistemskih sprememb.

Prav zato vprašanje neenakosti nujno vodi k ponovnemu premisleku politike same – njene moči, njenih omejitev in njene vloge pri oblikovanju pravičnejše družbene ureditve. Prav tu se odpre vprašanje politike kot osrednjega mehanizma omejevanja neenakosti in oblikovanja pravičnejše družbene ureditve. Temu vprašanju je posvečeno naslednje poglavje.

(Ne)moč politike: prezirana, a nujna

Politika je danes eden najbolj protislovnih pojavov sodobnega časa. Po eni strani jo spremlja občutek nemoči: v javnosti prevladuje vtis, da ne zmore več učinkovito odgovarjati na ključna vprašanja sodobnih družb in da je postala predvsem prostor zasebnih interesov, klientelizma, manipulacije ter boja za oblast. Pogosto se jo dojema kot odvečno ali celo škodljivo dejavnost, vredno prezira. Po drugi strani pa ostaja nepogrešljiva, saj brez nje ni mogoče urejati skupnega življenja, razreševati konfliktov, oblikovati skupnih pravil ali iskati in udejanjati pravičnosti. Prav v tem razkoraku med preziranjem in nujnostjo se razkriva eden osrednjih paradoksov sodobne razprave o politiki.

Ta paradoks odpira temeljno vprašanje: kako razumeti politiko v času, ko je hkrati zavrnjena in nepogrešljiva? Odgovor nanj zahteva dvojno nalogo. Najprej je treba pojasniti, zakaj se je v sodobnih družbah utrdila antipolitična drža in kako se je politika skrčila na svojo najbolj osiromašeno podobo. Nato pa je treba znova premisliti sam pojem politike, njegove razsežnosti in funkcijo ter pokazati, zakaj politika tudi danes ostaja ključni pogoj skupnega življenja.

Osrednja teza tega poglavja je, da politika ni izgubila pomena zato, ker bi postala odveč, temveč zato, ker se je v prevladujočem javnem in ideološkem dojemanju skrčila na svojo najožjo in normativno najmanj prepričljivo obliko. Če jo želimo ustrezno razumeti, jo moramo najprej osvoboditi prav tistih redukcij, ki jo danes delajo nevredno zaupanja.

Sodobni pogled na politiko: antipolitični čas

V zahodnih demokracijah je politika v zadnjih desetletjih v veliki meri izgubila ugled, moralno verodostojnost in zmožnost navdihovanja. V

javni percepciji se pogosto skrči na sinonim za korupcijo, klientelizem, dvoličnost, pohlep, partikularne interese, neučinkovitost in neskončen boj za oblast. Colin Hay jo je zato označil kot »v najboljšem primeru nujno zlo, v najslabšem pa zlonamerno silo, ki jo je treba nadzorovati in omejevati« (Hay 2008, 153). Politične institucije in vlade se vse pogosteje dojemajo kot instrumenti korporativnih elit, ki neučinkovito trošijo javna sredstva in zanemarjajo skupne potrebe državljanov (Hay 2008, 42–43; Flinders 2012).

Kot opozarja Russell Dalton, ključni izziv sodobnih demokracij ne prihaja več predvsem od zunanjih groženj, temveč od znotraj – od samih državljanov, ki postajajo vse bolj nezaupljivi do politikov, skeptični do institucij in razočarani nad političnimi procesi (Dalton 2007, 1). Andrew Gamble takšno stanje označuje kot antipolitični čas – čas, ko usiha vera v politiko, ko se oži prostor političnega in ko slabi tudi zmožnost zamišljanja alternativ (Gamble 2006, 7).

Empirični podatki to diagnozo dodatno potrjujejo. Raziskava Pew Research Centra je pokazala, da je bilo leta 2019 v 27 državah z delovanjem demokracije nezadovoljnih 51 odstotkov vprašanih, leta 2024 v 31 državah 54 odstotkov, leta 2025 pa v 23 državah že 58 odstotkov vprašanih (Pew Research Center 2019; 2024; 2025). Čeprav raziskava meri zadovoljstvo z demokracijo, je mogoče te rezultate utemeljeno interpretirati tudi kot širši izraz razočaranja nad politiko, njenimi institucijami in akterji. Podobno OECD ugotavlja, da je leta 2023 v 30 državah članicah svoji nacionalni vladi zaupalo le 39 odstotkov državljanov, medtem ko jih je 44 odstotkov izražalo nizko ali nikakršno zaupanje (OECD 2024). Dolgotrajni upad članstva v političnih strankah ter stagnirajoča volilna udeležba dodatno kažeta na slabljenje strank kot osrednjih institucij političnega predstavništva (van Biezen, Mair in Poguntke 2012; 2014).

Takšno razočaranje se kaže v apatiji, ciničnem odmiku od formalne participacije in v iskanju alternativnih, pogosto neinstitucionalnih oblik političnega izražanja, zlasti med mlajšimi in bolj izobraženimi generacijami (Dalton 2007; Flinders 2012). Politika tako izgublja ne le zaupanje, temveč tudi status dejavnosti, ki bi bila sposobna usmerjati skupno prihodnost.

Antipolitičnost in depolitizacija

Če želimo razumeti to erozijo zaupanja, moramo stopiti korak dlje in analizirati njene globlje vzroke. Ti niso zgolj empirični, temveč tudi strukturni in ideološki. Sodobna antipolitičnost namreč ni zgolj posledica slabega delovanja posameznih politikov ali institucij, temveč ima globlje ideološke korenine. Nicola Matteucci jo opiše kot vrhunec t. i. »endizmov« – diskurzov o koncih politike, države, ideologije, zgodovine, avtoritete in javne sfere (Matteucci 1999, 463). Andreas Schedler to logiko povzema v treh osrednjih trditvah: politika naj bi bila nepotrebna, ker naj bi kompleksne probleme bolje reševala tehnokracija ali trg; politika naj bi bila nemogoča, ker naj bi bil obstoječi red brez alternativ; in politika naj bi bila nezaželena, ker naj bi izgubila legitimnost, da nalaga obveznosti (Schedler 1997, 107–109).

Posledica takšnega razumevanja je depolitizacija. Normativno sporna vprašanja se preoblikujejo v navidezno tehnične dileme ali naravne nujnosti, ki naj bi bile zunaj dosega političnega odločanja. Colin Crouch je ta proces poimenoval postdemokracija: politične odločitve so formalno še vedno sprejete znotraj demokratičnih okvirjev, vendar se vsebinsko vse bolj prenašajo na agencije, odbore, trge in interesne lobije, kjer je prostor za javno deliberacijo in politični vpliv bistveno ožji (Crouch 2004). Fritz Scharpf dodaja, da politika dolgoročno spodkopava samo sebe, kadar demokratično legitimnost utemeljuje zgolj na učinkovitosti rezultatov, ne pa tudi na participaciji (Scharpf 1999).

V takšnem kontekstu se utrjuje predstava politike kot »umazanega posla«. Boj za oblast meče, kot ugotavlja Rohe, »tako veliko senco, da prekriva vse druge momente političnega delovanja« (Rohe 1997, 39). Politika se tako skrči na igro moči in partikularnih interesov, v ozadje pa stopijo njene bistvene funkcije: oblikovanje skupnih ciljev, varovanje javnih dobrin, urejanje konfliktov in zagotavljanje pravičnega družbenega reda (Bibič 1997, 189; Lukšič 2003, 251). Kot opozarja Gamble, sistematično diskreditiranje politike spodkopava že samo zmožnost zamišljanja alternativ; brez te imaginacije tudi formalno urejeni postopki ostanejo brez vsebinske orientacije (Gamble 2006).

Vprašati se je treba tudi, komu takšna depolitizacija koristi. Maurice Duverger je opozoril, da imajo od nje največ koristi privilegirane skupine,

ki reproducirajo predstavo, da je politika nepotrebna, nevarna in inherentno pokvarjena. Na ta način utrjujejo status quo in odmikajo razpravo od vprašanj pravičnosti, porazdelitve in moči (Duverger 1997, 77; Crouch 2007). Paradoks je očiten: isti akterji, ki politiko javno omalovažujejo, se z njo pogosto zelo dejavno ukvarjajo – le zunaj neposrednega nadzora javnosti.

Toda odgovornost za takšno stanje ne leži zgolj pri privilegiranih skupinah. Pomemben del nosijo tudi politične elite same, ki s škandali, klientelizmom, nepreglednostjo in pogosto zgolj simbolnimi odzivi na temeljne družbene probleme reproducirajo razloge za ciničen odmik od politike (Münkler 1997, 307; Beck 1997, 188–189). Namesto resnega soočanja z eksistencialnimi vprašanji sodobnih družb pogosto ponujajo minimalistične rešitve brez konkretnega učinka na življenje ljudi. Pravičnost v takšnih okoliščinah pogosto ostaja na ravni politične retorike, praviloma najglasnejše v predvolilnem času, nato pa hitro odrinjene na rob dejanskega političnega delovanja. Antipolitičnost zato ni zgolj kulturno razpoloženje, temveč učinek konkretnih institucionalnih praks, ideoloških zožitev in interesnih razmerij.

Politika kot prostor upanja

Kljub vsemu politika ni izginila. Še vedno ostaja temeljna dejavnost, v kateri urejamo skupne zadeve, razrešujemo konflikte in oblikujemo pravila skupnega bivanja (Woods 2016, 59). Res je, da je sodobna politika v veliki meri izgubila svoj oblikujoči, emancipatorni in utopični značaj, vendar to še ne pomeni, da so meje mogočega določene enkrat za vselej. Ellen Meiksins Wood opozarja, da že sama možnost dvoma v obstoječo ureditev temelji na spoznanju, da lahko ljudje kolektivno oblikujejo svoje življenjske pogoje (Wood 2016, 59–60). Stéphane Hessel podobno poudarja, da je treba ohraniti upanje: »Smo na prehodu, pred nami so priložnosti, ki jih ponujajo prihodnja desetletja novega tisočletja. Toda treba je upati, upanje ne sme nikoli zamreti« (Hessel 2011, 44).

Naloga sedanjega trenutka zato ni odpoved politiki, temveč njen ponovni premislek. Ta ne zahteva zgolj moralne rehabilitacije politike, temveč pojmovno rekonstrukcijo političnega. Politiko je treba ponovno razumeti kot dejavnost, v kateri se ne odloča le o oblasti, temveč o pogojih skupnega življenja, o razdelitvi moči in dobrin, o legitimnosti reda ter o

tem, kakšna skupnost želimo biti. Prav zato je treba natančneje razčleniti sam pojem politike, njegove razsežnosti in različna pojmovanja, ki so se oblikovala v politični teoriji in praksi.

O pojmu in razumevanju politike: pluralnost definicij

Če želimo preseči ozko razumevanje politike kot »umazanega posla«, moramo najprej pojasniti, kaj sploh razumemo s pojmom politika. Že dolgo velja, da gre za enega najbolj izmuzljivih pojmov v družboslovju. Obstaja množica različnih definicij in razlag (Dahl 1997a; Lukšič 1997; Rohe 1997; Della Porta 2003; Gamble 2006), ki se ponekod prekrivajo, drugod pa si ostro nasprotujejo. Amartya Sen je zato politiko označil kot pojem, ki »temelji na veliki zmešnjavi« (Sen 2002, 32). John Heywood dodaja, da je toliko definicij politike, kolikor je avtoritet in pogledov nanjo (Heywood 1998, 25), Thomas Piketty pa gre še dlje, ko zapiše: »Vsak človek se po svoje gre politiko« (Piketty 2015, 743).

Kot opozarja Karl Rohe, takšna raznolikost ni naključna. Različne konceptualizacije politike so lahko posledica družbenih interesov, ideoloških pozicij, kulturnih razlik, zgodovinskih okoliščin ali celo osebnih izkušenj s politiko (Rohe 1997, 38). Politika zato nikoli ne nastopa z enotnim pomenom. To po eni strani otežuje njeno jasno opredelitev (Matteucci 1999, 434), po drugi strani pa prav ta pluralnost bogati razpravo in omogoča, da politiko mislimo z različnih zornih kotov.

V znanstveni tradiciji se je izoblikovalo več glavnih skupin pojmovanj politike (Rohe 1997, 43). Najbolj razširjeno je pojmovanje politike kot moči in oblasti, kjer je v ospredju boj za prevlado ter razmerje avtoritete in dominacije. Druga skupina pojmovanj politiko razume kot urejanje skupnih zadev in poudarja njeno vlogo pri vodenju javnih zadev ter iskanju skupnih rešitev (Palonen 1997, 84; Bell 1992, 245; Duverger 1997, 74; Easton 1997, 96). Tretja skupina izpostavlja politiko kot proces in konflikt, kot dinamično področje spopada interesov, razrednih nasprotij in razdelitve oblasti (Bibič 1997, 188; Ricoeur 2011, 356). Poleg teh obstajajo tudi integracijske in funkcionalne definicije, ki politiko razumejo kot kompleksno dejavnost, usmerjeno k stabilnosti, predvidljivosti in urejanju sobivanja (Crick 1997, 66; Beyme 1997, 212).

Iz tega sledi pomembna ugotovitev: vsaka definicija zajame le del političnega, nobena pa ne more zajeti vse njegove kompleksnosti. Politika je hkrati odnos moči, prostor konflikta, način urejanja skupnih zadev in prizadevanje za pravičnost. Prav ta večplastnost pojasnjuje, zakaj se politiki ni mogoče odpovedati, ne da bi se hkrati odpovedali razumevanju ključnih razsežnosti skupnega življenja.

Pri razumevanju teh razsežnosti je potrebna tudi pojmovna previdnost. Antonio Gramsci opozarja, da vlada predstavlja le del državnega aparata, ki vključuje tudi civilno družbo in sfero zasebnosti. Če politiko rutinsko skrčimo na vlado, parlament in strankarske igre – na to, kar Gramsci imenuje mala politika –, legitimiramo ločitve, ki politiki jemljejo širši domet. Razlika med malo in veliko politiko je zato bistvena: mala politika se nanaša na vsakodnevne spopade za oblast, koalicijske igre in kadrovske kalkulacije, velika politika pa odpira temeljna vprašanja pravičnosti, porazdelitve in legitimnosti skupnega reda (Gramsci 1987, 186; Gamble 2006; Bibič 1987). Sodobne ureditve ponujajo obilje male politike, medtem ko je velika politika – razprava o legitimnem družbenem redu – vse bolj potisnjena na rob.

Definicije politike se skozi čas tudi spreminjajo. Novi problemi, ideološki spori in družbeni premiki vedno znova preoblikujejo meje političnega. Palonen opozarja, da se koncept politike nenehno problematizira in redefinira (Palonen 1997, 85–86), Rémond pa dodaja, da politični prostor nikoli ni fiksiran, temveč se lahko glede na aktualne izzive tudi razširi (Rémond 1997, 275). Pluralnost pojmovanj zato ni zgolj teoretska posebnost, temveč ima tudi neposredne praktične posledice. Če politiko razumemo preozko, ostanemo ujeti v malo politiko; če pa jo odpremo kot prostor skupnega urejanja in pravičnega reda, ji vračamo analitično širino in normativno moč. Prav v tem se kaže možnost izhoda iz sedanje krize politike: ne v odpovedi politiki, temveč v njenem ponovnem razumevanju in preoblikovanju.

Reduktivna razumevanja politike

Čeprav smo pokazali pluralnost pojmovanj politike, v politični praksi in prevladujoči javni imaginaciji pogosto prevladuje ozko razumevanje, ki ga lahko v grobem opredelimo kot liberalno oziroma neoliberalno. Poli-

tika se v tej miselnosti nanaša predvsem na specifično sfero formalnega delovanja državne oblasti in njenih institucij. V ospredju so strankarski boji za oblast, delovanje vlad, kadrovske menjave ter spremembe znotraj liberalno-parlamentarnega okvira (Stoker in Marsh 2005, 8; Gamble 2006, 106). Politika v tem smislu obstaja predvsem znotraj državnih institucij, medtem ko so civilna družba, gospodarstvo in zasebnost razumljeni kot zunajpolitični prostori.

Judith Squires to logiko povzema zelo jasno: civilna družba je dojeta kot zasebna sfera, »osvobojena omejitev političnega«, kjer naj bi vladala večja avtonomija kot v državno reguliranem prostoru. Politika, razumljena kot uporaba državne moči nad posamezniki, tako postane nujno zlo, ki ga je treba omejevati in krotiti, da bi varovalo svobodo civilne družbe (Squires 2009, 39–40). Takšno razumevanje izhaja iz klasičnega liberalizma, v neoliberalni različici pa se še okrepi težnja, da se vse več vprašanj prenaša na trg, tehnokratsko upravljanje in menedžersko logiko.

V praksi pa se pokaže, da državna oblast, civilna družba in sfera zasebnosti nikoli niso povsem ločene niti avtonomne. Že obstoj javnih politik to jasno dokazuje. Socialna, gospodarska, finančna, kulturna, družinska, okoljska in migracijska politika vedno posegajo v civilno družbo in deloma tudi v zasebnost. Enako velja za različne pravne panoge, ki so vse produkt političnih odločitev in razmerij moči.

John Rawls priznava razliko med političnim, združenjskim, družinskim in osebnim, vendar poudarja, da politične vrednote opredeljujejo temeljno strukturo družbe kot celote in zato vplivajo na vse druge sfere. Njegova ugotovitev je jasna: »Če je zasebna sfera prostor, ki naj bi bil izvzet pravičnosti, tedaj tak prostor ne obstaja« (Rawls 2011, 214). Načela pravičnosti namreč nalagajo omejitve tudi družini in združenjem, saj so odrasli člani teh skupin najprej državljani s svojimi temeljnimi pravicami. Podobno Chantal Mouffe opozarja, da se naše individualne izbire vedno odvijajo v okvirih, ki jih sooblikuje država. Državna oblast vzpostavlja »slovnico vedenja državljanov« (Mouffe 2005, 72).

Na določen način se v tem zoženem pojmovanju politike srečata tudi liberalna in marksistična tradicija. Liberalci politiko pogosto razumejo kot nujno zlo, omejeno na zagotavljanje reda in varovanje lastnine (Gramsci 1987, 129), marksisti pa jo pogosto obravnavajo kot instrument razredne

dominacije, kot krinko v rokah ekonomsko vladajočega razreda (Stres 1996, 73; Harvey 2011, 329; Heinrich 2013, 222). Čeprav izhajata iz različnih predpostavk, se obe perspektivi pogosto srečata v isti redukciji: politiko zvedeta na državno oblast, ločeno od širših družbenih razsežnosti.

Kot opozarja Julien Freund, politiko napačno razumemo, če jo iztrgamo iz celotnega življenjskega konteksta: »Če bi jo skušali povsem ločiti od etike, prava, gospodarstva in družbe, bi pokazali, da ne razumemo zapletenosti medčloveških odnosov« (Freund 1997, 104). Adrian Leftwich in David Held zato upravičeno ugotavljata, da »dejansko ni nič bolj političnega kot so nenehni poskusi, da bi nekatere tipe vprašanj izključili iz politike« (Leftwich in Held 1984, 144). Judith Squires posledično opozarja, da je neoliberalna logika v veliki meri strategija depolitizacije, ki določenim vprašanjem preprečuje vstop v javno razpravo (Squires 2009, 19). Po drugi strani pa je politika vse bolj podvržena ekonomskim logikam: družbeni odnosi se prevajajo v kategorije konkurenčnosti in učinkovitosti, politika pa izgublja avtonomijo in se preoblikuje v menedžerski aparat (Brown 2015). Demokracija v takšnem okviru formalno ostaja, vsebinsko pa se prazni, saj se ključne odločitve sprejemajo v zasebnih krogih, zunaj javne deliberacije (Crouch 2004).

Posledice takšnega zoženja so resne. Vprašanja, kot so podnebne spremembe, digitalna regulacija ali neenakosti, se predstavljajo kot tehnična ali tržna vprašanja, ne pa kot vprašanja politične presoje. Politika tako izgublja zmožnost obravnave najpomembnejših izzivov sodobnosti. Rešitev zato ni v nadaljnjem omejevanju politike, temveč v njenem novem premisleku – v ponovni opredelitvi njenega bistva, razsežnosti, funkcij in usmeritev (Rémond 1997, 287; Leggewie 1997). To zahteva, da zapustimo omejujoče okvire in pristopimo k ustvarjalnemu premisleku politike, k temu, kar je Beck poimenoval »novo izumljanje političnega« (Beck 1987, 191).

Poskus ponovne opredelitve politike

Če želimo politiko na novo premisliti, si moramo zastaviti tri temeljna vprašanja: katera je njena glavna naloga, katere razsežnosti zajema in zakaj ostaja nepogrešljiva človeška dejavnost. Kot opozarja Igor Lukšič, to predpostavlja spremembo izhodiščnega pogleda: politiko moramo prenehati dojemati kot medijsko praznorečje ali pozerstvo, ki poveličuje

formo brez vsebine (Lukšič 2000, 19). Namesto tega jo moramo razumeti kot funkcionalno, vsebinsko, procesno in formalno dejavnost – kot eno temeljnih razsežnosti človeškega izkustva in delovanja.

Andrew Gamble poudarja, da svet politike tvorijo tri razsežnosti: politika kot državna oblast, politika kot identiteta in politika kot državna ureditev. Vsaka politična skupnost potrebuje vse tri, če naj sploh obstaja kot politična skupnost (Gamble 2006, 10). Te razsežnosti niso med seboj ločene, temveč prepletene: oblast brez identitetne podlage ne more zagotoviti legitimnosti, identiteta brez institucionalne ureditve ne more trajati, ureditev brez oblasti pa ne more učinkovati. Prav njihova vzajemna povezanost razkriva, da politika ni zgolj tekmovanje za oblast, temveč celovit proces oblikovanja skupnega sveta.

Politika kot državna oblast in pravičnost

Ko govorimo o politiki kot državni oblasti, imamo v mislih eno najstarejših in najvplivnejših razlag politike. Že od Machiavellija, Bodina in Hobbesa do Webra in Schmitta je veljalo, da je politika predvsem vprašanje države oziroma njene oblasti (Bell 1992, 232; Duverger 1997, 74). Država je, kot ugotavlja Anton Stres, »najpomembnejša politična organizacija vseh časov« (Stres 1996, 76). Danes jo razumemo kot instrumentalni vidik političnega, ki ga sestavljajo parlament, vlada, sodstvo, birokracija in druge institucije.

V liberalno-demokratičnih ureditvah državna oblast pomeni moč svobodnih in enakih državljanov, ki jo kot kolektivno telo izvajajo nad seboj in drug nad drugim (Rawls 2011, 64–65, 233). V tem smislu je državna oblast orodje, ne cilj sam po sebi. Toda zgodovina in praksa kažeta, da oblast ni nujno usmerjena v pravičnost. Lahko postane instrument represije, privilegijev ali golega ohranjanja moči. Prav zato jo je treba vedno znova presojati z vidika njene najvišje dolžnosti – zagotavljanja pravičnih družbenih odnosov.

Zgodovina politične misli hkrati opozarja, da načelo »cilj posvečuje sredstva« ni zadostno. Kdo določa cilj? Ali je vsak cilj že sam po sebi dober? In katera sredstva so zanj upravičena? (Bobbio 1997, 343–344). Kant je zato jasno zapisal, da se mora politika »pokloniti morali« in »upogniti koleno pred pravico«, saj je pravica sveta, tudi če zahteva žrtve vladajočih

(Kant 1937, 93). Politika zato ni zgolj vprašanje učinkovitosti, temveč tudi vprašanje moralne in etične orientacije.

Politična oblast je po svoji naravi ambivalentna: lahko je instrument zatiranja ali pa prostor pravičnosti. To, katera možnost prevlada, je odvisno od tega, ali oblast izpolnjuje svojo normativno dolžnost. Pravičnost je tisti element, ki povezuje državljane in oblast ter oblasti podeljuje legitimnost (Miller 2007, 83). Habermas poudarja, da zakone spoštujemo ne le iz strahu pred kaznijo, temveč zato, ker jih priznavamo kot pravične (Habermas 1998, 1049).

Pravičnost je hkrati zgodovinska in družbena: ni je brez zakonov, kulture in politične organizacije (Sponville 2002, 102). Je »vrlina reda« (Sponville 2002, 92) in »prva vrlina družbenih institucij« (Rawls 1971, 3). Zato pravičnost presega individualno moralo vladarjev; predvsem je družbena zahteva po institucijah, zakonih in politikah, ki množico ljudi preoblikujejo v politično skupnost.

Norberto Bobbio razlikuje med politiko načel in politiko rezultatov. Politika načel postavlja normative pravičnosti, politika rezultatov pa preverja, ali so cilji v praksi doseženi. Učinkovitost sama po sebi še ne pomeni pravičnosti (Bobbio 1997, 338, 344). Rawls dodaja, da je osnovna naloga politike določiti poštene pogoje sodelovanja, opredeliti temeljne pravice in dolžnosti, uravnavati delitev koristi in bremen ter zagotavljati stabilnost skozi generacije (Rawls 2011, 26). Na tej osnovi lahko politiko razumemo kot dejavnost, usmerjeno k pravičnemu redu.

Državna oblast je legitimna le, dokler zagotavlja pravičnost v družbi (Stres 1996, 86). To pomeni, da mora biti utemeljena na ustavi oziroma na pravilih, ki jih lahko razumno sprejmejo vsi državljani (Rawls 2011, 65). Weber je opozarjal, da oblast temelji na monopolu legitimne sile (Weber 1990, 126), vendar zgolj legalnost in postopkovna pravilnost še ne zagotavljata legitimnosti. To potrjuje, da pravo in politika ne počivata zgolj na proceduri, temveč tudi na vsebinski presoji pravičnosti (Strauss 1999, 21).

Na tej osnovi lahko državno oblast opredelimo kot zmožnost zagotavljanja, ohranjanja in spreminjanja reda, institucij in zakonodaje. Gre za temeljno vprašanje: kdo dobi kaj, kdaj in kako (Lasswell 1964; Rohe 1997, 41; Gamble 2006, 10). Politika kot oblast zato ni zgolj tehnika vladanja, temveč prostor, kjer se odloča o temeljnih razmerjih pravičnosti, reda in legitimnosti.

Politika in gospodarstvo: razmerje moči in vpetost trga

Ko govorimo o razmerju med državno oblastjo in gospodarstvom, ima politika – kljub liberalni oziroma neoliberalni težnji po njuni ločitvi – ključno vlogo (Gamble 2006, 115). Na ekonomske dinamike vpliva prek pravil in zakonov, usmerjanja institucij in investicij, davkov, transferjev, državne potrošnje ter prek same politično-ekonomske ureditve (Giraud 2006, 46–47; Piketty 2015, 600). Karl Polanyi opozarja, da je »ideja trga, ki se sam regulira, skrajno utopična. Taka institucija ne bi mogla dolgo obstajati, ne da bi razkrojila človeško in naravno substanco družbe« (Polanyi 2008, 52, 138). Iz tega izhaja koncept vpetosti: gospodarstvo je vselej vpeto v družbene odnose in politične okvire (Block 2008, 26). Trg ni naraven mehanizem, temveč konstrukcija pravil in kompromisov, ki jih določa oblast (Piketty 2015, 385). Prav tako ne more obstajati brez socialne dimenzije, v kateri ljudje oblikujejo vezi in ustanove medsebojne podpore (Rifkin 2007, 45; Polanyi 2008, 295).

Ključno vprašanje je zato, ali naj primat pripada državi, ki ureja gospodarstvo, ali logiki »svobodnega trga«, ter kje potekajo legitimne meje državnega poseganja. Odgovori so odvisni od ideologije in razmerij politične moči. Politika ima primarno dolžnost zagotavljati pravičnost, zato mora z zakonodajo, regulacijo in intervencijami usmerjati gospodarstvo. Kapitalistično gospodarstvo namreč ne more delovati zgolj na podlagi lastnine, dobička in konkurence, temveč potrebuje podporo političnih institucij, zakonodaje in regulacije (Hall 1992, 259; Giraud 2006, 16).

Posledično ne obstaja »čisti kapitalizem«, temveč različne institucionalne oblike kapitalističnih gospodarstev, ki se razlikujejo prav glede na obseg in naravo državnih posegov (Giraud 2006, 46; Wright 2011, 41). To postane posebej očitno v kriznih obdobjih, ko kapital brez državne pomoči pogosto ne more reproducirati lastnih pogojev delovanja. Sklep je zato jasen: gospodarstvo ni ločeno od politike, temveč je vanjo strukturno vpeto. Če se politika ukloni logiki kapitala, izgubi svoje bistvo; če pa ekonomijo vgradi v okvir pravičnosti in skupnega dobrega, postane gospodarstvo sredstvo, ne cilj političnega reda.

Politika kot identiteta

Če je politika kot oblast povezana z vprašanjem, kdo odloča, in politika kot ureditev z vprašanjem, po kakšnih pravilih živimo, je politika kot identiteta povezana z vprašanjem, kdo sploh smo kot politična skupnost. Prav tu se razkrije simbolna in izrazna razsežnost političnega. Politika ni le razdelitev moči, temveč tudi proizvodnja pomenov, pripadnosti in meja skupnosti. Ne ureja le ravnanja, temveč tudi načine samorazumevanja.

Identiteta v tem smislu pomeni prostor, v katerem se posamezniki in skupine opredeljujejo glede temeljnih vrednot, načel in ciljev ter oblikujejo razumevanje tega, kdo so, komu pripadajo in za kakšen svet se zavzemajo. Identitete se skozi čas vedno znova vzpostavljajo in spreminjajo v odnosu do drugih (Gamble 2006, 11). Politično skupnost je mogoče vzdrževati le, če v njej obstaja vsaj minimalen občutek skupnega »mi«, četudi je to »mi« vedno notranje pluralno, sporno in zgodovinsko spremenljivo.

Poleg individualne identitete posameznik nosi v sebi tudi več vrst kolektivnih identitet, med katerimi ima politična identiteta posebno vlogo, saj povezuje vprašanja pripadnosti, vrednot, moči in legitimnosti (Kovačev 1996, 55). Politika zato ni le prostor odločanja med že danimi interesi, temveč tudi prostor, kjer se ti interesi sploh artikulirajo, prepoznajo in simbolno povežejo. Najznačilnejša identiteta, ki jo pogosto umeščamo med politične, je državna identiteta (Južnič 1993, 322; Kovačev 1996, 57). Ta se vzpostavlja prek državne oblasti, ki razpolaga z močjo normiranja, zapovedovanja in simbolne integracije.

V takšnem kontekstu se identitetna razsežnost politike neizogibno sooči z vprašanjem pluralnosti: kako lahko politična skupnost ohrani enotnost, ne da bi izbrisala razlike? Toda politična skupnost ne more temeljiti na popolni homogenosti. John Rawls to raznolikost imenuje »dejstvo umnega pluralizma«: gre za obstoj globokih in nepremostljivih razlik med državljani glede religioznih, filozofskih, moralnih in estetskih pogledov na življenje (Rawls 2011, 22, 44, 57). Naloga politike zato ni odprava pluralizma, temveč iskanje takšne skupne politične identitete, ki omogoča sobivanje razlik znotraj pravičnega institucionalnega reda.

Brez vsaj minimalnega občutka skupne pripadnosti ni mogoče vzdrževati solidarnosti, legitimnosti redistribucije, pripravljenosti na sodelo-

vanje ali sprejemanja skupnih odločitev. Politična skupnost ni zgolj pravni konstrukt, temveč tudi simbolni red, v katerem se posamezniki prepoznajo kot soudeleženci skupnega sveta. Politična identiteta je zato proces, ki se ne konča pri pripadnosti, temveč se uresničuje skozi participacijo, odgovornost in prizadevanje za skupno dobro. Prav v tem se kaže tudi njena temeljna napetost: po eni strani mora omogočati integracijo politične skupnosti, po drugi pa ohranjati prostor pluralnosti, brez katere politika hitro zdrsne bodisi v homogenizacijo bodisi v razkroj skupnega sveta.

Politika kot ureditev

Državna ureditev predstavlja regulativno razsežnost političnega – tisto razsežnost, ki določa, kako naj živimo (Gamble 2006, 12). Della Porta jo opredeljuje kot skupek vrednot, ki določajo, kaj je v politiki dopustno, kot predpise, ki določajo sprejemljive postopke in norme, ter kot oblastvene strukture, povezane s porazdelitvijo vlog, na podlagi katerih se izvaja državna oblast (Della Porta 2003, 18). Državna ureditev tako določa institucionalni okvir vseh družbenih dejavnosti in postavlja pravila, ki so zavezujoča za vse člane skupnosti.

Vanjo sodijo vzpostavitev države in pravnega reda, ki določata moč različnih vej oblasti, pravice in dolžnosti, mehanizme predstavljanja in postopke odločanja (Gamble 2006, 12). Gre za način, kako politične in družbene institucije skupaj tvorijo sistem sodelovanja, ki ureja delitev pravic, dolžnosti in koristi (Rawls 2011, 29). Državna ureditev je zato izmed treh razsežnosti politike najtemeljnejša: po eni strani podpira politiko kot oblast, po drugi strani pa vzpostavlja okvir, znotraj katerega se oblikujejo identitete, ureja gospodarstvo in določajo meje legitimnega delovanja.

Njena vsebina je odvisna od prevladujoče politične ideologije, pa tudi od akterjev, ki ureditev legitimirajo in znotraj nje delujejo. Zato ni nespremenljiva, temveč se lahko prilagaja in spreminja. Vsako resno nasprotovanje obstoječemu redu se praviloma sklicuje na predstavo o pravičnejšem redu (Duverger 1997, 78). Prav v tej razsežnosti postane posebej očitno, da politika ni nekaj zunanjega družbi, temveč njena konstitutivna osnova. Ureditev ne določa le postopkov odločanja, temveč tudi razmerje med svobodo in oblastjo, med trgom in državo, med individualnimi pravicami

in skupnimi obveznostmi. Zato vprašanje politične ureditve nikoli ni zgolj pravno-tehnično vprašanje, temveč vedno tudi vprašanje pravičnosti.

Vsaka ureditev namreč vsebuje odgovor na odločilna vprašanja: kdo šteje, kdo odloča, kdo nosi bremena, kdo prejema koristi in po katerih merilih se to razporeja. V tem smislu je politična ureditev institucionalizirana oblika določenega moralnega in družbenega reda.

Od prezira k nujnosti: zakaj politiko nujno potrebujemo danes

Na podlagi dosedanje razprave lahko sklenemo, da politika predstavlja eno najpomembnejših dejavnosti organiziranega življenja v družbi. Politika kot oblast, ureditev in identiteta nikoli zares ne izgine. David Held je jasen: »Možnosti, da bi izbrali brez politike, nimamo« (Held 1989, 253). Človek se ne odloči, da bo vstopil v politiko – vanjo je vpet že zaradi svojega človeškega položaja in eksistencialne nuje po preživetju. Lahko se ji sicer izogiba, jo prezira ali zavrača, vendar se ji ne more zares izogniti. Če se ljudje ne ukvarjamo s politiko, se politika prej ali slej ukvarja z nami.

Politični odnos je v tem smislu poseben: vanj vstopamo z rojstvom in ga zapustimo šele s smrtjo. Že dejstvo, da živimo pod določeno jurisdikcijo, pomeni, da smo vselej del politike. Država in njena ureditev določata okvir, znotraj katerega oblikujemo svoje cilje, vrednote in življenjske poti – vplivata na naš značaj, priložnosti in zmožnosti že od rojstva (Rawls 2011, 30, 42).

Poleg tega sodobni svet jasno kaže, da pomen politike presega okvir nacionalnih držav. Globalni izzivi – podnebne spremembe, energetske in prehranske krize, migracije, digitalna preobrazba, širjenje avtoritarizmov in naraščajoča neenakost – zahtevajo politične rešitve. Noben trg in nobena tehnokratska logika teh problemov ne moreta obvladovati brez političnega delovanja. Politične institucije in kolektivne odločitve so tiste, ki določajo, kako bomo kot človeštvo odgovorili na te izzive.

Na tej točki postane jasno, da politika ni luksuz, temveč pogoj kolektivnega preživetja. Andrew Gamble dodaja, da je potreba po politiki in kolektivnem delovanju danes večja kot kadar koli prej (Gamble 2006, 106).

Politika je dejavnost, s pomočjo katere skupnost poskuša obvladovati svojo usodo. Čeprav se občasno zdi, da se politika izogiba največjim vprašanjem, denimo ekonomskim neenakostim, to še ne pomeni, da ta vprašanja niso politična. Nasprotno: prav zato, ker so politična, je nujno, da jih politika vzame resno.

Politika je sicer dejavnost mogočega, vendar je njeno normativno bistvo v zagotavljanju pravičnosti. Brez pravičnosti izgubi smisel in legitimnost. Kot opozarja David Miller, je eno trditi, da je pravičnost konstitutivna za politiko in dobro vladanje, nekaj povsem drugega pa je vsebinsko določiti, kaj pravičnost konkretno pomeni (Miller 2007, 83). Prav zato razprava o pravičnosti ni zgolj ena izmed nalog politike, temveč njeno trajno in neodpravljivo jedro.

Čeprav je politika nujna za urejanje skupnih zadev in iskanje pravičnosti, sama po sebi še ne določa institucionalne oblike teh prizadevanj. Vprašanje, kako ljudje odločajo o skupnem, je vedno vpeto v konkretne institucionalne okvire, med katerimi je v sodobnem svetu nedvomno najvplivnejša demokracija. Toda prav tu se odpira odločilna dilema: kakšno razmerje obstaja med politiko kot vsebino in demokracijo kot obliko? Ali demokracija dejansko zagotavlja prostor, v katerem se lahko uresničuje politična pravičnost, ali pa je predvsem procedura odločanja, ki jo je mogoče zapolniti z zelo različnimi vsebinami?

Naslednje poglavje bo to vprašanje razčlenilo podrobneje. Pokazalo bo, da demokracije ni mogoče razumeti kot samoumeven sinonim za pravičnost, temveč kot institucionalno obliko, ki šele odpira razpravo o tem, ali in kako je mogoče politično pravičnost uresničiti v praksi.

Demokracija: med vladavino ljudstva in pravičnostjo

Demokracija je danes ena najpogosteje uporabljenih in hkrati najrazličneje razumljenih besed v političnem jeziku. Nanjo se sklicujejo politične stranke različnih ideoloških usmeritev, nacionalni režimi z zelo različnimi institucionalnimi praksami in celo nadnacionalne politične tvorbe, kot je Evropska unija, v kateri številni politični akterji poudarjajo svojo demokratično zavezanost. Prav ta razširjenost razkriva dvojno naravo sodobnega razumevanja demokracije. Po eni strani demokracija nastopa kot skoraj univerzalno pozitivna referenca, kot samoumevno politično dobro, na katero se sklicujejo akterji najrazličnejših usmeritev. Po drugi strani pa prav ta navidezna univerzalnost odpira dvome, napetosti in paradokse, saj pojem v praksi označuje zelo različne politične ureditve, institucionalne modele in normativne horizonte.

Kot opozarja Damir Barbarić, je demokracija postala skoraj neizogibna beseda iz ust vsakogar, ki želi pojasnjevati politična vprašanja (Barbarić 2018, 8). Podobno John Keane ugotavlja, da se za demokratične razglašajo akterji z med seboj povsem različnimi cilji, načeli in političnimi vsebinami (Keane 1990, 217). Za demokratične se razumejo tudi zelo različne politične ureditve v Združenih državah Amerike, Avstraliji, Latinski Ameriki, Zahodni in Vzhodni Evropi ter drugod po svetu, čeprav se njihove institucije in politične prakse izrazito razlikujejo (Held 1989, 13). Demokracija je zato izrazito odprt politični pojem, v katerega je mogoče vpisati zelo različne institucionalne in normativne vsebine. V tem smislu demokracija ni le opis političnega reda, temveč tudi normativno bojišče, na katerem se soočajo različne predstave o legitimnosti, oblasti in pravičnosti. V zahodnih družbah se je utrdila kot skoraj najvišja politična vrednota, vendar prav zato ostaja odprto vprašanje, kaj natančno pomeni in kakšne politične posledice ima njeno udejanjanje.

Iz tega izhajajo tri temeljna vprašanja, ki tvorijo osrednjo problemsko os tega poglavja. Prvič, ali je demokracija kot posredna oziroma liberalna ureditev predvsem formalni okvir oziroma odprta procedura, skozi katero lahko prehajajo zelo različne politične vsebine. Drugič, ali večinsko odločanje ljudstva sploh lahko zagotavlja pravične, legitimne in trajne politične rezultate. Tretjič, ali je mogoče resno misliti neposredno vladavino vseh ljudi o skupnih zadevah v razmerah sodobnih kompleksnih in množičnih družb.

Ta vprašanja niso nova. Spremljajo politično misel od antike dalje. Toda v sodobnem kontekstu dobivajo nove razsežnosti. Razprave o legitimnosti referendumov, kakršen je bil Brexit, participativni proračuni v različnih mestih, državljanske skupščine, digitalne platforme za neposredno vključevanje državljanov in hkratni upad zaupanja v predstavniške institucije kažejo, da demokracija še zdaleč ni rešeno vprašanje sodobne politike. Nasprotno: njena samoumevnost v političnem jeziku pogosto prikriva dejstvo, da gre za konceptualno nedoločen, institucionalno napet in normativno sporen pojem. Prav ta navidezna samoumevnost je morda njen največji problem: čim bolj je demokracija sprejeta kot neproblematična vrednota, tem manj jasno je, kaj dejansko zahteva in kje so njene meje.

V nadaljevanju bomo zato najprej razjasnili osnovni pomen pojma demokracije. Nato bomo premislili, kdo sploh šteje kot ljudstvo in kako je politična skupnost zamejena. Sledila bo analiza neposrednih in posrednih oblik vladavine ter razmerja med večinskim odločanjem in liberalnimi omejitvami oblasti. Poglavje se bo sklenilo z osrednjo dilemo: ali je demokracija zgolj procedura brez lastne vsebine ali pa lahko predstavlja politični okvir, ki omogoča tudi uresničevanje pravičnosti.

O pojmu in razumevanju demokracije

Tako kot pri vprašanju politike tudi pri demokraciji ni enotnega soglasja o tem, kaj pojem sploh pomeni. Različni avtorji jo razumejo na precej različne načine, kar ustvarja nevarnost pojmovne zmede in notranje protislovnosti (Keane 1990, 223). Demokracijo je mogoče razumeti kot režim vladanja (Barber 1996), kot formo oziroma tehniko vladanja (Held 1989; Gutmann 1996; Mouffe 2000; Honneth 2016; Agamben 2012), kot politični

sistem oziroma režim (Lipset 1963; Touraine 1992; Dahl 1997), kot državno obliko (Lenin 1972; Kara Murza 2005; Pitamic 2009), kot skupek normativnih idej in idealov (Heywood 1998; Crouch 2013; Dworkin 2008) ali kot specifično obliko družbe (Keane 1990; Lefort 1999). Že ta pluralnost kaže, da demokracija ni ne enostaven ne enoznačen pojem.

Kljub tej raznolikosti se na prvi pogled zdi, da je njena osnovna opredelitev jasna. Izvira iz grških besed *demos* in *kratein* ter pomeni vladavino ljudstva (Held 1989, 13). V podobnem duhu je Abraham Lincoln demokracijo znamenito opredelil kot vlado ljudi, od ljudi in za ljudi (Lincoln 1863 v Lane 1996, 244). Temeljna intuicija demokracije je torej, da vrhovna oblast pripada ljudstvu oziroma da je suverenost v njegovih rokah (Held 1989; Guggenberger 2001; Aristotel 2010).

Toda ta navidezna jasnost je varljiva. Že etimološka razlaga odpira dve vprašanji, brez katerih demokracije ni mogoče resno razumeti: kdo šteje kot ljudstvo in kako to ljudstvo dejansko vlada. Prav tu se odpre razlika med formalno definicijo in dejansko institucionalno izvedbo. Na ravni normativnega ideala demokracija pomeni oblast ljudstva nad skupnimi zadevami, na ravni politične realnosti pa se izkaže, da ljudstvo nikoli ne vlada neposredno, neomejeno in nedvoumno. Vedno je treba določiti, kdo pripada politični skupnosti, kdo ima pravico odločati, po kakšnih postopkih odločitve nastajajo in katere omejitve zavezujejo izvrševanje oblasti. Demokracija zato nikoli ni zgolj dejstvo vladavine ljudstva, temveč tudi problem definicije ljudstva, organizacije njegovega političnega delovanja in normativne presoje njegovih odločitev.

O ljudstvu in participaciji

Vprašanje, kdo šteje kot ljudstvo, je eno najstarejših in hkrati najzahtevnejših vprašanj demokratične teorije. Že Aristotel je opozoril, da politična skupnost vedno predpostavlja določene meje vključevanja in izključevanja. Demokracija zato nikoli ne more biti absolutna v smislu univerzalne in povsem neomejene vključenosti. Zgodovina demokratične misli je v veliki meri zgodovina sporov o tem, kdo naj ima status političnega državljana in kdo naj bo upravičen sodelovati pri odločanju o skupnih zadevah.

Pri tem se odpirajo številna vprašanja. Ali naj ljudstvo pomeni vse ljudi na svetu, ali pa je vezano na konkretno politično skupnost? Ali je ustrezni okvir nacionalna država, nadnacionalna politična skupnost ali kakšna druga oblika politične pripadnosti? Ali naj imajo politične pravice samo državljani ali tudi tujci po določenem času bivanja v državi? Kje postaviti starostno mejo politične polnoletnosti? Kako zagotoviti politično enakost med moškimi in ženskami, med bogatimi in revnimi, med izobraženimi in neizobraženimi, med lastniki in nelastniki? Vsa ta vprašanja kažejo, da demokracija nikoli ni zgolj vprašanje odločanja, temveč tudi vprašanje članstva, pripadnosti in meje politične skupnosti.

V tem smislu je definicija ljudstva vedno hkrati vprašanje teritorija, državljanstva in participacije. Ne določa le tega, kdo je vključen, ampak tudi kdo ostaja zunaj politične skupnosti. Carl Schmitt zato opozarja, da vsaka vključitev nujno pomeni tudi izključitev (Schmitt 1994, 12). Demokracija se tako že na ravni svoje temeljne definicije kaže kot razmerje med univerzalno obljubo politične enakosti in konkretno prakso omejene pripadnosti. Zato demokracija nikoli ni povsem inkluzivna: njena univerzalistična obljuba je vedno uresničena skozi partikularne in izključujoče institucionalne oblike.

Eden izmed osrednjih stebrov demokratične ureditve je načelo politične enakosti. To se v praksi najpogosteje izraža skozi načelo en človek, en glas (Lane 1996, 245; Kara Murza 2005, 143). Vsi volilni upravičenci naj bi bili kot politični subjekti svobodni, politično enaki in sposobni sodelovati pri oblikovanju politične volje (Rawls 2011, 22; Honneth 2016, 112). Lefort je to poimenoval enakost pogojev ter poudaril, da je demokracija odprt prostor, v katerem se nihče ne more trajno sklicevati na privilegirano pozicijo izvora oblasti (Lefort 1999, 19). Toda že sama določitev kroga tistih, ki smejo sodelovati, pokaže notranji paradoks demokracije: vsak akt vključitve je hkrati tudi akt izključitve.

Poleg tega formalna enakost političnih pravic še ne pomeni dejanske enakosti političnega vpliva. Razlike v dostopu do izobrazbe, informacij, prostega časa, ekonomskih virov, družbenih omrežij in simbolnega kapitala pomembno vplivajo na to, kdo lahko svojo voljo učinkovito artikulira in kdo ostaja politično marginaliziran. Tudi tam, kjer imajo vsi formalno enak glas, nimajo vsi enake zmožnosti, da bi ta glas enakovredno uveljavili.

Demokracija zato ni samo vprašanje pravne enakosti, temveč tudi vprašanje materialnih in socialnih pogojev politične participacije.

Posebej pomembno je poudariti, da politična enakost ne obstaja v družbenem vakuumu. Kjer so ekonomski viri, dostop do izobrazbe, medijev in družbenega vpliva izrazito neenakomerno porazdeljeni, tudi politična tekma ni več dejansko enaka. Demokratične institucije lahko formalno zagotavljajo enake pravice, vendar dejanski vpliv na oblikovanje političnih odločitev ostaja pogosto skoncentriran v rokah tistih, ki razpolagajo z več materialnimi in simbolnimi viri. V tem smislu demokracija ni le politična, temveč tudi socialna in ekonomska kategorija.

Dodatno težavo predstavlja dejstvo, da se številni državljani politični participaciji prostovoljno odrečejo. Volilna udeležba je v mnogih državah nizka in praviloma daleč od polne univerzalnosti. Posledično lahko razmeroma majhen del politične skupnosti odloča v imenu celote. To odpira vprašanje legitimnosti: ali je odločitev res izraz volje ljudstva, če pri njenem oblikovanju sodeluje le polovica ali celo manj volilnih upravičencev? Kot poudarja Barbarić, demokracija v polnem smislu zahteva dejavno udeležbo, ne zgolj formalne pravice do sodelovanja (Barbarić 2018, 37). Tudi Colin Crouch opozarja, da demokracija dejansko zaživi šele tedaj, ko imajo ljudje možnost oblikovati javno agendo in ko to možnost tudi zares uporabljajo (Crouch 2013, 12).

Iz tega sledi dodatna dilema: ali bi bilo treba politično participacijo razumeti zgolj kot pravico ali morda tudi kot dolžnost? Bi bilo mogoče vse državljane zakonsko obvezati k udeležbi na volitvah in jih s tem prisiliti v aktivno soustvarjanje politične volje? Nekatere države poznajo obvezno volilno udeležbo, druge z različnimi institucionalnimi mehanizmi skušajo spodbujati stalnejšo participacijo. Toda takšna rešitev odpira novo napetost, saj se zastavlja vprašanje, ali je prisiljena participacija sploh še združljiva z idejo svobode, ki jo demokracija sama razglaša za eno svojih temeljnih vrednot.

Odgovor na vprašanje, kdo spada med ljudstvo, pa sam po sebi še ne pove ničesar o politični vsebini demokracije. Gre predvsem za formalno vprašanje članstva in dostopa do odločanja. Povsem drugo vprašanje pa je, kako to ljudstvo vlada. Na tej ravni se v politični zgodovini in teoriji oblikujeta dve temeljni smeri: neposredna demokracija, v kateri državljani

sami in brez posrednikov sodelujejo pri odločanju, ter posredna oziroma predstavniška demokracija, v kateri se politična volja oblikuje z delovanjem izvoljenih predstavnikov. Prav napetost med obema modeloma je v središču sodobnih razprav o demokraciji.

Neposredni način vladanja ljudstva

Neposredna demokracija se pogosto razume kot izvorna ali pristnejša oblika demokracije. Zgodovinsko jo najpogosteje povezujemo z antično Grčijo, zlasti z atensko polis, v kateri so polnopravni državljani neposredno sodelovali pri odločanju o skupnih zadevah. Barbarić poudarja, da je bilo bistvo atenske politične ureditve prav v tem, da je vsak državljan svoje politične pravice izvrševal osebno (Barbarić 2018, 43). V podobnem duhu Max Pohlenz ugotavlja, da Grk ni razumel države kot abstraktne organizacije, temveč kot skupnost, v kateri svoje politične pravice uresničuje neposredno in brez reprezentacije (Pohlenz 1947, 106).

Za neposredno demokracijo so poleg osebnega glasovanja značilni tudi drugi mehanizmi, kot so ljudska zborovanja, referendumi, ljudske iniciative in peticije (Held 1989; Schmitt 1994; Della Porta 2003; Pitamic 2009). Njen osrednji ideal je odprava razlike med vladajočimi in vladanimi ter zmanjšanje razdalje med oblastjo in politično skupnostjo. V svoji idealni različici neposredna demokracija pomeni, da vsi člani skupnosti enakopravno sodelujejo pri oblikovanju kolektivnih odločitev.

Toda že na teoretični ravni se pokaže, da tak ideal odpira resne težave. Prva je institucionalna. Kdo v sistemu neposredne demokracije določa, katere teme pridejo na dnevni red? Kdo oblikuje predloge, kdo jih razvršča, kdo organizira odločanje in kdo skrbi za izvedbo sprejetih odločitev? Claus Offe opozarja, da vsak politični sistem nujno deluje prek institucij, ki določajo meje možnega in organizirajo procese odločanja (Offe 1985, 39). Tudi neposredna demokracija zato ne more obstajati brez institucionalnih struktur, ki filtrirajo, usmerjajo in organizirajo politično voljo. Že s tem pa se pokaže, da popolna neposrednost političnega odločanja ostaja bolj ideal kakor stabilna institucionalna realnost. Neposredna demokracija se tako razkriva kot normativni horizont demokracije, ne pa kot njena trajno izvedljiva institucionalna oblika.

Druga težava zadeva sposobnost in pripravljenost državljanov za neprekinjeno politično participacijo. Ali imajo vsi ljudje čas, znanje, interes in motivacijo za stalno sodelovanje pri odločanju o kompleksnih političnih vprašanjih? Paul Krugman opozarja, da imajo ljudje dovolj skrbi s službo, družino in vsakodnevnimi življenjskimi obveznostmi, zato pogosto nimajo ne časa ne volje za poglabljanje v zapletene politične razprave (Krugman 2012, 175). Podobno poudarja Rawls, da politika v sodobnih družbah ni več osrednje življenjsko središče posameznika, kot je bila v svetu antične polis; nepretrgani dejavni participaciji je danes odrejeno bistveno manjše mesto (Rawls 2011, 186). Tudi Weber je že zgodaj opozarjal, da je politika v modernih družbah postala vse bolj profesionalizirana dejavnost, ki zahteva specifična znanja, spretnosti in izkušnje (Weber 1992).

Iz tega sledi, da je težko pričakovati, da bi vsi državljani trajno in enakovredno sodelovali pri oblikovanju politik. Ljudje imajo različne interese, zmožnosti, življenjske obveznosti in stopnje politične motiviranosti. Večina se z demokratičnim procesom ne želi ukvarjati kot s stalno dejavnostjo. Zato neposredna demokracija kot trajni model vladanja hitro trči ob meje človeške pozornosti, časa, motivacije in politične kompetence.

Tretja težava je povezana z delitvijo družbenega dela. Politika sama po sebi ne opravlja produkcijske funkcije v istem neposrednem smislu kot gospodarske dejavnosti, čeprav je od nje odvisna organizacija pogojev, v katerih te dejavnosti potekajo. Če bi vsi člani skupnosti večino svojega časa posvetili stalnemu odločanju o javnih zadevah, bi se neizogibno postavilo vprašanje, kdo opravlja druge dejavnosti, od katerih je odvisno preživetje in delovanje skupnosti. V tem smislu neposredna demokracija ni le organizacijsko zahtevna, temveč tudi družbeno in gospodarsko problematična kot trajna oblika vladanja.

Posebno težo imajo te omejitve v velikih sodobnih državah, v katerih politične skupnosti obsegajo na milijone volilnih upravičencev. Težko si je predstavljati, da bi lahko tako obsežne skupnosti neposredno, neprestano in brez institucionalnih posrednikov odločale o zakonih, proračunih, mednarodnih sporazumih, socialnih politikah in vseh drugih kompleksnih javnih vprašanjih. Takšen sistem bi bil izpostavljen izjemnim koordinacijskim težavam, fragmentaciji odločanja in nevarnosti politične nestabilnosti. Keane zato opozarja, da je pretiranost demokracije pogosto njen lastni sovražnik (Keane 1999, 227–228).

Vse to ne pomeni, da je neposredna demokracija brez vrednosti. Nasprotno, ostaja pomemben normativni ideal in trajni vir legitimacijskega pritiska na predstavniške institucije. Opominja na pomen participacije, politične enakosti in neposredne odgovornosti oblasti do ljudstva. Toda kot trajni in celoviti model vladanja v velikih, kompleksnih in funkcionalno diferenciranih družbah ostaja le težko uresničljiva. Njena politična vrednost je zato predvsem korektivna in normativna: opozarja na meje predstavništva, ne ponuja pa preproste in stabilne alternative za celotno organizacijo sodobne oblasti.

Posredni način vladanja ljudstva

Posredni oziroma predstavniški način vladanja se je zgodovinsko oblikoval kot odgovor na praktične omejitve neposredne demokracije. Sodobno obliko je dobil zlasti v času ameriške in francoske revolucije ter v nadaljnjem razvoju modernih ustavnih držav, kjer je postal prevladujoči model demokratične organizacije oblasti. Agamben opozarja, da predstavniški sistem politično telo vzpostavlja prek izvoljenih posrednikov, ki formalno nastopajo v imenu ljudstva (Agamben 2012, 1).

Jedro predstavniške demokracije tvorijo izvoljeni predstavniki, ki naj bi artikulirali voljo svojih volivcev in delovali v skladu z ustavo ter zakoni (Held 1989, 17). Hkrati naj bi bili odgovorni ljudstvu, ki jih je izvolilo (Miller 2007, 46). Njihovo delovanje je zamejeno s periodičnimi volitvami, s pravili političnega tekmovanja in z institucionalnimi omejitvami oblasti (Lefort 1999, 23). Predstavniška demokracija zato ne pomeni, da ljudstvo samo neposredno vlada o vseh vprašanjih, temveč da v določenih časovnih intervalih pooblasti svoje predstavnike za izvrševanje oblasti. Schumpeter je to formuliral izrazito pragmatično: demokracija ne pomeni neposredne vladavine ljudstva, temveč možnost, da ljudstvo izbira in menjava voditelje, ki vladajo v njegovem imenu (Schumpeter 1976, 342–343).

Takšna ureditev ima več pomembnih prednosti. Omogoča stabilno upravljanje v velikih in kompleksnih družbah, kjer bi bila stalna neposredna participacija vseh praktično neizvedljiva. Institucionalizira procese odločanja, omogoča kontinuiteto oblasti in ustvarja pogoje, v katerih je menjava oblasti mogoča brez revolucij in nasilnih prelomov (Dahrendorf

1992, 12; Heinrich 2013, 234). Hkrati omogoča določeno stopnjo nadzora nad političnimi voditelji, saj imajo volivci možnost, da jih na naslednjih volitvah potrdijo ali zavrnejo (Dahl 1997b, 8).

Predstavniška demokracija praviloma predpostavlja svobodne in poštene volitve, večstrankarski sistem, politični pluralizem, možnost ustanavljanja sindikatov, civilnodružbenih organizacij in družbenih gibanj ter odprt javni prostor, v katerem poteka politična konkurenca (Touraine 1992; Della Porta 2003; Miller 2007; Dowding idr. 2004). V tem smislu ni zgolj mehanizem izbire oblasti, temveč tudi institucionalni okvir, ki omogoča pluralno artikulacijo interesov, konfliktov in političnih programov.

Toda predstavniška demokracija ima tudi izrazite slabosti. Njena temeljna težava je problem distance med predstavniki in ostalimi državljani. Izvoljeni predstavniki se lahko oddaljijo od volivcev in začnejo slediti lastnim interesom ali interesom političnih, ekonomskih in administrativnih elit. Posledica tega je kriza zaupanja, ki jo zaznavamo v številnih sodobnih demokracijah: nizka volilna udeležba, upad legitimnosti političnih strank, porast populističnih gibanj in občutek politične nemoči med prebivalstvom. Formalno pravilno delujoč demokratični sistem lahko tako v praksi proizvaja občutek izključenosti in odtujenosti, kar spodkopava njegovo lastno legitimnost.

Razkorak med ljudstvom in predstavniki krepi vtis, da demokracija služi predvsem manjšini privilegiranih, medtem ko večina ostaja le periodično mobilizirana volilna masa. Prav iz tega občutka pogosto črpajo populistična gibanja, ki obljubljajo vrnitev oblasti ljudstvu. Toda ta obljuba praviloma ostane dvoumna, saj tudi populistična politika ne odpravi posredništva, temveč ga navadno zgolj preoblikuje in koncentrira v novi obliki politične reprezentacije, ki je lahko še bolj poenostavljajoča in avtoritarna.

Prav zato so se v zadnjih desetletjih pojavili številni poskusi dopolnjevanja predstavniške demokracije z elementi participacije in deliberacije: participativni proračuni, državljanske skupščine, posvetovalni referendumi, različni forumi javnega posvetovanja in digitalne platforme za vključevanje državljanov. Ti mehanizmi skušajo zmanjšati razdaljo med odločevalci in državljani ter povečati legitimnost odločitev. Vendar sami po sebi ne odpravijo temeljnih dilem demokratične ureditve. Več participacije

namreč še ne pomeni nujno večje legitimnosti, večje premišljenosti ali večje pravičnosti političnih odločitev. Napetost med učinkovitostjo odločanja, politično vključenostjo in vsebinsko kakovostjo odločitev ostaja tudi v teh modelih nerešena.

Predstavniška demokracija je tesno povezana tudi z intelektualnim in institucionalnim okvirom političnega liberalizma. Liberalizem ni zgolj sistem večinskega odločanja, temveč predvsem sistem omejitev oblasti, zaščite pravic in institucionalnih varovalk pred arbitrarnostjo politične moči (Schmitt 1994, 11). V tem smislu moderna predstavniška demokracija ni zgolj demokratična, temveč liberalno-demokratična: združuje demokratično legitimnost z ustavnimi omejitvami oblasti. Toda prav tu se odpre nova napetost. Če liberalne omejitve ščitijo pravice posameznika in manjšin pred voljo večine, se hkrati zastavlja vprašanje, ali predstavniška demokracija še vedno izraža voljo ljudstva ali pa postaja predvsem instrument ohranjanja institucionalne stabilnosti in zaščite določenega normativnega reda tudi tedaj, ko je ta v napetosti z večinsko voljo državljanov.

Politični liberalizem in večinska demokracija

Med političnim liberalizmom in neposredno demokracijo obstaja trajna in temeljna napetost. Liberalizem se pogosto predstavlja kot pluralen in nevtralen do različnih moralnih, etičnih in filozofskih pogledov, vendar v resnici vedno predpostavlja določen sklop vrednot, pravil in institucionalnih omejitev, ki določajo meje dopustnega političnega delovanja (Mouffe 2005, 135; Rawls 2011, 65). Mednje sodijo temeljne pravice in svoboščine, delitev oblasti, ustavne omejitve, sodni nadzor ter neodvisne institucije.

Neposredna demokracija, razumljena v strogo večinskem smislu, teh omejitev ne priznava na enak način. V njej se volja večine kaže kot najvišje merilo politične legitimnosti, tudi kadar vodi do odločitev, ki so v nasprotju s svobodo, pravičnostjo ali celo z obstojem demokracije same. Schmitt opozarja, da je za radikalnega demokrata demokracija vrednota sama po sebi, ne glede na rezultate, ki jih proizvaja (Schmitt 1994, 26). Hayek pa poudarja, da absolutizacija večinskega načela vodi v nevarnost tiranije večine (Hayek 2012, 151).

To razliko je mogoče razumeti tudi skozi klasično nasprotje med Montesquieujem in Rousseaujem, na katerega opozarja Radbruch (Radbruch 2001, 99). Montesquieu zagovarja delitev oblasti in ustavne omejitve kot varovalo proti koncentraciji politične moči, Rousseau pa poudarja idejo splošne volje ljudstva kot najvišjega vira legitimnosti. Liberalizem se v večji meri opira na prvega, neposredna demokracija na drugega. Posledica tega je napetost med politično svobodo posameznika in absolutnostjo kolektivne politične volje.

Schmitt to logiko formulira posebej ostro: v demokraciji se državljan strinja tudi z zakonom, ki je v nasprotju z njegovo voljo, saj se predpostavlja, da zakon izraža splošno voljo. Če se rezultat glasovanja razlikuje od posameznikovega stališča, naj bi to pomenilo, da se je ta zmotil o vsebini skupne volje (Schmitt 1994, 25). V tej različici je demokracija predvsem kvantitativna: odločilna je številčna premoč, ne pa nujno vsebinska kakovost ali pravičnost sprejete odločitve.

Prav tu se pokaže ena osrednjih omejitev večinskega načela. Večinsko odločanje lahko vodi do odločitev, ki so formalno legitimne, vendar vsebinsko nepravične. Brian Barry zato opozarja, da lahko večinski način vladanja pripelje do sprejemanja odločitev, ki so v nasprotju s pravičnostjo (Barry 1995, 146–151). Med večinskim odločanjem in pravičnostjo zato ni mogoče preprosto postaviti enačaja. Večina lahko odloči za nekaj, kar krši pravice posameznikov ali manjšin, zanika enakost ali utrjuje obstoječa razmerja dominacije. Večina tako ni merilo pravičnosti, temveč zgolj mehanizem odločanja, ki lahko pravičnost tudi spodkopava.

Na to napetost opozarja tudi Lefort, ko ugotavlja, da se v trenutku manifestacije ljudske suverenosti posameznik izloči iz konkretnih družbenih vezi in se reducira na abstraktno politično enoto (Lefort 1999, 25). Volivec v tem trenutku nastopa predvsem kot številka, ne pa kot nosilec bogate, večplastne in konkretne družbene eksistence. Demokratična procedura zato ne more samodejno odpraviti razlik v interesih, vrednotah, družbenih položajih in življenjskih perspektivah. Kot opozarja Keane, demokracija ni metoda za odpravo razlik, temveč institucionalni okvir njihovega političnega soočanja (Keane 1990, 220).

Če večinsko načelo absolutiziramo, se lahko demokracija zlahka sprevrže v svoje nasprotje. Večina lahko preglasi manjšino in ji odvzame

pravice; v pogojih nizke participacije pa se lahko zgodi celo obratno, da razmeroma majhna aktivna manjšina odloča v imenu celote. V takšnih primerih se demokracija lahko uporabi za zanikanje že obstoječih političnih, socialnih, ekonomskih, kulturnih ali manjšinskih pravic. Schmitt v tem kontekstu opozarja tudi na nevarnost programa vzgoje ljudstva, v katerem neka politična elita trdi, da ljudstvo še ni zrelo, da bi pravilno spoznalo in izrazilo svojo voljo, zato je treba demokracijo začasno suspendirati v imenu njene prihodnje pristnosti (Schmitt 1994, 27). Takšna logika lahko vodi v diktaturo, ki se legitimira prav z govorico o resnični ali prihodnji demokraciji.

Zgodovina 20. stoletja ponuja dovolj opozoril, da gola proceduralna ali plebiscitarna sklicevanja na ljudstvo sama po sebi še ne zagotavljajo demokratičnosti političnega reda. Boljševizem, fašizem in nacizem niso bili liberalni sistemi, vendar kažejo, kako lahko politični režimi svojo oblast legitimirajo s sklicevanjem na ljudstvo, zgodovinsko nujnost ali domnevno enotno voljo politične skupnosti. Zato ni mogoče trditi, da so vse demokratične odločitve nujno dobre ali pravične same po sebi (Dowding idr. 2004, 5). Alain Touraine zato upravičeno opozarja, da nedemokratične vlade včasih dosežejo določene materialne izboljšave, medtem ko demokracije lahko vodijo v gospodarsko krizo, družbeno nasilje in povečanje neenakosti (Touraine 1992, 299).

Zaradi teh razlogov različni avtorji opozarjajo na nevarnosti demokracije, kadar je reducirana na golo večinsko proceduro. Lahko postane dogmatska (Hayek 2012, 147), množična v neproduktivnem smislu (Schmitt 1994, 11), romantično idealizirana (Warren 1996, 243) ali celo tiranska do manjšin (Tocqueville 1996, 249; Heywood 1997, 67–68). Rawls in Kelsen zato poudarjata, da morajo biti odločitve večine omejene z ustavnimi pravili in sodnim nadzorom (Rawls 2011, 189; Kelsen 1998, 123). Tudi Hayek je v tem pogledu izrecen: če sprejmemo stališče, da je pravilno vse, o čemer odloči večina, se demokracija zlahka izrodi v demagogijo (Hayek 2012, 154).

Tudi sodobni primeri potrjujejo to napetost. Referendum o Brexitu je pokazal, kako lahko enkratna večinska odločitev za dolga leta razdeli politično skupnost. Švicarski referendumi pogosto odpirajo vprašanja pravic manjšin in migrantov. Digitalne platforme za neposredno participacijo sicer omogočajo širše vključevanje, hkrati pa povečujejo nevarnost manipulacije, algoritmičnega vpliva, poenostavljenega odločanja in po-

litične površinskosti. Demokracija, reducirana na golo številčno večino, zato ostaja normativno in vsebinsko nezadostna. Lahko legitimira egalitarne in svobodne politike, prav tako pa tudi represivne, izključujoče ali oligarhične odločitve.

Problem pa ni zgolj večinsko odločanje kot tako, temveč večinsko odločanje brez ustavnih omejitev, brez zaščite temeljnih pravic in brez pogojev za enakovredno politično participacijo. Demokratična procedura lahko zagotavlja formalno legitimnost, ne more pa sama po sebi zagotoviti pravičnosti odločitev. Prav zato mora biti razprava o demokraciji vedno povezana tudi z vprašanjem normativnih meril, ki določajo meje dopustnega političnega odločanja in varujejo temeljne pogoje pravičnosti. Demokracija brez vsebinskih omejitev tako ni le nepopolna, temveč potencialno nevarna.

Sklepne ugotovitve

Na podlagi celotne razprave lahko izpostavimo tri temeljne ugotovitve.

Prvič, demokracija v svojem minimalnem političnem pomenu pomeni vladavino ljudstva, vendar kot taka ostaja vsebinsko odprta in normativno nezadostna. Sama procedura odločanja še ne določa, katere politične vsebine bodo vanjo vpisane. Demokratična oblika zato lahko služi zelo različnim političnim projektom, od liberalnih, konzervativnih in socialističnih do populističnih in avtoritarnih. Vprašanje ni le, ali je oblast formalno demokratična, temveč tudi, kakšna vsebina jo dejansko izpolnjuje. Demokracija brez vsebinske usmeritve sama po sebi ne more zagotoviti socialne, politične ali ekonomske pravičnosti. Lahko celo stabilizira nepravične družbene ureditve, če te uživajo večinsko podporo ali pasivno sprejetje.

Drugič, neposredna vladavina vseh ljudi o vseh vprašanjih je v sodobnih množičnih in kompleksnih družbah le stežka uresničljiva kot trajni model vladanja. Schumpeter pravilno opozarja, da demokracija ne pomeni niti ne more pomeniti tega, da bi vsi ljudje dejansko vladali neposredno; v najboljšem primeru pomeni, da ima ljudstvo možnost sprejemati ali zavračati predstavnike, ki vladajo v njegovem imenu (Schumpeter 1997, 81).

Demokracija zato nujno potrebuje posredniške institucije, politične predstavnike, stranke, civilno družbo, javne forume in strokovne mehanizme odločanja, hkrati pa tudi deliberativne procese, ki omogočajo, da politične odločitve niso zgolj rezultat agregacije interesov, temveč tudi tehtanja argumentov, medsebojnega učenja in oblikovanja javno utemeljenih rešitev. Deliberacija ne odpravlja konflikta, temveč ga strukturira in preusmerja v obliko, ki omogoča racionalno in vključujočo obravnavo spornih vprašanj. Demokracija zato ne more temeljiti na iluziji, da vsi lahko enakovredno odločajo o vsem, temveč na prepletu participacije, predstavništva, javne razprave in institucionalne odgovornosti.

Tretjič, demokratične odločitve niso nujno pravične zgolj zato, ker so bile sprejete po demokratičnem postopku. Večinsko odločanje samo po sebi ne zagotavlja pravičnih rezultatov. Lahko vodi do nepravičnosti, tiranije večine ali celo do samodestruktivnih političnih odločitev, ki spodkopljejo same pogoje demokratičnega življenja. Demokracija je lahko sredstvo emancipacije, vendar tudi sredstvo dominacije. Zato potrebuje vsebinske varovalke: temeljne pravice, zaščito manjšin, socialne standarde, načelo enakih možnosti ter institucionalne omejitve politične moči. Le ob takšnih varovalkah lahko ostane politični okvir, ki ne omogoča zgolj odločanja, temveč tudi uresničevanje pravičnosti.

Demokracija je torej odprta, napeta in notranje protislovna politična forma. Njena vrednost ni v tem, da bi že sama po sebi zagotavljala najboljše ali najpravičnejše rezultate, temveč v tem, da omogoča institucionalizirano soočanje političnih stališč, vključevanje različnih glasov, menjavo oblasti in javno presojo političnih odločitev. Toda brez vsebinske orientacije k pravičnosti se lahko tudi demokracija izrodi v prazno formo ali celo v sredstvo političnega zatiranja. Prav zato se mora razprava o demokraciji nujno nadaljevati z vprašanjem politične pravičnosti, ki predstavlja naslednji osrednji korak te knjige.

V iskanju pravične družbe: pomen in aktualnost Rawlsove politične pravičnosti

Kot je bilo pokazano v uvodnem delu, se sodobne družbe soočajo s prepletenimi političnimi, ekonomskimi in socialnimi krizami, ki razkrivajo strukturne napetosti v jedru obstoječih politično-ekonomskih ureditev. V tem okviru se vprašanje politične pravičnosti ne pojavlja kot abstraktna filozofska dilema, temveč kot temeljni normativni problem sodobnih družb.

Eden ključnih institucionalnih odgovorov na ta problem predstavlja demokracija. Vendar – kot je bilo pokazano v predhodnem poglavju – demokracija, zlasti v svoji neposredni obliki, ne zagotavlja nujno, da bodo sprejete odločitve tudi pravične. Gre predvsem za doktrino o načinu odločanja (Friedrich Hayek 2012, 148), ki lahko vodi tudi do rezultatov, ki niso v skladu z načeli pravičnosti.

V sodobnih zahodnih družbah sicer obstaja relativno široko soglasje o določenih temeljnih vrednotah in političnih načelih (David Miller 2007, 54–55), vendar se ključna nesoglasja pojavijo že pri njihovi interpretaciji ter še izraziteje pri njihovem konkretnem političnem, ekonomskem in institucionalnem udejanjanju (Will Kymlicka 2015, 236–237; Thomas Piketty 2015, 607). Osrednji problem tako ni zgolj vprašanje vrednot, temveč vprašanje njihove institucionalne realizacije: kako oblikovati družbeni okvir, ki hkrati izboljšuje življenjske možnosti vseh, zagotavlja temeljne pravice ter pravično razporeja koristi in bremena ob upoštevanju dejavnikov, kot so talenti, okoliščine in strukturne omejitve družbe.

V tem poglavju politične pravičnosti ne obravnavam zgolj kot sklopa abstraktnih načel, temveč kot problem institucionalne zasnove. Pravičnost

ni razumljena kot moralna kategorija individualne kreposti ali krivde (Stres 1996; Schmid 2008), temveč kot strukturno načelo, ki se udejanja skozi politične, socialne in ekonomske institucije. Moralna dimenzija pravičnosti se s tem ne odpravi, temveč premesti na raven političnega: pravičnost postane normativni temelj legitimne državne oblasti, ki se realizira prek političnih in pravnih mehanizmov (Schmid 2008). Posledično je vprašanje pravičnosti neločljivo povezano z vprašanjem legitimnosti politične oblasti in stabilnosti družbenih ureditev.

Porazdelitev dohodkov, lastnine, dostopa do zaposlitve, izobraževanja ter socialnih in zdravstvenih storitev kaže, da družbene razlike niso zgolj rezultat individualnih odločitev, temveč predvsem načinov organizacije družbe, pravnih okvirov in javnih politik. Obstoječe politično-ekonomske ureditve tako sistematično proizvajajo razlike, ki niso nujno normativno upravičljive. Zato vprašanja delitve dohodkov, lastnine, pravic in svoboščin ne predstavljajo obrobnega problema, temveč jedro politične pravičnosti (Miller 2007, 93).

Sodobna politična teorija pri tem ne ponuja enotnega odgovora. Tom Schmid (2008) razlikuje med tremi osnovnimi pristopi: moralnimi teorijami pravičnosti, utilitarističnimi pristopi maksimiranja skupne koristi ter antiutilitarističnimi teorijami, med katere sodijo egalitaristični pristopi – vključno s teorijo pravičnosti Johna Rawlsa – pa tudi teorije priznavanja in komunitaristični pristopi. Podobno Will Kymlicka (2015) razdeli politične teorije na liberalne in neliberalne. Liberalni pristopi izhajajo iz primata posameznika in njegovih pravic, medtem ko neliberalni poudarjajo pomen skupnosti, družbenih odnosov in dolžnosti. Kljub tej delitvi pa sodobne razprave razkrivajo pomembne presečiščne točke, zlasti v okviru liberalnega egalitarizma.

Dodatno raven kompleksnosti vnašajo kritične tradicije, kot sta postmodernizem in frankfurtska kritična teorija, ki presegajo klasične delitve ter opozarjajo na potrebo po interdisciplinarnem razumevanju družbenih problemov. Ta teoretska pluralnost ne pomeni zgolj raznolikosti pristopov, temveč hkrati odpira temeljno vprašanje normativnega okvira, ki bi omogočil konsistentno presojo politično-ekonomskih ureditev. Ključna dilema zato ni zgolj, katera teorija je pravilna, temveč ali je mogoče oblikovati model, ki je tako vrednotno utemeljen kot tudi praktično izvedljiv.

V nadaljevanju zagovarjam tezo, da reformulirana teorija pravičnosti kot poštenosti Johna Rawlsa predstavlja eno najprepričljivejših normativnih izhodišč za oblikovanje takšnega okvira. Njena posebna vrednost ni zgolj v formulaciji načel, temveč predvsem v tem, da vzpostavlja kriterij za presojo institucionalnih ureditev ter normativno orientacijo za njihovo transformacijo. Na tej podlagi predstavlja pomembno izhodišče za razmislek o politično-ekonomskih ureditvah, ki bi lahko ustrezneje odgovarjale na izzive sodobnih družb. Zato se v nadaljevanju najprej osredotočam na temeljno normativno in konceptualno strukturo Rawlsove reformulirane teorije politične pravičnosti.

Reformulirana pravičnost kot poštenost Johna Rawlsa

Pri iskanju normativnega okvira za pravično politično-ekonomsko ureditev se v drugi polovici 20. stoletja kot ena najvplivnejših teorij sodobne politične filozofije uveljavi teorija pravičnosti Johna Rawlsa. Njegovo delo *A Theory of Justice* (1971) pomeni prelom z dotedanjo prevlado utilitarizma kot osrednje moralne in politične doktrine ter z intuicionizmom kot nekoherentnim naborom moralnih načel, hkrati pa pomeni vrnitev k izhodiščem kantovske etike in tradicije družbene pogodbe (Avineri in De-Shalit 2004; Buckler 2010; Kymlicka 2015). Rawls s konceptom »pravičnosti kot poštenosti« oblikuje teorijo, ki povezuje svobodo, enakost in recipročnost s stabilnim delovanjem politične skupnosti.

Njegova teorija je v akademskem in političnem prostoru sprožila obsežne razprave in postala referenčna točka tako za liberalni egalitarizem kot za številne kritične tradicije. Na podlagi teh odzivov in lastne refleksije njenih omejitev se je Rawls pozneje lotil reformulacije svoje teorije, ki jo je predstavil v delih *Political Liberalism* (1996) in *Justice as Fairness: A Restatement* (2001). Rawls sam poudari, da je želel v poznejših delih »odpraviti poglavitne napake iz Teorije pravičnosti« (Rawls 2011, 13).

Reformulacija prinaša tri ključne premike. Prvič, Rawls natančneje opredeli temeljne pravice in svoboščine ter določi njihov prednostni red. V ospredje postavi ustavne in politične svoboščine – svobodo govora, svobodo združevanja, enakost pred zakonom in politične pravice –, ki imajo prednost pred drugimi družbenimi koristmi. Drugič, spremeni pojmovanje

primarnih dobrin: te niso več razumljene kot biološke ali psihološke potrebe, temveč kot politične dobrine, ki posameznikom omogočajo, da delujejo kot svobodni in enaki državljani. Tretjič, uvede politično, ne metafizično pojmovanje pravičnosti. Teorija tako ni vezana na eno samo filozofsko ali versko doktrino, temveč temelji na ideji javnega uma, ki se oblikuje znotraj politične kulture ustavne demokracije (Rawls 2011).

Posebno pomemben vidik reformulacije je Rawlsovo bolj izostreno stališče do politično-ekonomskih ureditev. Čeprav v delu *A Theory of Justice* (1971) še dopušča širšo možnost, da bi se načela pravičnosti lahko udejanjila v različnih institucionalnih okvirih, v poznejših delih to možnost bistveno omeji. Kot pravičnejši alternativi izpostavi lastniško demokracijo in liberalni (demokratični) socializem, ki zavračata koncentracijo lastnine in ekonomske moči, značilno za kapitalistične ureditve. Kot poudarja, je ključno razlikovati med lastniško demokracijo, ki uresničuje temeljne politične vrednote, izražene v dveh načelih pravičnosti, in kapitalistično državo blaginje, ki tega ne zagotavlja (Rawls 2011, 177). V obeh alternativah je osrednja zahteva razpršena lastnina produkcijskih sredstev ter mehanizmi, ki preprečujejo koncentracijo ekonomske in politične moči (Rawls 2011, 177; Miller 2007, 100). S tem Rawls svojo teorijo premakne od abstraktne zasnove k vprašanju konkretnih možnosti njenega političnega uresničevanja.

Rawlsova teorija tako vstopa v razpravo z različnimi konkurenčnimi pristopi, vendar od njih bistveno odstopa. V nasprotju z marksističnimi teorijami ne temelji na celoviti kritiki kapitalističnega sistema, temveč na normativni rekonstrukciji pravičnih institucij, hkrati pa zavrača libertarno absolutizacijo lastninskih pravic, kot jo razvije Robert Nozick. Njegov pristop tako predstavlja samostojen poskus utemeljitve pravične družbene ureditve, ki združuje zahtevo po svobodi z zahtevo po pravični razdelitvi.

Reformulirana pravičnost kot poštenost je zato sestavljena iz treh medsebojno povezanih sklopov: temeljnih idej, ki določajo družbo kot sistem svobodnih in enakih državljanov; dveh načel pravičnosti, ki zagotavljata sistem enakih temeljnih pravic in svoboščin ter pravično porazdelitev; ter institucionalnih ureditev, ki omogočajo uresničevanje teh načel. V nadaljevanju se podrobneje posvečam vsakemu od teh sklopov ter pokažem, zakaj Rawlsova teorija še danes predstavlja eno najprepričljivejših normativnih podlag za razmislek o pravični družbi.

Aktualnost Rawlsove reformulirane politične pravičnosti

Kljub številnim kritikam, ki so bile pretežno usmerjene v njegovo zgodnje delo *A Theory of Justice* (1971) in jih je zaradi poznejših reformulacij danes težko neposredno presojati (Mouffe 2005, 26), ostajajo temeljne ideje Johna Rawlsa izjemno relevantne za razumevanje sodobnih političnih in ekonomskih razmerij. Njegova reformulirana teorija ne predstavlja zgolj ene izmed številnih normativnih možnosti, temveč enega najcelovitejših poskusov oblikovanja koherentnega okvira, ki povezuje načela pravičnosti z institucionalno zasnovo družbe. V tem smislu jo je mogoče razumeti kot teoretsko radikalno intervencijo v sodobno politično filozofijo (Horvat 1984, 186; Atkinson 2015, 13).

Pri presoji Rawlsove teorije je treba upoštevati tudi načelo dobrohotne interpretacije, na katerega opozarja Andreas Follesdal: normativne teorije lahko ustrezno razumemo le, če jih obravnavamo v njihovi najmočnejši obliki oziroma pozitivnem smislu (Follesdal 2014, 312). Iz tega izhodišča postane razvidno, da Rawlsova teorija svojo aktualnost črpa predvsem iz sposobnosti sistematičnega povezovanja več temeljnih problemov sodobnih družb.

Prvič, Rawlsova teorija ponovno vzpostavi poštenost kot osrednje merilo pravične politične ureditve. S tem premakne razpravo iz okvira maksimiranja koristi ali ad hoc uravnoteženja vrednot k zahtevi po normativno utemeljeni strukturi družbenih razmerij. Poštenost tako ne nastopa kot moralna lastnost posameznikov, temveč kot načelo, ki ureja razmerja med institucijami, posamezniki in družbenimi skupinami, kar je še posebej pomembno v razmerah naraščajočih neenakosti (Sen 2009, 53).

Drugič, Rawls preseže zgolj proceduralne koncepcije pravičnosti in oblikuje kriterije za vsebinsko presojo politično-ekonomskih ureditev. Njegova teorija omogoča razlikovanje med ureditvami, ki jih je mogoče upravičiti z vidika pravičnosti, in tistimi, ki tega ne omogočajo, saj načela pravičnosti postavi kot merilo institucionalne legitimnosti. V tem okviru postane mogoče kritično presojati tako etatistične kot tudi tržno usmerjene modele družbene organizacije (Brown 2010, 313; Horvat 1984, 186).

Tretjič, Rawlsova teorija ponudi enega redkih poskusov sistematičnega povezovanja svobode, enakosti in solidarnosti v enotno teorijo pravične družbe. Ta povezava ni zgolj deklarativna, temveč je vgrajena v strukturo njegovih dveh načel pravičnosti: enake temeljne pravice in svoboščine zagotavljajo svobodo, enake možnosti vzpostavljajo enakost, načelo razlike pa institucionalizira solidarnost. S tem Rawls preseže tradicionalno napetost med svobodo in enakostjo ter ju opredeli kot medsebojno odvisni kategoriji.

Četrtič, njegova teorija ponuja izviren odgovor na problem pluralizma. S konceptom prekrivajočega se soglasja in idejo refleksivnega ravnovesja pokaže, kako je mogoče v pluralnih družbah z raznolikimi vrednotnimi in idejnimi izhodišči doseči stabilen in legitimen konsenz glede temeljnih načel pravičnosti. Ta pristop omogoča, da politična ureditev ohranja legitimnost tudi v pogojih trajnega vrednotnega nesoglasja.

Petič, Rawls ponovno odpre vprašanje pravične razdelitve družbenih dobrin. Njegov pristop jasno pokaže, da razdelitev pravic, svoboščin, koristi in bremen ne more biti rezultat naključja ali zgolj tržnih procesov, temveč mora biti utemeljena na načelih pravičnosti. Neenakosti so dopustne le pod pogojem, da izboljšujejo položaj najšibkejših, kar postavlja jasne normativne meje družbenim razlikam (Follesdal 2014, 312–313).

Šestič, Rawls na novo opredeli status temeljnih pravic in svoboščin, ki jih ni mogoče podrediti utilitarističnim izračunom skupne koristi. Te pravice predstavljajo neprekoračljive omejitve političnega odločanja, hkrati pa dopuščajo svoj razvoj v skladu s spremembami demokratične politične kulture.

Nazadnje, Rawlsova razmejitev političnega liberalizma od ekonomskega sistema odpira prostor za razmislek o alternativnih oblikah politično-ekonomskih ureditev. S tem omogoča združevanje političnih pravic in svoboščin z zahtevami po ekonomski pravičnosti, kar je posebej relevantno v kontekstu sodobnih kritik neoliberalnih praks (Mouffe 2005, 42; Kymlicka 2015, 152).

Če povzamemo, Rawlsova reformulirana teorija ostaja aktualna, ker ponuja sistematična merila za presojo družbenih ureditev ter usmerja razmislek o njihovem preoblikovanju. Njena osrednja vrednost je v tem, da povezuje svobodo, enakost in solidarnost v koherentno zasnovo pravične

družbe ter s tem ponuja merilo za presojo in preoblikovanje sodobnega političnega in ekonomskega reda. Prav zaradi te normativne moči pa je Rawlsova teorija hkrati postala tudi predmet obsežne in raznolike kritike.

Temeljne kritike Rawlsove teorije

Čeprav se teorija pravičnosti kot poštenosti, ki jo razvije John Rawls, izkaže za izjemno aktualno in ponuja pomembno alternativo prevladujočim politično-ekonomskim paradigmam, se ni izognila številnim kritikam. Pri tem je treba poudariti, da se velika večina teh kritik nanaša predvsem na njegovo izhodiščno delo *A Theory of Justice* (1971), medtem ko je Rawls v kasnejših delih *Political Liberalism* (1993/1996) in *Justice as Fairness: A Restatement* (2001) mnoge od njih ne le upošteval, temveč je prav na njihovi osnovi svojo teorijo bistveno reformuliral in nadgradil. Natančneje je opredelil načela pravičnosti, razjasnil njihove politične in družbene implikacije ter celotno zasnovo utemeljil kot politični, ne metafizični projekt. Kritika tako pri Rawlsu ne deluje zgolj kot zunanja zavrnitev, temveč kot notranji mehanizem razvoja njegove teorije, kot refleksivni proces, skozi katerega se njegova misel postopno prilagaja pluralni realnosti sodobnih demokracij.

Kljub temu ostaja smiselno sistematično predstaviti temeljne in najvplivnejše kritike, ki izhajajo iz različnih politično-filozofskih tradicij. Te niso pomembne zgolj kot nasprotovanje Rawlsovi teoriji, temveč kot različni filozofski odzivi na vprašanje razmerja med svobodo, enakostjo, skupnostjo in pogoji pravične družbene ureditve. Kritike tako ne razkrivajo le meja Rawlsove teorije, temveč tudi širši konceptualni prostor sodobne politične filozofije, znotraj katerega se oblikujejo različni modeli razumevanja pravičnosti.

Prvi pomemben sklop kritik izhaja iz libertarne tradicije, katere osrednji predstavnik je Robert Nozick. V delu *Anarchy, State, and Utopia* (1974) razvije teorijo upravičenosti, ki temelji na legitimnosti pridobitve, prenosa in poprave nepravičnih pridobitev lastnine. Na tej podlagi zavrača redistribucijo, saj naj bi ta predstavljala nedopusten poseg v individualno svobodo in kršitev lastninskih pravic. Država je zato upravičena zgolj kot minimalna institucija, ki varuje pogodbe in lastnino, medtem ko vsako širše poseganje razume kot neupravičeno. Libertarna kritika tako neposredno

izpodbija Rawlsovo načelo razlike in odpira temeljno vprašanje legitimnosti redistribucije v sodobnih ureditvah. V sorodni, a konceptualno drugače utemeljeni perspektivi Friedrich Hayek opozarja na nevarnosti pretiranega načrtovanja družbenih izidov in zagovarja spontani red tržnih procesov; čeprav Rawlsovega projekta ne sprejema kot celote, v določenih interpretacijah priznava, da razlike med pristopoma niso vedno tako radikalne, kot se pogosto predpostavlja.

Na drugačnem izhodišču temelji komunitarna kritika, ki problematizira predvsem antropološke in normativne predpostavke Rawlsove teorije. Avtorji, kot so Michael Sandel, Charles Taylor in Michael Walzer, opozarjajo, da posameznika ni mogoče razumeti kot abstraktnega nosilca pravic, ločenega od družbenega, kulturnega in zgodovinskega konteksta. Komunitarci zavračajo metodološko predpostavko popolnoma avtonomnega posameznika ter kritizirajo liberalno nevtralnost do različnih pojmovanj dobrega, ki naj bi vodila v fragmentacijo družbe in erozijo skupnega dobrega. Liberalizem naj bi tako vzpostavljal »politiko pravic«, medtem ko komunitarizem zagovarja »politiko skupnega dobrega«. Vendar Rawlsova kasnejša reformulacija politične pravičnosti na te očitke deloma odgovarja, zlasti skozi idejo prekrivajočega soglasja, ki omogoča stabilno sobivanje pluralnih pojmovanj dobrega znotraj skupnega političnega reda.

Pomemben kontrast Rawlsu predstavlja utilitaristična tradicija, katere sodobni predstavnik je John Harsanyi. Ta Rawlsu očita predvsem zavračanje maksimiranja skupne koristi kot temeljnega merila pravičnosti. Po njegovem mnenju je Rawlsova uporaba načela maksimin pretirano restriktivna, saj sistematično daje prednost tistim v najslabšem položaju tudi v primerih, ko bi alternativne ureditve lahko prinesle večjo skupno korist. V širšem okviru utilitarizma, ki ga klasično utemeljita Jeremy Bentham in John Stuart Mill, je temeljni očitek Rawlsu prav v tem, da zavrača agregacijo koristi in s tem omejuje učinkovitost družbenih ureditev. Rawls pa nasprotno vztraja, da pravičnost ne more dopustiti žrtvovanja posameznikov v imenu večje skupne koristi, kar razkriva globoko filozofsko napetost med utilitarizmom in liberalnim egalitarizmom.

Naslednji pomemben sklop kritik izhaja iz feministične teorije. Susan Moller Okin opozarja, da Rawlsova teorija ne vključuje ženskega gledišča dovolj dosledno, zlasti glede razmerij v zasebni sferi, kjer se reproducirajo temeljne neenakosti. Feministične analize pokažejo, da osredotočenost

na formalno enakost ne zadostuje za odpravo strukturnih neenakosti. Iris Marion Young zato poudari, da osredotočenost na distribucijo dobrin ne zajame kompleksnih oblik zatiranja, kot so spolna diskriminacija, rasizem ali ekonomska marginalizacija. Feministične kritike tako razširijo razumevanje pravičnosti od distribucije k vprašanjem moči, priznanja in družbenih odnosov.

Znotraj egalitarnih tradicij se razvijejo tudi pomembne razprave, zlasti v okviru socialnodemokratskih pristopov. Avtorji, kot sta David Miller in Mickey Kaus, dajejo prednost družbeni enakosti pred individualno razdeljevalno enakostjo, pri čemer poudarjajo pomen družbene kohezije, statusne enakosti in občutka pripadnosti skupnosti. V tem kontekstu Will Kymlicka opozarja, da zanemarjanje materialne razdelitve ostaja resno problematično, saj razlike v življenjskih pogojih bistveno vplivajo na dejanske možnosti posameznikov. Razprava razkriva notranje napetosti med različnimi pojmovanji enakosti ter med različnimi modeli njihovega uresničevanja. Hkrati velja poudariti, da številni sodobni socialni demokrati v določeni meri sprejemajo Rawlsove ideje, čeprav jih umeščajo znotraj reformiranih kapitalističnih okvirov, medtem ko Rawls sam razvija modele, kot sta lastniška demokracija in liberalni socializem, ki presegajo klasične oblike države blaginje.

Pomembne notranje kritike se razvijejo tudi znotraj liberalnega egalitarizma. Ronald Dworkin opozarja na problem naravnih neenakosti in vprašanje, kako razlikovati med izbirami in okoliščinami, medtem ko Amartya Sen razvije obsežno kritiko Rawlsovih primarnih dobrin. Po njegovem mnenju enaka porazdelitev sredstev ne zagotavlja enakih dejanskih možnosti, saj se posamezniki razlikujejo po svojih zmožnostih, potrebah in okoliščinah. Iz tega izhaja teorija zmožnosti, ki pravičnost povezuje z realnimi možnostmi posameznikov za uresničevanje življenjskih načrtov. Ta premik pomeni pomembno razširitev Rawlsove teorije, saj poudarja, da je treba poleg formalnih sredstev upoštevati tudi dejanske pogoje njihove uporabe.

V zadnjih desetletjih se razprava o Rawlsu dodatno razširi v smer proceduralnih, deliberativnih in pluralističnih pristopov. Jürgen Habermas opozarja, da pravičnost ne more biti zgolj rezultat hipotetičnega miselnega eksperimenta, temveč mora izhajati iz procesov javne deliberacije, kjer legitimnost temelji na moči argumenta in vključujoči raz-

pravi. Kymlicka poudarja pomen kulturnega priznanja, Miller dimenzijo odgovornosti, Jean Hampton pa potrebo po stalni refleksiji in preprečevanju novih oblik dominacije. Ti pristopi Rawlsovo teorijo širijo v smer procesne legitimnosti, kulturne pluralnosti, družbenega pripoznanja in refleksivnega političnega delovanja.

Skupaj te kritike kažejo, da Rawlsova teorija ostaja osrednja referenčna točka sodobne politične filozofije, vendar hkrati odpira vrsto vprašanj, ki presegajo njen izvorni okvir. Rawlsovo teorijo je zato mogoče razumeti kot izhodišče nadaljnjih teoretskih razprav, ki segajo od deliberativne demokracije in teorij pripoznanja do analize zmožnosti in pogojev pravične družbene ureditve. Razprava se zato ne zapira, temveč se nadalje razvija v smeri iskanja novih sintez med svobodo, enakostjo, skupnostjo in pravičnostjo, kar predstavlja izhodišče za analizo temeljnih idej in institucionalnih implikacij Rawlsove reformulirane teorije.

Temeljne ideje Rawlsove reformulirane politične pravičnosti

Za razumevanje reformulirane teorije pravičnosti kot poštenosti je ključno najprej rekonstruirati njene temeljne idejne predpostavke. Rawls svojo teorijo razvije kot odgovor na konkurenčne koncepcije pravičnosti, zlasti na utilitarizem, pri čemer oblikuje lastno razumevanje družbe, posameznika in političnega reda.

John Rawls v zgodovini demokratične misli razločuje dve temeljni in med seboj nasprotujoči si ideji o družbi (Rawls 2011, 130). Prva – ki jo zavrne – razume družbo kot sistem, usmerjen v maksimiranje agregatnega dobrega za vse njene člane (Rawls 2011, 130–131). Temelj tega pristopa predstavlja teleološka koncepcija pravičnosti, tj. utilitarizem, katerega osrednje vodilo je maksimiranje skupne koristi oziroma največje sreče za največje število ljudi (Horvat 1984, 180; Ricoeur 2011, 320). Zgodovinsko ga najdemo pri avtorjih, kot so Adam Smith, Jeremy Bentham, John Stuart Mill in Henry Sidgwick, čeprav med njimi obstajajo pomembne notranje razlike (Palmer 1995, 308, 310; Ricoeur 2011, 320; Follesdal 2014, 311).

Družba je tu zamišljena kot seštevek posameznikov, katerih preference, koristi in interesi se združujejo v skupni izračun družbene blaginje (Horvat 1984, 180). Posameznik v takšni perspektivi postane nekakšna računovodska enota za izračun »splošnega interesa« (Mouffe 2005, 26), medtem ko država in njene institucije delujejo kot instrument za doseganje čim večje skupne blaginje tudi tedaj, ko to zahteva omejevanje individualnih pravic in svoboščin ali pravic določenih skupin (Rawls 2011, 130–131, 148). V skladu s to logiko je institucionalna ureditev, socialna politika ali moralno ravnanje pravično natanko tedaj, ko maksimira skupno koristnost (Arneson 2000, 231); vprašanje distribucije blaginje med posamezniki pri tem ni v ospredju, zato utilitarizem – v svoji strogi obliki – dopušča tudi možnost, da nekdo trpi, če se s tem povečuje agregatna korist, splošna dobrobit oziroma blaginja.

Prav tukaj Rawls izreče svoj ključni ugovor: temeljna pomanjkljivost utilitarizma je, da lahko zaradi povečanja kolektivnega dobrega žrtvuje neodtujljive pravice in svoboščine posameznika. Vsak posameznik ima pravice, ki jih ni dopustno žrtvovati v korist večinskega dobrega (Follesdal 2014, 311–312); človeka je treba razumeti v kantovskem smislu – kot cilj na sebi, ne kot sredstvo za doseganje družbenih koristi (Mouffe 2005, 26–27). Zato Rawls izrecno zapiše: »Enakih političnih svoboščin na primer ni mogoče odreči določenim skupinam, češ, da bi te, če bi imele te svoboščine, lahko blokirale ukrepe, ki so potrebni za ekonomsko rast in učinkovitost. /…/ Če bi sprejeli dogovor za načelo povprečne koristi, bi to pomenilo, da si za cilj postavljamo še večjo blaginjo, hkrati pa te pravice in svoboščine brez zadostnega razloga postavljamo na kocko« (Rawls 2011, 72, 140).

Problematičnost utilitaristične logike lahko ponazorimo z dobro znanim miselnim eksperimentom: v ekstremnih interpretacijah bi bilo mogoče upravičiti žrtvovanje enega posameznika, če bi s tem rešili več drugih življenj. Čeprav bi se agregatna korist povečala, takšen izid intuitivno ni sprejemljiv, saj instrumentalizira osebo in zanemari njeno moralno nedotakljivost. S tem Rawls jasno pokaže mejo utilitarizma: ta namreč ne vzpostavi dovolj močnih omejitev pred posegom v temeljne pravice posameznika.

Podoben problem se lahko pojavi tudi v skrajnih oblikah neposredne demokracije, ki se lahko reducirajo na preglasovanje manjšin in

zanemarjanje avtonomije posameznika (Palmer 1995, 311). V takšnem primeru večinska volja sama po sebi še ne zagotavlja pravičnega izida, kar je pomembna povezava s problematiko demokracije, obravnavano v predhodnem poglavju.

Nasproti takšnemu utilitarističnemu razumevanju družbe Rawls razvije prvo osrednjo idejo pravičnosti kot poštenosti: družbo kot pošten sistem sodelovanja skozi generacije med svobodnimi in enakimi državljani. Družba ni zgolj agregat interesov, temveč institucionaliziran okvir sodelovanja, v katerem posamezniki sprejemajo pravila in načela pravičnosti, za katera je mogoče razumno predvideti, da bi jih bili pripravljeni vsi tudi spoštovati – tudi tedaj, ko kratkoročno ne maksimirajo njihove osebne koristi. Ta ideal v tekmovalnih kapitalističnih družbah predstavlja zahtevno normativno predpostavko, vendar je nujen, če naj bodo načela, do katerih pridemo, nepristranska, vzajemno upravičljiva in legitimna. Poštenost tu ne pomeni samožrtvovanja ali zanikanja lastnih interesov, temveč etično in politično držo, usmerjeno v nepristranski dogovor o skupnih pravilih.

S to idejo je tesno povezan koncept dobro urejene družbe. To pomeni, da družbo ureja javno, vsem znano in splošno sprejeto pojmovanje pravičnosti, zasnovano na političnih vrednotah, ki so prepoznane v javni politični kulturi ustavnih demokracij (Rawls 2011, 28–29). Rawls razlikuje med politično identiteto državljana od njegove celovite osebne identitete oziroma različnih koncepcij dobrega. V pluralnih družbah je raznolikost življenjskih nazorov legitimna in pričakovana, vendar se lahko državljani kljub temu strinjajo glede politične pravičnosti, ki ureja temeljno strukturo družbe. Pravičnost kot poštenost zato ni metafizična doktrina, temveč politični okvir skupnega življenja pod pogoji razumnosti in pluralizma.

Tretja temeljna ideja Rawlsove teorije je koncept temeljne strukture družbe. Pravičnost kot poštenost se nanaša predvsem na osnovno strukturo družbe: na politično in gospodarsko ureditev, pravno priznane oblike lastništva ter tudi na sfero družine oziroma zasebnosti (Rawls 2011, 29). S tem Rawls zavestno zoži fokus na distributivne učinke osnovnih institucij, davčne okvire ter širšo ekonomsko in družinsko strukturo. Institucije vplivajo na naša življenja na treh ravneh: s porazdelitvijo koristi in bremen, z ustvarjanjem pričakovanj o prihodnjih priložnostih ter z določanjem družbene vrednosti teh koristi in bremen (Follesdal 2014, 315).

Politična pravičnost se neposredno ne nanaša na pravično delovanje znotraj vseh združenj civilne družbe ali družine, čeprav jih posredno omejuje prek zakonodaje in javnih politik. Rawls je tu izrecen: pravičnost kot poštenost je politično pojmovanje za »strukturo političnih in družbenih institucij«, načela, ki so primerna za temeljno strukturo, pa niso nujno primerna za vse druge družbene oblike, ki sledijo lastnim ciljem (Rawls 2011, 30–32).

Četrta temeljna ideja Johna Rawlsa je ideja družbene pogodbe, ki se ukvarja z vprašanjem, kako bi pošteni državljani lahko oblikovali načela politične pravičnosti za dobro urejeno družbo, ki jo ureja javno pojmovanje pravičnosti. Rawlsova pogodba ni opis naravnega stanja izoliranih individuumov, ki šele tvorijo družbo (Bobbio 1992, 285). Nasprotno: izhaja iz dejanskega, že urejenega sveta in ponuja kriterij za ocenjevanje ter preoblikovanje osnovnih institucij (Follesdal 2014, 318). Ko govorimo o družbeni pogodbi – ki je pogosto kritizirana z argumentom, da se ljudje nikoli niso sporazumno dogovorili za kakršnokoli pravno zavezujočo pogodbo –, je ne smemo razumeti v pravnem ali ekonomskem pomenu, niti kot razlago zgodovinskega izvora države. Gre za ideal oziroma pravila, po katerih naj delujejo državna oblast, zakonodaja in sodstvo. Kot pravi Comte-Sponville, družbena pogodba predstavlja ideal družbenopolitične ureditve, vlade, zakonodaje in sodstva, h kateremu stremimo (Comte-Sponville 2002, 97–98).

Rawlsova izvirna inovacija v tem okviru je t. i. tančica nevednosti (Rawls 2011, 36), s pomočjo katere želi vzpostaviti pošteno gledišče za nepristranski, hipotetičen in nezgodovinski dogovor med posamezniki glede skupnih načel pravičnosti – od tod tudi samo ime dela Pravičnost kot poštenost. Udeleženci tega »eksperimenta« ne vedo nič o svojem ekonomskem in družbenem položaju, rasi, spolu ali naravnih talentih; izključene so vse pogajalske prednosti, ki izhajajo iz naključij narave in družbe (Ricoeur 2011, 322–323).

Pri tančici nevednosti gre za izključitev učinkov naključnih okoliščin, ki jih porajata tako družba kot narava (Ricoeur 2011, 323), oziroma za pogoj, da svoje partikularne poglede o dobrem postavimo na stran in tako dosežemo neodvisno izhodiščno pozicijo (Lovett 2011, 145). Kot ugotavlja Nicola Matteucci, je Rawlsovo izvorno izhodišče v določenem pogledu podobno Husserlovemu epocé, saj posamezniki ne poznajo svojega prihodnjega položaja v družbi, razdelitve nadarjenosti in naravnih

sposobnosti, čeprav ostajajo seznanjeni s splošnimi vprašanji o človekovi družbi (Matteucci 1999, 369). Posamezniki se tako odločajo o družbenih pravilih, ne da bi vedeli, v kakšen položaj se bodo rodili. S tem Rawls poskuša zagotoviti pošteno izhodišče: ljudje bi sprejeli samo takšna načela, ki bi bila pravična za vse, saj nihče ne bi tvegal, da bo ob rojstvu pristal v prikrajšanem položaju.

Rawls izhodiščni položaj oblikuje tako, da posameznike usmerja k sprejetju poštenih pravil družbene igre, ki bo – če pošteno premislimo različne možne izide – vodila do pravičnejših rezultatov oziroma rešitev (Horvat 1984, 182). Izhodiščni položaj zato vsebuje tudi moment imaginativnega prestopa v perspektivo drugega, saj posameznika prisili, da razmisli o pravilih, ki bi jih lahko sprejel ne glede na to, kje bi se sam znašel. Rawlsova fikcija je po eni strani izredno zahtevna, saj od posameznika terja veliko stopnjo abstrakcije in nepristranskosti, po drugi strani pa je dragocena, ker nas osvobaja partikularnih interesov in vzpostavlja pošteno izhodišče za presojo skupnih pravil.

Peta temeljna ideja Johna Rawlsa je ideja enakih in svobodnih oseb, ki so razumljene politično in normativno (Rawls 2011, 40). Enake osebe pomenijo posameznike, ki premorejo minimalne moralne in druge zmožnosti – zlasti politične kreposti, predvsem čut za pravičnost – ter se lahko stalno in nemoteno vključujejo v družbeno sodelovanje. Svobodni državljani pa so tisti, ki imajo različna pojmovanja dobrega in življenjske nazore, ki jih lahko tudi revidirajo ali spremenijo, pri čemer ohranijo enako politično pojmovanje pravičnosti. Kot pravi Rawls: »Ko se državljani spreobrnejo iz ene religije v drugo ali prenehajo izpovedovati neko uveljavljeno veroizpoved, kar se tiče vprašanj politične pravičnosti, s tem ne prenehajo biti iste osebe kot prej. Ne izgubijo nobenega dela svoje javne oziroma pravne identitete. /.../ V splošnem imajo še vedno temeljne pravice in dolžnosti, posedujejo isto lastnino in lahko postavljajo iste zahteve kot prej, razen kolikor so bile te povezane z njihovo poprejšnjo versko pripadnostjo« (Rawls 2011, 43).

Rawls torej posameznika ne razume kot povsem racionalnega egoista, ki išče izključno lastno korist, ampak kot moralno in politično osebo, ki je sposobna umnega razsojanja o tem, kaj je prav in kaj ne, na ravni političnih, socialnih in ekonomskih institucij (Mouffe 2005, 26). Posamezniki so razumljeni kot avtonomna in svobodna bitja brez predhodno vsiljenih

moralnih obveznosti, vendar ne kot sebični akterji, katerih edini cilj bi bil škodovati drugim ali maksimirati lasten interes za vsako ceno. Gre za zahtevno teoretsko predpostavko, ki pa je hkrati nujen pogoj Rawlsovega modela: da bi posamezniki sploh lahko dosegli dogovor o pravičnih načelih, morajo biti obravnavani kot enaki in svobodni.

Šesta temeljna ideja Rawlsove teorije je ideja javne upravičitve, ki je povezana z refleksivnim ravnovesjem, prekrivajočim se soglasjem in konceptom javnega uma. Načela pravičnosti ne smejo biti sprejemljiva zgolj za posameznika samega ali za njegovo lastno celovito doktrino, temveč morajo biti upravičljiva tudi drugim, ki sodelujejo v procesu oblikovanja in ohranjanja politične skupnosti. Gre torej za iskanje soglasja tudi med tistimi, ki se z nami sprva ne strinjajo, vendar jih je mogoče nagovoriti na ravni razuma, javnih razlogov in umne argumentacije.

Ker popolno soglasje glede vseh političnih vprašanj ni pričakovano, Rawls poudarja, da je pomembno doseči vsaj konsenz o ustavnih temeljih – torej o najosnovnejših pravilih, ki urejajo politično skupnost (Rawls 2011, 48–50). Rawls priznava tudi, da takšno soglasje razmeroma malo pove o množici drugih ekonomskih in družbenih vprašanj, ki jih urejajo zakonodajna telesa. Njegova rešitev je koncept prekrivajočega se soglasja: čeprav se posamezniki razlikujejo v svojih celovitih pojmovanjih dobrega, lahko vzpostavijo stabilno osnovo za politično sodelovanje vsaj na ravni temeljnih institucij.

Z idejo javne upravičitve je povezan tudi koncept refleksivnega ravnovesja. Ta označuje proces usklajevanja med našimi intuitivnimi sodbami, splošnimi načeli in širšimi teoretskimi premisami. Posamezniki morajo biti pripravljeni pretehtati različne argumente, revidirati lastna stališča in soočiti Rawlsovo teorijo tudi z alternativnimi pristopi. Refleksivno ravnovesje zato ne pomeni zgolj psihološkega soglasja s samim seboj, temveč discipliniran proces presoje, ki naj vodi do stabilnejših in bolje utemeljenih političnih načel.

Na tej točki pa se pojavijo tudi pomembne kritike. Will Kymlicka opozarja, da so Rawlsova načela pravičnosti v veliki meri že intuitivno oblikovana, pogodbeni okvir pa deluje predvsem kot orodje za njihovo artikulacijo. Kot pravi: »Pogodbena priprava kaj malo prispeva k Rawlsovi teoriji. Ne glede na to, kaj Rawls pove v prid nasprotni tezi, je intuitivni

argument njegov primarni argument in pogodbeni argument mu (v najboljšem primeru) le pomaga, da ga izrazi« (Kymlicka 2015, 113). Na tej podlagi se zastavlja vprašanje, v kolikšni meri družbena pogodba dejansko prispeva k utemeljitvi teorije in ali ne bi bilo Rawlsovo delo še močnejše, če bi eksplicitneje povezalo intuitivne temelje z argumentom pogodbe.

Kot protiutež tej kritiki Chantal Mouffe poudarja, da Rawls v svojem poznejšem delu nikakor ni ahistoričen: njegova teorija skuša izraziti in artikulirati načela, ki so zasidrana v zgodovini, tradiciji in politični identiteti sodobnih zahodnih demokracij (Mouffe 2005). Rawls pri utemeljevanju pravičnosti zato ne uporablja zgolj pogodbenega okvira in tančice nevednosti, temveč tudi intuitivne argumente ter ideje, ki izhajajo iz politične kulture. Pogodbeni in intuitivni moment zato nista nujno v nasprotju, temveč lahko skupaj tvorita prepričljivejši normativni okvir; njuna soodvisnost teorije ne šibi, temveč jo lahko celo okrepi (Mouffe 2005; Kymlicka 2015, 113).

Rawlsove temeljne ideje – družba kot pošten sistem sodelovanja, dobro urejena družba, osredotočenost na temeljno strukturo, družbena pogodba z izvirnim položajem in tančico nevednosti, pojmovanje svobodnih in enakih oseb ter javna upravičitev prek refleksivnega ravnovesja in prekrivajočega se soglasja – tvorijo koherentno zasnovo reformulirane teorije politične pravičnosti. Ta arhitektura ne ponuja le podlage za oblikovanje načel, temveč tudi merilo za presojo realnih institucij in politično-ekonomskih ureditev, kar odpira pot k obravnavi načel pravičnosti in njihovih institucionalnih implikacij v naslednjem razdelku.

Rawlsovi načeli pravičnosti: osnovna zgradba in leksikalna prednost

Na osnovi temeljnih idej pravičnosti kot poštenosti si John Rawls v drugem delu reformulirane teorije zastavi tri ključna vprašanja: prvič, katera načela politične pravičnosti bi, izza poštenih pogojev oziroma tančice nevednosti, izbrale svobodne in enake umne osebe; drugič, katera načela bi ob dejstvu, da se življenjski obeti posameznikov razlikujejo zaradi sreče, družbenega položaja in naravnih obdarjenosti, te razlike naredila legitimne; in tretjič, katera načela bi bila najprimernejša za določitev temeljnih

pravic in svoboščin ter za urejanje družbenih in ekonomskih neenakosti v okviru temeljne strukture družbe (Rawls 2011, 65–66).

Rawls odgovarja, da bi posamezniki v izhodiščnem položaju in pod poštenimi pogoji sodelovanja izbrali dve načeli pravičnosti:

- Prvo načelo: Vsaka oseba mora imeti enako pravico do popolnoma adekvatnega sistema enakih temeljnih pravic in svoboščin, ki je združljiv z enakim sistemom pravic in svoboščin za vse.
- Drugo načelo: Družbene in ekonomske razlike morajo izpolniti dva pogoja: (a) vezane morajo biti na položaje, dostopne vsem pod pogoji poštene enakosti možnosti; (b) morajo najbolj koristiti tistim, ki so v najslabšem položaju (Rawls 2004, 182; Rawls 2011, 67).

Obe načeli skupaj utelešata temeljne politične vrednote svobode, enakosti in recipročnosti. Prvo načelo zagotavlja enak sistem temeljnih pravic in svoboščin, drugo načelo pa določa pogoje, pod katerimi so družbene in ekonomske neenakosti sploh lahko upravičene z vidika pravičnosti.

Ključna značilnost Rawlsove zasnove je leksikalna prednost načel. Prvo načelo ima absolutno prednost pred drugim, kar pomeni, da temeljnih pravic in svoboščin ni dopustno omejevati zaradi večjih družbenih ali ekonomskih koristi. Znotraj drugega načela ima poštena enakost možnosti prednost pred načelom razlike. Pri presoji, ali neka ureditev zadosti načelom pravičnosti, mora biti najprej izpolnjeno prvo načelo, nato prvi del drugega načela (poštena enakost možnosti) in šele zatem drugi del drugega načela (načelo razlike).

To zaporedje izključuje tako imenovane kompenzacije med temeljnimi svoboščinami in agregatnimi koristmi: kršitev temeljnih političnih pravic in svoboščin ni dopustna zaradi večjega gospodarskega izkupička. Temeljno pravico ali svoboščino je dopustno omejiti le, če je to nujno zaradi druge temeljne pravice ali svoboščine v medsebojnem konfliktu, nikoli pa zaradi večjega javnega dobra v smislu večje neto vsote družbenih in ekonomskih koristi (Rawls 2011, 72, 148).

V tej strukturi je pravičnost določena kot prednostna zaščita temeljnih pravic in svoboščin, ki imajo prednost pred različnimi pojmovanji dobrega (Sponville 2002, 95; Mouffe 2005, 45; Campbell 2010, 103). Načeli skupaj vzpostavljata uporabna merila za presojo temeljne strukture družbe,

pri čemer prvo načelo zapira prostor vsakršnim koristnostnim kompromisom na račun temeljnih pravic, drugo načelo pa določa pogoje legitimnosti družbenih in ekonomskih razlik.

Ker imata obe načeli različno vlogo in urejata različne dimenzije temeljne strukture družbe, ju je treba analitično obravnavati ločeno. V nadaljevanju se zato najprej posvečam prvemu načelu, ki vzpostavlja ustavni okvir temeljnih pravic in svoboščin, nato pa drugemu načelu, ki ureja vprašanje družbenih in ekonomskih neenakosti ter njihovih institucionalnih pogojev.

Prvo Rawlsovo načelo pravičnosti in institucionalni predlogi

Prvo načelo pravičnosti predstavlja izhodišče celotne Rawlsove teorije, saj določa ustavni okvir temeljnih pravic in svoboščin, ki imajo zaradi leksikalne prednosti absolutni primat pred vsemi drugimi družbenimi in ekonomskimi cilji. Ne gre zgolj za eno izmed komponent pravičnosti kot poštenosti, temveč za njen temeljni pogoj: šele v okviru zagotovljenih enakih temeljnih pravic in svoboščin je sploh mogoče smiselno obravnavati vprašanje družbenih in ekonomskih neenakosti.

John Rawls s prvim načelom najprej zaščiti posameznika pred potencialno zlorabo državne oblasti, šele nato pa se njegova teorija usmeri k urejanju širših družbenih in ekonomskih razmerij. Prav zato mora biti prvo načelo umeščeno na raven ustavne ureditve oziroma pod nadzor institucij, ki varujejo temeljno strukturo politične skupnosti. Kot poudarja Rawls, so ustavni temelji bistvene zadeve, glede katerih je treba doseči temeljni politični konsenz (Rawls 2011, 71).

V reformulirani teoriji pravičnosti kot poštenosti Rawls prvo načelo pomembno precizira. Ne gre več za abstraktno idejo svobode, temveč za jasno določen sistem temeljnih pravic in svoboščin, ki morajo biti zagotovljene vsem državljanom kot svobodnim in enakim osebam (Rawls 2011, 69). Te pravice niso predmet koristnostnega izračuna, temveč predstavljajo neprekoračljivo normativno omejitev političnega odločanja.

Ključna zahteva prvega načela ni zgolj formalna enakost pravic, temveč njihova poštena vrednost. To pomeni, da morajo imeti državljani z enakimi sposobnostmi in motivacijo, ne glede na svoj družbeni in ekonomski položaj, približno enake možnosti vplivanja na politične odločitve in zasedanja javnih funkcij (Rawls 2011, 195). Brez tega pogoja bi formalno enake pravice lahko postale instrument reprodukcije družbenih neenakosti.

Večina avtorjev, ki se ukvarjajo z Rawlsovo teorijo, ugotavlja, da prvo načelo ne predstavlja večjih sporov, saj uživa razmeroma široko normativno soglasje. Kot poudarja Will Kymlicka: »Podmena, da morajo imeti državljanske in politične pravice prednost, je v naši družbi široko sprejeta, zato se diskusije med Rawlsom in njegovimi kritiki večinoma vrtijo okoli drugih vprašanj. Misel, da morajo ljudje uživati varstvo svojih temeljnih pravic in svoboščin, je najmanj sporni del njegove teorije.« (Kymlicka 2015, 96).

Rawls s prvim načelom pravičnosti, kot ga sistematično razvije v *Justice as Fairness: A Restatement*, konkretno zajema:

- ustavne temelje politične ureditve, strukturo oblasti in politični proces, vključno z omejitvijo večinskega načela, razdelitvijo pristojnosti med zakonodajno, izvršilno in sodno vejo oblasti ter vzpostavitvijo institucij, ki omogočajo dejansko uresničevanje temeljnih pravic in svoboščin,
- pošteno vrednost političnih pravic in svoboščin, zlasti volilno pravico, pravico do politične participacije, kandidiranja za javne funkcije in vključevanja v politične stranke,
- formalno načelo enakih možnosti, ki predpostavlja odprto družbo,
- svobodo misli in vesti,
- svobodo govora in združevanja,
- pravice, povezane z osebno svobodo in integriteto (fizično in psihološko),
- pravico do svobodne izbire poklica,
- pravice, ki jih zagotavlja vladavina prava,
- predhodno leksično načelo, ki pokriva zadovoljitev temeljnih potreb (družbeni minimum),
- pravico do osebne zasebne lastnine (Rawls 2011, 69, 73, 193, 209, 217).

Med temeljnimi pravicami, ki jih pokriva prvo načelo, ima posebno mesto pravica do posedovanja in uporabe osebne zasebne lastnine, ki posameznikom zagotavlja materialni temelj osebne neodvisnosti in samospoštovanja ter omogoča udejanjanje njihovih dveh moralnih zmožnosti. Pri tem Rawls jasno razlikuje med osebno lastnino, ki je temeljna, ter lastninskimi razmerji nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, ki niso neposredno zajeta v prvem načelu, temveč sodijo v okvir urejanja drugega načela, zlasti načela enakih možnosti in načela razlike.

V tem kontekstu Rawls razpravlja o različnih institucionalnih možnostih ter normativno preferira ureditve, ki preprečujejo koncentracijo ekonomske moči, na primer v obliki razpršene zasebne lastnine ali širše družbene udeležbe pri nadzoru nad produkcijskimi sredstvi (Rawls 2011, 151, 181). V odgovoru na Marxovo kritiko liberalizma poudarja: »Dejal bi, da nobena ureditev s privatnim lastništvom nad proizvodnimi sredstvi ne more zadovoljiti dveh načel pravičnosti in v določeni meri niti uresničiti idealov državljana in družbe, ki jih izraža pravičnost kot poštenost.« (Rawls 2011, 227).

Za Rawlsa so primarnega pomena politične pravice, ki jim je treba zagotoviti njihovo pošteno vrednost (Rawls 2011, 195). Prva zahteva pravičnosti kot poštenosti je, da temeljne pravice in svoboščine ustavno opredelimo ter ustavno zavarujemo in jim pripišemo posebno prednost (Rawls 2011, 152). S tem se prepreči prevlada ekonomsko močnih skupin, ki bi prek politične oblasti oblikovale pravni in politični okvir po svoji meri in s tem vzpostavile dominacijo nad drugimi člani družbe (Rawls 2011, 193). Kot poudarja: »Če ni zagotovila poštene vrednosti političnih svoboščin, se lahko tisti, ki premorejo več sredstev, povežejo in izločijo tiste, ki imajo manj. /.../ Poštena vrednost političnih svoboščin jamči za to, da imajo podobno nadarjeni in motivirani državljani ne glede na svoj ekonomski in družbeni razred približno enake možnosti vplivanja na vladno politiko in doseganja vplivnih položajev.« (Rawls 2011, 72, 195).

Politične pravice in svoboščine imajo poleg tega tudi izrazito varovalno funkcijo, saj predstavljajo mehanizem za zaščito vseh ostalih pravic in svoboščin (Rawls 2011, 186). Rawls svojega seznama temeljnih pravic ne razume kot dokončnega, temveč kot načelno odprtega in kot predmet javne razprave in javnega uma. Izpostavi dva komplementarna načina njegove-

ga oblikovanja: zgodovinskega, ki izhaja iz primerjalne analize uspešnih demokratičnih ureditev, ter analitičnega, ki temelji na vprašanju, katere svoboščine ustvarjajo politične in družbene pogoje za polno udejanjanje dveh moralnih zmožnosti svobodnih in enakih oseb (Rawls 2011, 70).

Če sledimo tej logiki, lahko pod prvo načelo uvrstimo tudi številne pravice iz različnih generacij človekovih pravic. Rawls teh pravic sicer ne sistematizira neposredno skozi pravne akte, vendar pomemben del pravic, opredeljenih v mednarodnih dokumentih, konceptualno subsumira v okvir svojih dveh načel pravičnosti. Pri tem je opazno, da v okviru prvega načela večji poudarek namenja političnim in državljanskim pravicam, medtem ko ekonomske in socialne pravice sistematičneje obravnava v okviru drugega načela. Prav ta razdelitev je bila pogosto predmet kritike, saj sodobne družbe kažejo, da so tudi socialne in ekonomske pravice ključne za dejansko uresničevanje svobode.

S prvim načelom Rawls predvsem ustavno utemelji in zaščiti temeljne osebne in politične pravice posameznika kot svobodne in enake osebe. Kot poudarja Rudi Rizman, Rawls razvije koherentno in institucionalno artikulirano koncepcijo družbene organizacije, ki poleg egalitarnega cilja ohranja klasični liberalni ideal individualnih pravic v okviru strogo konstitucionalnega reda, ki omejuje arbitrarno izvajanje oblasti (Rizman 1992, 22–23).

Pomemben doprinos Rawlsa je tudi v tem, da politični liberalizem analitično razmeji od ekonomskega liberalizma ter zahteva zagotovitev poštene vrednosti političnih pravic, kar presega zgolj formalno enakost in meri na dejansko (ne zgolj formalno) politično enakost. Za uresničitev tega cilja predlaga konkretne ukrepe, ki so v sodobnih demokracijah pogosto le delno uresničeni:

- javno financiranje volitev,
- omejevanje donacij za kampanje,
- zagotavljanje uravnoteženega dostopa do medijev,
- regulacijo medijskega prostora z namenom preprečevanja koncentracije lastništva (Rawls 2011, 193–194).

Ti ukrepi imajo skupni cilj: preprečiti pretvorbo ekonomske moči v politično moč oziroma preprečiti erozijo poštene vrednosti političnih

svoboščin. Javno financiranje volitev zmanjšuje odvisnost kandidatov od zasebnih interesov, omejevanje donacij preprečuje kupovanje političnega vpliva, uravnotežen dostop do medijev pa vzpostavlja pogoje za informirano in enakopravno politično odločanje. Regulacija medijskega prostora ne pomeni omejevanja svobode govora, temveč zagotavljanje pluralizma in enakih pogojev javne razprave.

Te zahteve predstavljajo minimalne pogoje, brez katerih politične pravice nimajo svoje poštene vrednosti. Hkrati pa razkrivajo tudi notranjo povezanost med prvim in drugim načelom pravičnosti. Prvo načelo vzpostavlja okvir temeljnih političnih pravic in svoboščin, vendar Rawls jasno opozarja, da te pravice brez ustreznih socialno-ekonomskih pogojev ne morejo biti dejansko uresničene. Drugo načelo zato dopolnjuje prvo, saj z urejanjem neenakosti in zagotavljanjem enakih možnosti ustvarja materialne pogoje za dejansko politično enakost. Institucionalni ukrepi, ki varujejo politične svoboščine, zato vzpostavljajo most do socialne pravičnosti, ki jo določata načelo enakih možnosti in načelo razlike.

Drugo Rawlsovo načelo pravičnosti in institucionalni predlogi

Drugo načelo pravičnosti predstavlja jedro Rawlsove teorije na področju družbenih in ekonomskih razmerij, saj določa pogoje, pod katerimi so neenakosti sploh lahko legitimne. Če prvo načelo vzpostavlja okvir temeljnih pravic in svoboščin, drugo načelo določa, kako morajo biti organizirani družbeni in ekonomski odnosi, da so skladni s pravičnostjo kot poštenostjo.

John Rawls drugo načelo uvede šele po tem, ko je prvemu načelu že zadoščeno, kar pomeni, da nobena družbena ali ekonomska korist ne more upravičiti kršitve temeljnih pravic in svoboščin. Drugo načelo zato ne deluje samostojno, temveč znotraj strogo določenega normativnega okvira, ki ga vzpostavlja leksikalna prednost prvega načela.

V jedru drugo načelo sestavljata dve medsebojno povezani komponenti: načelo poštene enakosti možnosti in načelo razlike. Prvo določa pogoje dostopa do družbenih položajev, drugo pa pogoje legitimnosti razlik v dohodku in premoženju. Skupaj tvorita osrednji distributivni

mehanizem Rawlsove teorije, ki ne temelji niti na formalni enakosti niti na maksimiranju agregatne koristi, temveč na recipročnosti v okviru poštenega sistema sodelovanja.

Poštena enakost možnosti po Rawlsu presega klasično formalno enakost možnosti, po kateri naj bi bili javne službe, družbeni položaji in funkcije zgolj formalno dostopni vsem. Zahteva namreč, da imajo posamezniki dejansko pošteno možnost, da te položaje tudi dosežejo (Rawls 2011, 68). To pomeni, da morajo imeti posamezniki s primerljivimi sposobnostmi, motivacijo in pripravljenostjo približno enake življenjske obete, ne glede na socialni izvor, razredni položaj, spol ali druge okoliščine. Kot poudarja Rawls: »V vseh delih družbe morajo imeti tisti, ki so podobno motivirani in nadarjeni, približno enake obete za kultiviranje in dosežke. /.../ Nespremenljiv status, določen z rojstvom, spolom ali raso, je še posebej odbijajoč« (Rawls 2011, 68, 172).

Poštena enakost možnosti zato pomeni bistveno več kot zgolj pravno nediskriminacijo ali formalno odprtost položajev. Zahteva aktivno odpravljanje strukturnih in socialnih ovir, ki reproducirajo neenakosti med posamezniki in skupinami. Gre torej za prehod od formalnega k substancialnemu oziroma dejanskemu razumevanju enakosti možnosti, ki predpostavlja trajne javne ukrepe in dolgoročno usmerjene politike. Ideja poštene enakosti možnosti zato pomeni, da naj življenjske izide posameznikov določajo njihove izbire, trud, prizadevanja in izkazani rezultati, ne pa naključne okoliščine rojstva, rasa, etnična pripadnost, spol ali družinski status (Kymlicka 2015). V sodobnih interpretacijah je ta vidik dodatno poglobljen s Senovim pristopom zmožnosti, ki opozarja, da formalne možnosti same po sebi še ne zagotavljajo dejanske sposobnosti za njihovo uresničitev brez ustreznih materialnih, socialnih in političnih pogojev (Sen 1992).

Pri načelu poštene enakosti možnosti je pomembno tudi to, da ne deluje izolirano, temveč je notranje povezano z dopustnostjo ekonomskih razlik. Družbene in dohodkovne neenakosti so lahko legitimne šele tedaj, ko so položaji in priložnosti dejansko dostopni vsem pod poštenimi pogoji. Prav zato je prvi del drugega načela logično predpostavljen drugemu: šele po zagotovljeni pošteni enakosti možnosti lahko sploh nastopi vprašanje, katere neenakosti v dohodku in premoženju so dopustne. Kot ugotavlja

Kymlicka, poštena enakost možnosti sama po sebi še ne zadostuje za pravično ureditev, saj bi bile lahko tudi ob enakih možnostih nekatere razlike v dohodku in premoženju pretirane in zato nepravične (Kymlicka 2015, 97).

Da bi bilo načelu poštene enakosti možnosti dejansko zadoščeno, Rawls predlaga vrsto konkretnih ukrepov. Prosti trg mora biti umeščen v okvir političnih in pravnih institucij, ki uravnavajo delovanje ekonomskih sil ter preprečujejo koncentracijo kapitala in lastnine, zlasti takšno, ki bi lahko vodila v politično dominacijo. Družba mora vzpostaviti sistem univerzalno dostopnega izobraževanja, ne glede na družinske dohodke in okoliščine, iz katerih posamezniki prihajajo (Rawls 2011, 69, 80). Državljanom mora zagotoviti zadostna proizvodna sredstva oziroma dostop do produktivnega premoženja, kar se lahko uresniči z družbeno ali razpršeno zasebno lastnino (Rawls 2011, 182). Zagotoviti mora tudi primarne dobrine oziroma vsenamenska sredstva (Rawls 2011, 196), splošen dostop do dela (Rawls 2011, 229), najmanj osnovno zdravstveno varstvo za vse, ohranjanje aktivne in učinkovite delovne sile, ustrezno vzgojo in izobraževanje otrok ter institucionalno skrb za upokojence (Rawls 2011, 220, 223, 226).

Analitično pomembno je razlikovanje med dobrinami in storitvami ex ante ter ex post. Prve posamezniki prejmejo že v izhodišču, neodvisno od naknadnih življenjskih okoliščin, na primer javno dostopno izobraževanje kot temeljno investicijo v človeški kapital. Druge pa posamezniki prejmejo glede na kasnejše kontingence, kot so bolezen, nezgoda, invalidnost, brezposelnost ali starost, na primer zdravstvena oskrba, nadomestila ali druge oblike socialne zaščite. To razlikovanje je konceptualno skladno z razlikovanjem med začetnimi možnostmi in kasnejšimi korektivnimi mehanizmi za nepredvidene okoliščine, kot ga razvija Anthony Atkinson (Atkinson 2015, 10). Ta razlika pokaže, da poštena enakost možnosti ne zadeva zgolj začetne odprtosti položajev, temveč celoten sistem javnih pravil in storitev, ki ljudem omogoča dejansko in trajno vključevanje v pravičen sistem sodelovanja.

Ko je načelu poštene enakosti možnosti zadoščeno, Rawls uvede drugo komponento drugega načela – načelo razlike. To določa, da so neenakosti v dohodku in premoženju dopustne le, če koristijo tudi tistim, ki so v najslabšem položaju. Čeprav načelo razlike vsebuje element maksimizacije pričakovanj tistih v najslabšem položaju, je v svojem globljem smislu pred-

vsem načelo recipročnosti, ki temelji na ideji pravičnega sodelovanja med svobodnimi in enakimi državljani (Rawls 2011, 87, 93). Načelo razlike zato ni načelo neomejene produktivnosti ali stalne gospodarske rasti, temveč merilo legitimnosti družbenih in ekonomskih neenakosti. Rawlsova teorija pravičnosti zato ni absolutno egalitarna v smislu, da bi morale biti vse primarne dobrine razdeljene povsem enako. Ravno nasprotno: primarne dobrine, zlasti dohodek in premoženje, so lahko razdeljene neenako, vendar samo, če te razlike izboljšujejo položaj tistih, ki so v najslabšem položaju.

S tem Rawls zavrača tako absolutni egalitarizem kot tudi utilitaristično maksimizacijo agregatne koristi. Njegova pozicija je bolj zahtevna in bolj natančna: neenakosti so dopustne, vendar le kot del poštenega sistema sodelovanja, v katerem imajo vsi člani razumen razlog, da takšen sistem sprejmejo. Načelo razlike zato ne legitimira preprosto vseh produktivnih neenakosti, temveč le tiste, ki so v skladu z recipročnostjo. V tem je njegova posebna teoretska moč.

Poseben pomen pri tem dobi vprašanje naravne loterije. Rawls izhaja iz stališča, da naravne razlike – talenti, sposobnosti, inteligenca, fizične predispozicije – same po sebi niso moralno zaslužene. Posamezniki si teh lastnosti niso izbrali, zato ne morejo predstavljati samostojne moralne osnove za neomejeno prisvajanje družbenih koristi. Temeljna struktura družbe ljudi ne nagrajuje zaradi nezasluženih razlik v obdarjenosti kot takih, ampak zato, ker svoje predispozicije uporabljajo tako, da prispevajo tudi k dobremu drugih, zlasti tistih v najslabšem položaju (Rawls 2011, 105, 107, 163). Načelo razlike sposobnejših ne kaznuje, ker imajo večjo srečo in so bolj obdarjeni po naravi, kljub temu da si tega niso izbrali ali zaslužili (Rawls 2011, 205). Namesto tega vzpostavlja institucionalni okvir, v katerem so koristi, ki izhajajo iz uporabe talentov, legitimne le, če so v skladu z recipročnostjo.

To je mogoče dodatno pojasniti tako, da so naravne obdarjenosti vedno zgolj potencial posameznika. Njihov razvoj je odvisen od širših družbenih okoliščin: od družine, socialnega okolja, dostopa do izobraževanja, zdravljenja, institucionalne podpore, kulturnega kapitala in ekonomskih možnosti. Prav tako je odvisen od osebne pripravljenosti, discipline in vloženega truda. Na tej podlagi lahko sicer rečemo, da si posameznik glede na vloženo delo in prizadevanje v določenem smislu zasluži svoje uspehe,

vendar ne v povsem samozadostnem smislu, saj mu je ravno določena skupnost s pripadajočimi institucijami in javnimi dobrinami omogočila razvoj njegovih zmožnosti. Rawls zato vzpostavi ravnotežje med individualno zaslužnostjo in družbeno pogojenostjo uspeha. Posameznik sicer lahko legitimno koristi od svojih sposobnosti in prizadevanj, vendar le v okviru sistema, ki hkrati izboljšuje položaj vseh članov družbe. V tem smislu so tisti, ki so v boljšem položaju, zavezani prispevati k izboljšanju položaja tistih v slabšem položaju – ne kot izraz dobrodelnosti, temveč kot zahteva pravičnega sistema družbenega sodelovanja.

V dobro urejeni družbi so v najslabšem položaju tisti, ki pripadajo dohodkovnim razredom z najnižjimi dohodki in premoženjem (Rawls 2011, 86, 93). Pri Rawlsu to niso nujno tisti, ki so v naravni loteriji ostali brez sreče v biološkem ali psihološkem smislu, temveč tisti, ki v okviru dejanskega družbenega sodelovanja prejemajo najmanjši delež skupno ustvarjenih koristi. Gre za posameznike, ki so sposobni čuta za pravičnost in pojmovanja lastnega dobrega ter so kot člani družbe vključeni v sistem sodelovanja, vendar imajo od njega najmanj koristi. Prav zato so upravičeni do recipročnosti, torej do pravičnega deleža skupno ustvarjenih družbenih dobrin (Rawls 2011, 182).

Tu postane pomembno tudi vprašanje, kako Rawls razume razdelitev dohodkov v razmerju do sodelovanja v produkcijskem procesu. Njegova teorija ne podpira razumevanja pravičnosti, po katerem bi bilo mogoče družbene dobrine razdeljevati popolnoma neodvisno od sodelovanja v sistemu družbenega sodelovanja. Dobro urejena družba si, nasprotno, prizadeva, da bi bilo čim večje število ljudi vključenih v produkcijske in reprodukcijske procese družbe. Vendar to ne pomeni, da Rawls zanika potrebo po zaščiti tistih, ki so iz teh procesov izključeni. Ravno nasprotno: zagovarja institucionalne mehanizme, ki tistim, ki so ostali brez dela ali so drugače izključeni iz produkcijskega procesa, zagotavljajo minimalne družbene dobrine in omogočajo ponovno vključitev v družbeno sodelovanje, kolikor je to mogoče in smiselno. Zato daje legitimno normativno osnovo za različne socialne politike, za zavode za zaposlovanje, za nadomestila za brezposelnost, za socialne pomoči in za druge oblike institucionalne podpore, ki morajo zagotavljati najmanj dostojen družbeni minimum. Rawls izrecno računa s tem, da bi bilo v alternativni ureditvi liberalnega socializma ali lastniške demokracije ljudi, ki bi bili trajno odvisni od so-

cialnih podpor, čim manj in da bi bila družbena izključenost strukturno omejena (Rawls 2011, 182).

Na tej točki je potrebna konceptualna natančnost. Rawls zavrača določene koncepte minimuma, zlasti pojem družbene dividende, razumljene kot približek enakega deleža družbenega proizvoda, ki ne izhaja iz recipročnega sodelovanja. Kot pravi: »Nekateri pojmi minimuma so nezdružljivi s tem načelom; takšen je denimo dobro znani pojem minimuma kot družbene dividende, opredeljene kot približek enakega deleža družbenega proizvoda, ki po potrebi dopušča neenakosti, neizogibne pri upravljanju sodobne družbe. Načelo koristi, pa tudi pravičnost kot poštenost, ta pojem zavračata« (Rawls 2011, 168). Ta poudarek kaže, da Rawls socialnega minimuma ne razume kot brezpogojne participacije pri družbenem proizvodu neodvisno od strukture sodelovanja, temveč kot del družbene ureditve, ki mora hkrati varovati recipročnost, dostojanstvo in vključenost.

Za uresničitev načela razlike Rawls predlaga vrsto ukrepov oziroma politik. Mednje sodijo razpršena ali družbena lastnina nad produkcijskimi sredstvi, sodelovanje zaposlenih pri upravljanju podjetij, progresivna obdavčitev premoženja z namenom preprečevanja koncentracije bogastva, prilagoditve pri obdavčitvi dohodkov glede na strukturo distribucije, progresivna obdavčitev zapuščin in dediščin na strani prejemnika ter zagotavljanje ustavno zajamčenega družbenega minimuma, ki pokriva vsaj temeljne človeške potrebe (Rawls 2011, 208–209). Davčni sistem pri Rawlsu nima zgolj fiskalne funkcije. Njegova bistvena vloga je strukturna: preprečevanje koncentracije bogastva in ohranjanje pogojev pravične družbe skozi čas. Ozadnje institucije politično-ekonomske ureditve morajo tako skrbeti za dovolj enakomerno porazdelitev lastnine in premoženja, da se ohranjata poštena vrednost političnih svoboščin in poštena enakost možnosti. To počnejo s pomočjo zakonov, ki urejajo dedovanje in zapuščanje, pa tudi s pomočjo davčnih mehanizmov (Rawls 2011, 77).

Glede na povedano lahko rečemo, da mora pravična družbenopolitična ureditev zagotavljati javno šolstvo, javno zdravstvo, javni sistem socialne varnosti, enakost ekonomskih priložnosti ter takšen družbeni minimum, pod katerim državljani ne bodo prisiljeni živeti (Palmer 1995, 428). Rawlsova alternativa – lastniška demokracija ali liberalni socializem – se tako primarno zavzema za zmanjšanje neenakosti v začetni razdelitvi lastnine

in premoženja, za večjo izenačitev možnosti glede naložb v človeški kapital ter za širšo razpršenost ekonomskih resursov ex ante. V tem smislu daje večji poudarek pred-distributivnim rešitvam kakor zgolj naknadnim redistributivnim korekcijam ex post. S tem se približa sodobnim razpravam, ki opozarjajo, da je dolgoročno pravičnejša ureditev tista, ki neenakosti preprečuje že v izhodišču, namesto da jih zgolj naknadno blaži.

Kljub temu se Rawlsu pogosto očita, da ne določi konkretnega razpona dopustnih dohodkovnih in premoženjskih razlik ter da pri institucionalnih predlogih ostaja relativno nedoločen. Kritiki, kot so Krouse, McPherson in Atkinson, opozarjajo, da lahko tudi v alternativni politično-ekonomski ureditvi čez čas pride do ponovnega kopičenja bogastva in nezasluženih razlik v prihodkih zaradi različnih naravnih talentov, različnih potreb, različnih oblik zapostavljenosti in nesrečnih okoliščin (Krouse in McPherson 1988, 94; Atkinson 2015, 10–11). Kasnejši avtorji, kot sta Piketty in Atkinson, zato predlagajo dodatne davčne in sistemske mehanizme za omejevanje koncentracije kapitala, med njimi davke na luksuz, ciljne davke na bogastvo, učinkovitejšo obdavčitev dobička ter druge oblike fiskalne operacionalizacije Rawlsovih načel (Piketty 2014; Atkinson 2015). Ob tem je mogoče razmišljati tudi o dodatnih oblikah obdavčitve, na primer o okoljskih davkih ali posebnih solidarnostnih skladih, vendar takšni predlogi že presegajo Rawlsovo lastno teorijo in sodijo v polje njene nadaljnje nadgradnje.

Pomembna omejitev Rawlsove teorije je tudi, da ne razvije podrobne teorije države ali gospodarstva. Ne opredeli sistematično nalog državne oblasti in ne izdela natančne politične ali ekonomske teorije sistema, temelječega na soupravljanju in solastništvu producentov. Sam poda predvsem normativna načela in usmeritve, po katerih naj bi sodobne demokratične družbe in njihove institucije delovale, ter relativno skope predloge glede politik, kar tudi sam priznava (Rawls 2011, 177). Eno je namreč določiti, kaj je pravično in do česa so državljani upravičeni; nekaj drugega pa je takšno politično-ekonomsko ureditev tudi celovito osnovati in teoretsko razdelati. Ta naloga primarno ni bila v središču Rawlsovega projekta, saj se, kot sam poudarja, ukvarja predvsem z vprašanjem, ali so institucije glede na načela pravičnosti pravične ali ne (Rawls 2011, 178–179).

Ne glede na to pa je jasno, da Rawlsova institucionalna izhodišča in normativna načela pravičnosti ne zadovoljujejo treh politično-ekonomskih

ureditev, ki jih izrecno zavrne: državnega socializma s komandnim gospodarstvom, kapitalizma blaginje in laissez-faire kapitalizma. Na tej podlagi drugo načelo pravičnosti deluje kot strogi test legitimnosti: če zasnova neke ureditve sistematično proizvaja ali poglablja neenakosti, ki ne koristijo tistim v najslabšem položaju, je takšna ureditev v neskladju s pravičnostjo kot poštenostjo (Rawls 2011). Prav zato v naslednjem poglavju podrobneje predstavimo, definiramo in kritično analiziramo omenjene tri ureditve ter poskušamo odgovoriti na vprašanje, katere politično-ekonomske ureditve ne ustrezajo načelom pravičnosti glede na svojo institucionalno zasnovo, način produkcije, razdelitve in menjave ter glede na delovanje državne oblasti v razmerju do sociale in gospodarstva – in zakaj.

Sklep

Vprašanje, zakaj danes potrebujemo Johna Rawlsa, nas vrača k temeljnemu izzivu sodobnih družb: kako oblikovati pravičen politični in ekonomski red v razmerah poglabljajočih se neenakosti, koncentracije moči in erozije zaupanja v demokratične institucije. Rawlsova reformulirana teorija politične pravičnosti ponuja enega najprepričljivejših odgovorov na ta izziv, saj združuje svobodo, enakost in solidarnost v koherentno teorijo pravične družbe. Njegova načela – enake temeljne pravice in svoboščine, poštena enakost možnosti in načelo razlike – predstavljajo merilo, po katerem je mogoče presojati obstoječe družbene ureditve in njihove institucionalne temelje.

Rawls zato ostaja aktualen, ker opozarja, da demokracija sama po sebi še ne zagotavlja pravičnosti, temveč mora biti vselej podvržena normativnemu merilu poštenosti. Njegova teorija pokaže, da je mogoče politični liberalizem povezati z zahtevami ekonomske pravičnosti, s čimer preseže omejitve kapitalistične države blaginje in odpira prostor za alternative, kot sta lastniška demokracija in liberalni socializem. Prav v tem preseganju tradicionalnih modelov se kaže njena osrednja teoretska moč: ponuja vizijo družbe, ki povezuje politične pravice in svoboščine z ekonomsko pravičnostjo ter s tem omogoča drugačno razumevanje legitimnosti politično-ekonomskih ureditev.

Kritična recepcija Rawlsa razkriva tudi, da njegova teorija ni brez omejitev. Različne kritike – od libertarnih in komunitarnih do feminističnih in globalnih – opozarjajo, da Rawlsovo delo ne ponuja celovite razčlembe konkretnih družbenih ureditev. Vendar prav ta odprtost predstavlja njeno prednost: Rawls ne reducira pravične družbe na en sam model ureditve, temveč normativno izključi tiste ureditve, ki ne morejo zadostiti njegovima načeloma pravičnosti. Kot dopustni alternativi izpostavi lastniško demokracijo in liberalni socializem, kar omogoča njuno sistematično primerjalno presojo.

Prav zato vprašanje politične pravičnosti ne more ostati na ravni abstraktnih načel, temveč se nujno prestavi na raven konkretnih politično-ekonomskih ureditev, ki ta načela udejanjajo ali pa jih sistematično izkrivljajo. Pravičnost se zato ne kaže zgolj kot normativni ideal, temveč kot rezultat strukturnih razmerij med državno oblastjo, gospodarstvom in družbo, ki določajo način produkcije, razdelitve in menjave ter s tem dejanske življenjske obete posameznikov.

Na tej podlagi postane jasno, da se obstoječi modeli družbene in politično-ekonomske ureditve – etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalizem – soočajo z resnimi omejitvami z vidika pravičnosti v luči Rawlsovih načel. Čeprav teh ureditev sam ne obravnava sistematično, njegova teorija omogoča njihovo normativno in institucionalno presojo ter razkriva njihove notranje omejitve.

To pomeni, da je za razumevanje sodobnih kriz pravičnosti nujno preseči zgolj normativno raven analize in se usmeriti v preučevanje konkretnih zgodovinskih in institucionalnih konfiguracij, znotraj katerih se razmerja med državno oblastjo, kapitalom in družbo dejansko oblikujejo. Šele na tej ravni je mogoče pokazati, kako določene politično-ekonomske ureditve sistematično proizvajajo neenakosti, omejujejo svoboščine ali spodkopavajo pogoje poštene enakosti možnosti – in zakaj posledično ne morejo prestati testa pravičnosti kot poštenosti.

Prav zato se v naslednjem poglavju osredotočam na analizo njihovih notranjih protislovij in strukturnih omejitev, ki se razkrivajo v razmerju med državno oblastjo, gospodarstvom in socialo ter v načinu organizacije produkcije, razdelitve in menjave.

Politično-ekonomska analiza in normativna presoja sodobnih ureditev: etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalni kapitalizem

Analiza v nadaljevanju izhaja iz politično-ekonomskega pristopa, ki se osredotoča na institucionalne in zgodovinske konfiguracije razmerij med državno oblastjo, gospodarstvom in družbo. V tem okviru so etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalni kapitalizem obravnavani kot trije različni modeli organizacije teh razmerij, ki vsak na svoj način odgovarjajo na vprašanje, kako naj bodo v sodobni družbi urejeni odnosi med svobodo, enakostjo, lastnino in državno oblastjo ter kako naj se v teh okvirih uresničuje družbena pravičnost. Te razlike se ne izražajo le v formalni organizaciji politične oblasti, temveč tudi v načinu, kako posamezne ureditve strukturirajo produkcijo, razdelitev, menjavo in potrošnjo kot temeljne procese družbene reprodukcije.

Rawlsova teorija pravičnosti kot poštenosti ne deluje kot neposredno aplikativno merilo, temveč kot referenčni okvir, na podlagi katerega je mogoče presojati, ali posamezne ureditve s svojimi konkretnimi učinki omogočajo ali omejujejo pogoje za uresničevanje temeljnih pravic in svoboščin, poštene enakosti možnosti in koristi za tiste v najslabšem položaju (Rawls 2011). Takšen pristop omogoča, da obravnavanih ureditev ne razumemo zgolj kot zgodovinske ali ideološke formacije, temveč kot različne politično-ekonomske odgovore na temeljna vprašanja organizacije politične skupnosti. Hkrati odpira možnost njihove presoje z vidika pravičnosti, zlasti glede vprašanja, ali vzpostavljajo pogoje za pravičnejši

družbeni red ali pa reproducirajo nove oblike neenakosti, dominacije in notranjih protislovij.

V nadaljevanju najprej analiziramo etatizem kot zgodovinsko specifično transformacijo socialističnih idej v obliko centralizirane državne oblasti, nato kapitalizem blaginje kot poskus sinteze med trgom, demokracijo in socialno zaščito ter naposled neoliberalni kapitalizem kot model, ki poudarja primat tržnih mehanizmov, individualne odgovornosti in omejene vloge države. Takšna trojna analiza omogoča primerjalni vpogled v meje, napetosti in protislovja teh ureditev ter hkrati vzpostavlja podlago za njihovo sistematično presojo z vidika pravičnosti.

Etatizem

Etatizem v tem okviru obravnavamo kot zgodovinsko in institucionalno specifičen model organizacije razmerja med državo, gospodarstvom in družbo, v katerem se socialistične ideje v določenih zgodovinskih okoliščinah preoblikujejo v v centralizirano politično oblast (Horvat 1984; Lefort 1999). Ne gre torej za socializem v njegovem normativnem pomenu, temveč za njegovo posebno zgodovinsko izpeljavo, v kateri je bila emancipatorna vsebina socialističnih idej podrejena logiki politične koncentracije moči, centralnega planiranja in partijske dominacije (Horvat 1984, 33; Lefort 1999, 17–18). Etatizma ni mogoče razumeti zgolj kot obliko politične koncentracije oblasti, temveč tudi kot specifičen način urejanja lastninskih razmerij ter organiziranja produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje, ki skupaj določajo materialne pogoje družbene reprodukcije in razmerja moči med državo, gospodarstvom in družbo (Horvat 1984; prim. Wright 2011, 103). Etatizem v tem smislu razumemo kot idealno-tipsko konstrukcijo, ki označuje zgodovinsko določeno konfiguracijo politične in ekonomske moči.

V politično-ekonomskem smislu se etatizem konkretizira kot ureditev, v kateri so lastninska razmerja v celoti podružbljena, produkcija centralno planirana, menjava odpravljena ali strogo regulirana, razdelitev določena s strani politične oblasti, potrošnja pa podvržena institucionalnemu nadzoru (Horvat 1984, 33, 49–52; Berend 2013, 172). S tem se temeljni procesi družbene reprodukcije koncentrirajo v enem samem političnem

središču, kar vodi v odpravo avtonomije ekonomskih in družbenih podsistemov ter v prevlado centraliziranega aparata oblasti nad družbo (Lefort 1999, 17–18). Prav zato etatizma ni mogoče preprosto reducirati niti na socializem niti na kapitalizem, temveč ga je treba razumeti kot posebno zgodovinsko formo politično-ekonomske organizacije (Horvat 1984, 49–52).

Za razumevanje etatizma je treba rekonstruirati temeljno usmeritev klasične socialistične misli. Gre za politično-ekonomsko doktrino, ki izhaja iz kritike zasebnega lastništva nad proizvodnimi sredstvi, razrednega gospostva in politične podrejenosti delovnih množic. V zgodovini socializma je država razumljena dvojno: na eni strani ekonomistično, v smislu, da ekonomska baza bistveno določa politično nadzidavo, na drugi strani pa kot aparat prisile oziroma orodje vladajočega kapitalističnega razreda (Heinrich 2013, 220; Horvat 1984, 32). Znotraj socialistične tradicije je tako prisotna izrazita protielitistična usmeritev, ki zavrača koncentracijo oblasti v rokah manjšine in vztraja pri odpravi razrednega gospostva kot pogoju človeške emancipacije (Bibič 1977, V). Ta napetost med emancipatornimi cilji in političnimi sredstvi predstavlja izhodišče za razumevanje njegove poznejše zgodovinske transformacije.

Marx in Engels to protielitistično jedro socialistične teorije ubesedita v Komunističnem manifestu: »Politična oblast v pravem pomenu besede je organizirana oblast enega razreda za zatiranje drugega. Ko se bo proletariat v boju proti buržoaziji nujno združil v razred, se z revolucijo postavil za vladajoči razred in kot vladajoči razred nasilno odpravil stara produkcijska razmerja, bo s temi produkcijskimi razmerji odpravil eksistenčne pogoje razrednega nasprotja, razredov nasploh, in s tem svoje lastno gospostvo kot razreda« (Marx in Engels 2009, 123). V tem smislu je bistvo socialistične misli v emancipaciji množic in odpravi njihove odvisnosti od gospostva buržoazije. Socialistično obzorje ni obzorje trajnega ohranjanja oblasti, temveč njene postopne odprave v razmerah, v katerih razredno gospostvo ne bi bilo več potrebno.

Rosa Luxemburg socialistični prehod formulira kot proces, v katerem »velika množica delovnih ljudi neha biti vladana množica, temveč sama živi celotno politično in gospodarsko življenje in ga vodi po zavestni, svobodni samoodločitvi« (Luxemburg 1977, 827). Pri tem poudarja, da mora proletarska množica prevzeti ne le najvišje organe oblasti, temveč tudi vse

njene nižje ravni, medtem ko Engels zagovarja razširjeno samoupravo prek uradnikov, izvoljenih s splošno volilno pravico (Luxemburg 1977, 827–828; Engels 1975, 603). V jedru te tradicije je prepričanje, da socialistični red presega liberalno parlamentarno demokracijo v njeni razredno omejeni obliki ter vzpostavlja razmere, v katerih svoboda vsakega posameznika postane pogoj za svobodo vseh.

Razvoj socializma kot teorije je tesno povezan z industrializacijo od sredine 18. stoletja dalje. Socializem se je sprva oblikoval kot filozofsko-etični miselni sistem, ki je nasprotoval individualizmu in utemeljeval kolektivizem, šele kasneje pa se je osredotočil na sistematično kritiko kapitalizma. Marx je temu horizontu dodal sistematično kritiko takrat prevladujoče ekonomske teorije in socializem umestil v širši zgodovinski kontekst. Njegovi osnovni postulati so postali skupni imenovalec skoraj vseh socialističnih smeri. Od Marxa naprej je bil socializem usmerjen v spopad s kapitalizmom – bodisi z namenom, da ga popravi in počloveči, kot pri Bernsteinu, bodisi da ga poruši, kot pri Luxemburgovi, ki je revolucijo razumela kot zgodovinsko nujnost (Bibič 1977, IX; Giddens 2000, 12–13).

Marxova analiza izhaja iz teze, da kapitalizem, prepuščen lastnim zakonitostim, generira notranja protislovja, ki se izražajo v gospodarski nestabilnosti, družbeni razdiralnosti in dolgoročni sistemski nevzdržnosti. Ta protislovja naj bi vodila v njegovo lastno razgradnjo, pri čemer je revolucionarna transformacija razumljena kot izraz objektivnih ekonomskih procesov, ne pa kot rezultat moralnega imperativa (Kymlicka 2005, 245). Po Marxu bi začetni socializem pomenil fazo, v kateri vsak dela po svojih zmožnostih in prejema glede na količino opravljenega dela (Berend 2013, 150), zatem pa naj bi sledil komunizem kot višja faza družbenega razvoja, v kateri načelo »vsak prispeva po sposobnostih, prejema po potrebah« postane temeljno vodilo (Marx 1968, 494). Marx je ob tem zavračal buržoazne ideje o enakih pravicah in pravični razdelitvi, ki jih je označil za »zastarele fraze«, hkrati pa je priznaval, da so te neizogibne v prvi fazi komunistične družbe, torej v socializmu kot tranziciji iz kapitalizma v komunizem (Marx 1968, 493–494; Kymlicka 2005, 247).

Komunistični manifest iz leta 1848 je ponudil program ukrepov, ki naj bi v prvi fazi socialistične transformacije omogočili razgradnjo razrednih struktur. Državna oblast naj bi se uporabila za vrsto ukrepov: omejitev

pravice do dedovanja, progresivno obdavčitev kot instrument prerazdelitve, zaplembo lastnine emigrantov in upornikov kot orodje proti kontrarevolucionarnim silam, centralizacijo transportnega sistema in kredita v državnih rokah, ekspropriacijo zemljiške lastnine ter usmeritev zemljiške rente v državne izdatke, povečanje nacionalne industrije in instrumentov produkcije, združitev kmetijstva z industrijo in postopno odpravo nasprotja med mestom in podeželjem, odpravo otroškega dela, povezavo vzgoje z materialno produkcijo ter javno in brezplačno vzgojo vseh otrok (Marx in Engels 2009, 122–123). Ti ukrepi imajo jasno emancipatorno usmeritev, saj merijo na odpravo temeljnih pogojev reprodukcije razrednega gospostva.

Prav v teh programskih točkah socialistične teorije pa se je odprl interpretativni prostor, znotraj katerega so se lahko emancipatorni cilji postopno prevajali v centralizirane in avtoritarne institucionalne oblike. V etatizmu je bila emancipatorna vsebina socialističnih idej nadomeščena z nasprotno logiko, ki, kot zapiše Dolar, »ni v ničemer podobna asociaciji, v kateri je svoboden razvoj slehernega pogoj za svoboden razvoj vseh, ki ga je obetal Manifest« (Dolar 2012, 11). Socializem v etatistični obliki ni več razumljen kot brezrazredna družba, v kateri posamezniki razvijajo lastne sposobnosti in kjer je prisila zamenjana z družbeno odgovornostjo, temveč kot režim državne lastnine, centralnega planiranja in enopartijske vladavine (Horvat 1984). Družbena raznolikost je zanikana, različna prepričanja in mnenja zavrnjena, središče vsega družbenega dogajanja pa prevzame močna, centralizirana avtoritarna oblast, ki monopolizira politično, ekonomsko in ideološko moč (Lefort 1999, 17–18).

Prelomno vlogo pri transformaciji socialističnih idej v etatistične strukture ima Lenin, ki Marxov program prilagodi razmeram zaostale ruske družbe. Prav tu postane razvidna ključna notranja napetost: instrumenti, ki naj bi v izvirni socialistični teoriji služili odpravi razrednega gospostva, se začnejo prevajati v sredstva političnega nadzora nad družbo. Lenin poudarja, da morata družba in država strogo nadzirati delovno storitev in mero potrošnje, kar pomeni neposreden politični nadzor nad ključnima dimenzijama družbene reprodukcije; čeprav naj bi ta nadzor izvajala »država oboroženih delavcev«, se je v praksi prenesel na partijo kot nosilko politične oblasti (Lenin 1972, 87), ki se je postavila nad družbo ter monopolizirala proizvodnjo, razdelitev in potrošnjo.

Wright opozarja, da so bile vse ključne ekonomske in socialne funkcije prepuščene izključnemu nadzoru državne oblasti (Wright 2011, 103). Lenin je obenem poudarjal, da t. i. višje faze komunizma ni mogoče neposredno vzpostaviti, temveč da gre za dolgoročen proces, katerega potek je odvisen od razvoja družbenih in materialnih pogojev, pri čemer je proces odmiranja države razumel kot časovno nepredvidljiv (Lenin 1972, 86–88). Hkrati pa v poznem pisanju zapiše stališče, ki je v napetosti s to pozicijo, da mora biti oblast zasnovana na nasilju in z ničimer omejena (Lenin 1929, v: Horvat 1984, 36).

Leninova reinterpretacija Marxove teorije je tako pomenila utemeljitev novega razmerja med partijo in družbo: obet odmiranja države v Komunističnem manifestu je bil preoblikovan v model, v katerem partija postane nosilka revolucionarne legitimnosti in nadomestek proletariata. Na tej točki se socialistični obet samoupravljanja in emancipacije prelomi v model politične substitucije: namesto proletariata deluje partija, namesto pluralne družbene samodejavnosti pa centralizirani mehanizem oblasti.

Po Leninovi smrti je logiko ekspanzivne državne moči prevzel Stalin, ki je proces centralizacije pripeljal do skrajnosti. Stalinistična faza tako ne predstavlja odklona od etatistične logike, temveč njeno radikalizacijo. Stalinova vladavina je bila utemeljena na terorju, kolektivizaciji in prisilni industrializaciji. Berend poudarja, da je Sovjetska zveza postala despotska policijska država, v kateri se je pod okriljem diktature in strahovlade začela kolektivizacija kmetijstva in pospešena industrializacija (Berend 2013, 160).

Tako imenovana »stalinistična modernizacija« je temeljila na izjemnem nasilju, politika prisilne planske industrializacije pa se je v imenu zgodovinskega napredka preoblikovala v eno najbolj neusmiljenih diktatur 20. stoletja. Gre za rojstvo prvega netržnega gospodarstva na svetu, v katerem sta bili kmetijstvo in prebivalstvo sistematično izčrpani, centralno planiranje pa je prevzelo funkcijo osrednje koordinate ekonomskega življenja (Berend 2013, 162). V tem okviru je ekonomski nacionalizem v najskrajnejši obliki prežel vse sfere življenja in instrumentaliziral družbene vire za gradnjo vojaške in industrijske moči.

S Courtoisom lahko zato zapišemo, da je »komunizem iz mesa in krvi uvedel obsežno zatiranje, ki je doseglo vrhunec z vladavino terorja pod pokroviteljstvom države« (Courtois 1999, 2). Totalitarna logika etatizma je bila najizrazitejša prav v Sovjetski zvezi, kjer so montirani procesi, delova-

nje tajne policije in razvejana mreža lokalnih partijskih veljakov razkrili institucionalno strukturo stalinistične diktature (Berend 2013, 167).

Zgodovinska izkušnja od oktobrske revolucije leta 1917 do razpada vzhodnega bloka leta 1991 je pokazala notranje omejitve modela, ki skuša vse družbene funkcije koncentrirati v eni sami politični instanci. Ob razpadu Sovjetske zveze se je dokončno izkazalo, da centralno planiranje in enostrankarska ureditev ne moreta dolgoročno zagotavljati niti ekonomske učinkovitosti niti politične legitimnosti. V sodobni politični teoriji in praksi se zato etatistični model praviloma obravnava kot zgodovinsko kompromitiran ter normativno in institucionalno nevzdržen.

Temeljne politično-ekonomske predpostavke etatizma je mogoče strniti v štiri medsebojno povezane elemente. Prvič, kritika zasebnega lastništva je pripeljala do podružbljenja vseh proizvodnih sredstev, pri čemer je vlogo lastnika in upravljalca v celoti prevzela država, strogo usmerjana s strani partije (Horvat 1984, 33, 49–52). Drugič, kritika trga je vodila v uvedbo centralnega planiranja, kjer cene niso temeljile na ponudbi in povpraševanju, temveč jih je določala in po volji partije spreminjala centralna oblast (Horvat 1984, 33; Berend 2013, 172). To je pomenilo odpravo tržnih mehanizmov menjave in politično regulacijo produkcije.

Tretjič, prehod iz liberalnega kapitalizma v »državni socializem« je bil mišljen kot revolucionarna prekinitev s starim redom, v praksi pa je pogosto dobil obliko nasilne in avtoritarne politične konsolidacije (Horvat 1984, 33; Berend 2013, 160–162). Četrtič, absolutizacija kolektivizma in zavračanje individualizma sta pripeljala do podreditve posameznika domnevni občosti, ki jo je interpretirala in utelešala partija (Lefort 1999, 17–18). Ti elementi skupaj tvorijo okvir, v katerem ekonomija izgubi lastne koordinacijske mehanizme, družba svojo avtonomijo, politika pa se preoblikuje v centraliziran aparat nadzora.

Ta totalizirajoča logika je imela tudi konkretne posledice: formalni postopki izbora so bili opuščeni, kadrovanje je potekalo od zgoraj navzdol, birokratski aparat je prevladoval nad izbranimi telesi, vse institucije – izobraževalne, socialne, vojaške, kulturne in religiozne – so bile podrejene partiji, vse samostojne politične iniciative, gibanja in stranke so bile prepovedane, mediji pa podvrženi preventivni cenzuri (Brus 1977, 183). V takšnem kontekstu ni šlo več za tranzicijsko obliko socializma, temveč za

totalizacijo države in družbe, v kateri je bila moč skoncentrirana v rokah peščice. Razmerje med državo, gospodarstvom in družbo se je zaprlo v samoreferenčni krog oblasti, v katerem politična dominacija ni le nadomestila, temveč sistematično razgrajevala avtonomijo družbenih podsistemov in onemogočala učinkovito pluralno korekcijo oblasti.

Claude Lefort je ta proces analiziral kot identifikacijsko verigo, v kateri proletariat postane identičen z ljudstvom, partija s proletariatom, politbiro in egokrat pa s partijo (Lefort 1999, 18). S tem se legitimnost oblasti iz civilne družbe prenese v partijo, partija pa se postavi nad zakone in postane neodgovorna kakršnemukoli nadzoru. Pojavi se oblast, ki se predstavlja kot nosilka aspiracij celotnega ljudstva in varuhinja legitimnosti, pri čemer se izmakne vsakršni zakonski kontroli (Lefort 1999, 17). Bistvo tega procesa je v tem, da oblast izgubi svoj posredni in omejeni politični značaj ter se totalizira v podobi poenotenega ljudstva, katerega edina dopustna interpretacija je partijska.

Pri analizi etatizma je pomembno poudariti, da Sovjetska zveza po nekaterih interpretacijah (Polanyi 2008; Berend 2013) ni imela izpolnjenih treh bistvenih pogojev, ki jih je Marx implicitno štel za nujne za implementacijo socializma: razvite industrije, pismenega prebivalstva in demokratične tradicije. Lenin, Trocki in Stalin so zavrnili Marxovo prepričanje, da zmaga proletarske revolucije in razvoj socializma nista mogoča v zaostalih državah, temveč le v razvitih industrijskih družbah. Prav zaradi odsotnosti teh pogojev je sovjetska pot k socializmu postala prostor voluntarističnih interpretacij, v katerih je bila teorija radikalno prilagojena realnosti, ta pa je s svojo zaostalostjo dodatno legitimirala avtoritarnost in prisilo. To kaže, da etatizem ni preprosta aplikacija marksizma, temveč produkt njegove prisilne zgodovinske adaptacije v neustreznih strukturnih okoliščinah.

Že Engels je opozoril, da socialdemokratični program nima nič skupnega z državnim socializmom, ki državo postavlja na mesto zasebnega podjetnika, saj takšna ureditev združuje politično zatiranje in ekonomsko izkoriščanje (Engels 1975, 597). Prav zaradi tega so številni socialisti, anarhisti in sindikalisti etatizem označili za državni kapitalizem: oblast je posedovala ves kapital, imela moč zaposlovanja in prisvajala presežno vrednost tako kot kapitalisti. Toda Horvat je opozoril, da obstajajo ključne razlike: v etatizmu je gospodarstvo centralno administrativno planirano, socialna stratifikacija je drugačna – brez zasebnega bogastva –, politični

sistem pa je utemeljen na obstoju komunistične partije. Kapitalizem, bodisi državni bodisi zasebni, dopušča obstoj kapitalistov, etatizem pa jih odpravi (Horvat 1984, 49–52). Iz tega sledi, da ga ni mogoče obravnavati ne kot sinonim za socializem ne kot varianto kapitalizma, temveč kot zgodovinsko posebno formo politično-ekonomske organizacije.

Thomas Piketty k temu dodaja, da Marx ni sistematično razdelal vprašanja, kako bi bila lahko zasnovana politična in ekonomska organizacija družbe brez zasebne lastnine. Normativnih predlogov o institucionalni arhitekturi prihodnje družbe ni ponudil, kar je ustvarilo prostor za različne interpretacije in legitimacijske praznine, ki so jih zapolnili Lenin, Stalin in drugi (Piketty 2015, 22). To pojasnjuje, zakaj je bila v praksi implementacija socializma pogosto odvisna od politične volje revolucionarnih elit in ne od strukturiranih mehanizmov družbene participacije. S tega vidika etatizem ni neposredna realizacija socialistične teorije, temveč rezultat njene organizacijske nedoločnosti v pogojih politične koncentracije moči.

Normativna presoja etatizma je danes razmeroma jasna. Z vidika Rawlsove teorije pravičnosti etatizem sistematično krši obe načeli pravičnosti. Gre za obliko »državnega socializma s komandnim gospodarstvom«, v kateri enostrankarska oblast krši temeljne pravice in svoboščine, poštena vrednost teh svoboščin pa je zatrta (Rawls 2011, 178–180). Takšna ureditev ne izpolnjuje niti minimalnih pogojev pravične družbe, saj sistematično onemogoča pogoje za uresničevanje prvega načela pravičnosti, hkrati pa ne vzpostavlja mehanizmov, ki bi lahko trajno izboljševali položaj tistih v najslabšem položaju. S tem etatizem ne spodleti le kot politični režim, temveč tudi kot normativni projekt v okviru Rawlsovega razumevanja pravičnosti. Podobno ugotavlja tudi Poulantzas, da v etatizmu politična demokracija ne obstaja in da so formalne pravice in svoboščine posameznika sistematično poteptane (Poulantzas 1981, 209).

Keane opozarja, da socializma ne gre enačiti s centralizirano državno oblastjo; ponovno ga je treba premisliti z vidika lastninskih režimov, načinov produkcije, razdelitve in menjave ter ga povezati s pozitivnimi elementi političnega liberalizma – s političnimi in državljanskimi pravicami, svoboščinami ter varovalkami, ki preprečujejo totalitarne zdrse (Keane 1990, 52–53). V tem smislu se kot osrednja lekcija etatizma pokaže prav to, da socialnih ciljev ni mogoče legitimno uveljavljati brez politič-

nega pluralizma, temeljnih pravic in institucionalnih omejitev oblasti. Te ugotovitve so pomembne, ker opozarjajo, da kritika etatizma ni kritika socializma kot takega, temveč kritika specifične zgodovinske transformacije, ki je socialistične ideje podredila avtoritarnemu modelu oblasti. Prav ta razlika je bistvena za vsako resno analizo politične pravičnosti, saj preprečuje poenostavljeno enačenje emancipatornih ciljev s konkretnimi zgodovinskimi deformacijami njihove institucionalne izvedbe.

V sodobnem političnem mišljenju se zato uveljavlja spoznanje, da zavrnitev etatizma ne pomeni opustitve države kot take. Država oziroma natančneje državna oblast s svojimi institucijami ostaja legitimen akter pri urejanju politično-ekonomskih razmerij ter pri poseganju v sfero civilne družbe in gospodarstva. Problem etatizma ni obstoj države, temveč njena totalizacija, monopol partije in odsotnost pluralizma. Lekcija dvajsetega stoletja je, da brez temeljnih pravic in svoboščin, političnega pluralizma ter institucionalnih varovalk vsaka zasnova pravičnosti izgubi svoje pogoje uresničitve.

Sklepno lahko ugotovimo, da je etatizem iz obljube po enakosti izločil svobodo in se zato izrodil v avtoritarno, na določenih zgodovinskih točkah tudi totalitarno obliko oblasti. Ta zgodovinska izkušnja ne vodi le k zavrnitvi etatističnega modela, temveč tudi k premisleku o alternativnih politično-ekonomskih ureditvah. Med njimi se najprej izriše kapitalizem blaginje kot poskus sinteze med trgom, demokracijo in socialno zaščito, kasneje pa tudi neoliberalni kapitalizem kot odgovor na njegove notranje omejitve in protislovja. Razprava o etatizmu zato ni le zgodovinska analiza preteklosti, temveč tudi temeljno opozorilo za prihodnost: vsaka egalitarna ambicija v odsotnosti temeljnih pravic in svoboščin, političnega pluralizma in demokratičnih varovalk tvega, da se preoblikuje v obliko nesvobode. Če je etatizem iz obljube po enakosti izločil svobodo, se kapitalizem blaginje oblikuje prav kot poskus, da bi zahteve socialne zaščite, demokratične legitimnosti in tržne ekonomije povezal brez odprave političnega pluralizma.

Kapitalizem blaginje

Kapitalizem blaginje v tem okviru obravnavamo kot zgodovinsko in institucionalno specifičen model organizacije razmerja med državo, gospodarstvom in družbo, ki se oblikuje kot odgovor na krizo liberalnega

kapitalizma ter na normativno in institucionalno nevzdržnost etatističnih ureditev. V skladu s politično-ekonomskim pristopom iz uvoda, ga analiziramo kot ureditev, ki se ne izraža zgolj v formalni organizaciji politične oblasti, temveč tudi v načinu, kako ureja produkcijo, razdelitev, menjavo in potrošnjo kot temeljne procese družbene reprodukcije.

Gre za ureditev, v kateri kapitalistični način produkcije ostaja ohranjen, vendar je dopolnjen z mehanizmi državne regulacije, socialne zaščite in politične demokracije, katerih namen je omejiti njegove destabilizacijske učinke. V politično-ekonomskem smislu kapitalizem blaginje pomeni ureditev, v kateri so produkcija, menjava in investicije pretežno organizirane prek trga in zasebne lastnine, razdelitev pa je delno korigirana prek davčnega sistema, socialnih transferjev in javnih storitev, medtem ko država prevzema aktivno vlogo pri stabilizaciji gospodarstva, zagotavljanju polne zaposlenosti ter omejevanju socialnih neenakosti. Tudi potrošnja ni prepuščena zgolj individualni kupni moči na trgu, saj jo pomembno sooblikujejo javne storitve, socialne pravice, subvencionirane dobrine ter drugi mehanizmi socialne države.

To obdobje je s politološkega vidika zaznamovala predstavniška demokracija, osredinjena okoli parlamentarne institucije; s politično-ekonomskega vidika mešano, intervencionistično in regulirano gospodarstvo; s politično-sociološkega vidika pa družbena blaginja, izražena v razvejanih socialnih politikah, storitvah in institucionaliziranih mehanizmih socialne zaščite. Kapitalizem blaginje zato deluje kot večdimenzionalna ureditev, ki hkrati strukturira politične, ekonomske in socialne procese. Ta večdimenzionalnost pojasnjuje, zakaj kapitalizma blaginje ni mogoče razumeti zgolj kot ekonomski model, temveč kot širšo družbeno-politično konfiguracijo moderne demokratične in socialne države.

Pomemben del te ureditve je tudi njen pravno-politični vidik. V okviru kapitalizma blaginje je namreč prišlo do pomembnega preobrata od negativnega k pozitivnemu pravnemu aparatu (Bobbio 1992, 270): od prvotno negativno formuliranih ciljev liberalne politike se je državna oblast vse izraziteje usmerjala k pozitivno opredeljenim ciljem socialne politike. Ta preobrat ni pomenil zgolj širitve državnih funkcij, temveč spremembo same logike državne oblasti: od varuhinje reda, prava in lastnine k aktivni oblikovalki družbenih in ekonomskih razmer (Lessenich 2015, 33).

Temeljne politično-ekonomske predpostavke kapitalizma blaginje je mogoče analitično strniti v pet medsebojno povezanih elementov. Prvič, kapitalistični način produkcije ostaja v osnovi ohranjen, saj produkcija, menjava in investicije še naprej temeljijo na zasebni lastnini in tržnih mehanizmih. Drugič, država prevzema aktivno makroekonomsko in socialno vlogo, s katero poskuša stabilizirati gospodarske cikle, spodbuja zaposlenost ter omejuje najizrazitejše tržne in socialne disfunkcije. Tretjič, razdelitev dohodkov in premoženja poskuša korigirati prek progresivne obdavčitve, socialnih transferjev in javnih storitev, s čimer blaži posledice tržne neenakosti, ne da bi bila odpravljena njena osnova. Četrtič, razmerje med kapitalom in delom se posreduje prek sindikatov, kolektivnih pogajanj in korporativističnih aranžmajev, ki omogočajo relativno stabilizacijo razrednih konfliktov. Petič, v sferi potrošnje socialna država del zasebne potrošnje nadomešča ali dopolnjuje z javno porabo, kar blaži odvisnost dostopa do nekaterih temeljnih dobrin od neposredne tržne kupne moči.

V tem smislu kapitalizem blaginje ne pomeni odprave kapitalističnih razmerij, temveč njihovo stabilizacijo in normativno omejevanje v okviru demokratične in socialne države. Prav zato ga je treba razumeti kot specifičen odgovor na vprašanje, kako v moderni družbi urejati razmerje med trgom, državno oblastjo in zahtevami družbene pravičnosti. Že na ravni njegove definicije je razvidno, da gre za ureditev z notranjo normativno napetostjo: blaži najostrejše učinke kapitalizma, ne poseže pa nujno v njegove globlje strukturne podlage.

Za razumevanje te ureditve pa ni dovolj njena pojmovna opredelitev. Rekonstruirati je treba tudi zgodovinske pogoje njenega nastanka, način njenega delovanja, funkcionalno logiko njene stabilnosti ter strukturne omejitve, ki so se razkrile v njenem razvoju.

Zgodovinski nastanek kapitalizma blaginje

Po moralnem, fizičnem in organizacijskem opustošenju, ki sta ga za seboj pustili prva in druga svetovna vojna, po razkroju zaupanja v načela laissez-faire kapitalizma (Giddens 2000, 13; Rawls 2011, 178) ter po političnih ekscesih avtoritarnega etatizma je v zahodnih družbah prišlo do

oblikovanja povojnega družbenega konsenza (Marwick 1982, 109–110; Blair 2000, 31; Giddens 2000, 7; Gamble 2006, 36), razrednega kompromisa (Offe 1985, 134; Cohen 2011, 92; Harvey 2012, 17) ter moderne socialne države (Rus 1990, 65; Lessenich 2015, 69). Vzpostavila se je družbenopolitična in politično-ekonomska ureditev, ki jo lahko opredelimo kot kapitalizem blaginje (Rawls 2011, 178). Šlo je za zgodovinsko specifičen odgovor na temeljna vprašanja politične skupnosti, zlasti na vprašanje, kako uskladiti tržno ekonomijo, demokratično legitimnost in socialno pravičnost. Hkrati je šlo za obdobje visokega zaupanja v državno oblast in njene institucije (Held 1989, 211), ki je v literaturi pogosto označeno kot »trideset veličastnih let« (Piketty 2015, 23).

Vzroke za nastanek socialne države je treba iskati predvsem v predhodni liberalno-kapitalistični ureditvi (Heilbroner 1978), ki je prezrla revne, delavski razred in ljudi brez premoženja (Donnelly 2003, 60). Naraščajoča kompleksnost družbenih razmerij, razdiralne in protislovne posledice neregulirane trga, ponavljajoče se ekonomske krize, rast neenakosti in socialni problemi so postopno razjedali do prve svetovne vojne prevladujoče klasično liberalno stališče, po katerem so bile državljanske in politične pravice primarno namenjene obrambi posameznika pred državno oblastjo, zagotavljanju individualnih svoboščin, zaščiti zasebne lastnine, varovanju svobodne podjetniške pobude in ohranjanju prostega trga. Klasični liberalizem je tako vse težje odgovarjal na strukturne posledice industrializacije, urbanizacije in proletarizacije ter na protislovja, ki jih je ustvarjala obstoječa ureditev razmerja med državo, gospodarstvom in družbo.

Skromna vloga države v ekonomskem življenju 19. stoletja in vse do prve svetovne vojne je razvidna tudi iz deleža davkov in prispevkov v narodnem dohodku: v bogatih državah, kot so Združene države Amerike, Združeno kraljestvo, Francija in Švedska, je bil ta delež nižji od 10 odstotkov. Omejenost državne funkcionalnosti potrjujejo tudi podatki o koncentraciji premoženja: v prvem desetletju 20. stoletja je v Franciji, na Švedskem, v Združenem kraljestvu in drugod v zahodnem svetu zgornjih 10 odstotkov prebivalstva posedovalo med 80 in 90 odstotki celotnega narodnega premoženja, zgornji 1 odstotek pa med 50 in 60 odstotki (Piketty 2015, 426, 429, 432, 597–598). Takšna struktura je bila posledica zelo nizkih davkov na dediščino ter odsotnosti sodobnih davkov na dohodek in dobiček podjetij, ki jih številne države sploh niso poznale (Piketty 2015, 444). Ta

zgodovinska slika razkriva, da je bila predsocialnodržavna ureditev zaznamovana z izjemno koncentracijo ekonomske moči in minimalno korektivno sposobnostjo javnih institucij. Produkcija, menjava, razdelitev in velik del potrošnje so bili skoraj v celoti prepuščeni logiki trga in zasebne lastnine. Z vidika Rawlsovega normativnega horizonta je to pomenilo ureditev, ki ni mogla zagotavljati niti poštene enakosti možnosti niti ustrezne zaščite tistih v najslabšem položaju.

Prelom nastopi po prvi in zlasti po drugi svetovni vojni, ko so vlade primorane prevzeti vlogo varuha državljanov in pomagati tistim, ki iz različnih razlogov niso bili zmožni poskrbeti sami zase (Altvater 1983, 59; Giddens 2000, 18). Povojni zahodni konsenz je sprejel načelo, da mora tržno gospodarstvo zagotavljati temeljno dostojanstvo, sicer bi se državljani lahko znova obračali k fašizmu ali komunizmu (Klein 2012, 81). V tem okviru je socialna država delovala kot proces transformacije klasično liberalne ureditve: uvedene so bile nove funkcije in naloge državne oblasti ter vzpostavljene institucije, namenjene splošnemu blagostanju in socialni varnosti državljanov (Perko Šeparović 1987, 6). Šlo je torej za kvalitativno spremembo razumevanja politične oblasti: od pasivnega nočnega čuvaja k aktivnemu socialnemu upravljavcu, ki je začel neposredno posegati v razmerja med trgom, družbo in državo.

Za obdobje od konca druge svetovne vojne do konca sedemdesetih let 20. stoletja je bila v večjem delu Evrope značilna prevlada socialnodemokratskih strank in njihov močan vpliv na oblikovanje javnih politik. Pogosto so vladale tudi v koalicijah s krščanskodemokratskimi in socialnoliberalnimi strankami. Socialno državo je zato mogoče razumeti kot nekakšen »socialnodemokratski eksperiment« (Bobbio 1992, 275) oziroma kot vmesno pot med liberalno-tržnim kapitalizmom in dogmatičnim komunizmom (Habermas 1985, 88; Offe 1985, 86–87; Held 1989, 212; Bell 1992, 237; Giddens 2000, 7; Meyer 2000, 61; Block 2008, 43; Merkel 2001, 406; Harvey 2011, 71; Berend 2013, 224, 242). Kapitalizem blaginje je tako deloval kot širši zgodovinski kompromis med kapitalom, delom in državno oblastjo, znotraj katerega so bile zahteve po socialni pravičnosti, politični stabilnosti in gospodarski rasti vsaj začasno usklajene.

Pri tem velja posebej izpostaviti zasuk dela liberalne tradicije po letu 1930, zlasti v obliki socialnega liberalizma. Ta se je začel vse bolj zanašati

na državno oblast in njene institucije: namesto zasebnega prostovoljnega dogovarjanja in naravne svobode sta postali ključni načeli blaginja in enakost. V tem okviru je podprl državni intervencionizem, proti kateremu se je nekoč boril klasični liberalizem poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja (Friedman 2011, 4–5). Po drugi strani pa je socialna demokracija v svojo politično filozofijo vključila ključne elemente liberalizma – liberalni politični sistem, načela odprtosti, pluralizma, tolerance, svobodnega trga in zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, dopolnjene z družbeno odgovornostjo in javnim nadzorom (Meyer 2000, 58–59). Socialnodemokratska doktrina je te cilje poskušala uresničevati predvsem z uvedbo progresivnega davka na dohodek in dediščino (Piketty 2015, 643). S tem se je distancirala od klasičnega socializma in marksizma ter se usmerila v pragmatično, vrednotno vodeno reformiranje kapitalizma (Meyer 2000, 58–59).

Institucionalna arhitektura kapitalizma blaginje

Povojno socialno demokracijo so zaznamovali globoko poseganje države v socialno in ekonomsko življenje, razširjena vloga državnih institucij v razmerju do trga in civilne družbe, keynesiansko usmerjanje agregatnega povpraševanja, korporativizem, kolektivizem, omejena vloga trga, težnja po polni zaposlenosti, državno lastništvo določenih podjetij, egalitarne usmeritve ter vseobsegajoča socialna država, ki je skrbela za posameznika od rojstva do smrti (Held 1989, 212–213; Keane 1990, 54; Giddens 2000, 16).

Tako oblikovani kapitalizem blaginje je postal temeljni okvir zahodnoevropskih družb, saj je omogočil razredni kompromis, relativno stabilno politično ureditev in hitro gospodarsko rast. Njegov osrednji steber je bila socialna država, ki pa ni predstavljala celotne politično-ekonomske konfiguracije kapitalizma blaginje, temveč njen osrednji mehanizem. V ožjem pomenu jo lahko opredelimo kot kompleks javnih socialnih služb, zavarovanj in pomoči (Marshall 2012, 177), torej kot skupek pravnih upravičenj, ki jih državljani lahko uveljavljajo ne glede na svoj položaj na trgu. V primeru materialne ali socialne stiske so na voljo različne javne pomoči in storitve: javno zdravstvo, šolstvo, pomoč v primeru brezposelnosti, pokojnine, štipendije, neprofitna stanovanja in različne oblike nadomestil. Zaposleni imajo hkrati zakonsko določen delovni dan, minimalno

in stabilno plačo, pravico do dopusta, bolniške in porodniške odsotnosti, natančno opredeljene delovne pogoje in minimalne delovne standarde (Offe 1985; Habermas 1985; Berend 2013; Heinrich 2013; Piketty 2015). V tem smislu je socialna država vzpostavila socialno državljanstvo v Marshallovem pomenu ter bistveno preoblikovala način družbene razdelitve in varovanja posameznikov pred najostrejšimi posledicami trga. Obenem je pomembno posegla v potrošnjo, saj je del življenjsko pomembnih dobrin in storitev umaknila iz neposredne tržne menjave ter jih pretvorila v pravno zagotovljene oblike kolektivne porabe.

Arhitektura kapitalizma blaginje pa ni zajemala le socialne zaščite, temveč tudi postopno širitev političnega državljanstva. V 19. stoletju je bila volilna pravica praviloma vezana na določeno premoženje, v 20. stoletju pa se je razširila na delavce, kmete in ženske, ki so bili dotlej izključeni. Tako so do ugodnosti socialne države postali upravičeni vsi državljani (Baron 2002, 190–191), s čimer se je povečala družbena moč aktivnega prebivalstva (Lessenich 2015, 70). Ta proces ni pomenil le širjenja volilnega telesa, temveč tudi razširitev same ideje državljanstva, znotraj katere so se socialne pravice postopno uveljavile kot sestavni del demokratične legitimnosti. Razvoj socialne države je tako potekal vzporedno z razširitvijo političnega državljanstva, zaradi česar je kapitalizem blaginje pomenil ne le socialno korekcijo trga, temveč tudi pomembno razširitev demokratične vključitve. Vendar pa širitev formalnih pravic sama po sebi še ni zagotavljala njihove enake dejanske vrednosti, zlasti tam, kjer je ekonomska moč ostajala izrazito koncentrirana.

Funkcionalna logika kapitalizma blaginje

Institucionalna arhitektura kapitalizma blaginje ni bila zgolj skupek socialnih in političnih pravic, temveč tudi specifičen način stabilizacije kapitalistične družbe. Temeljna naloga državne oblasti po drugi svetovni vojni je bila usmerjena v zagotavljanje občega dobrega za posameznike in skupnost v razmerju do trga, ki tega sam ni bil zmožen zagotoviti (Held 1989, 212; Giddens 2000, 17). Zato je država v določenih primerih trg korigirala, nadzirala in ga po potrebi tudi nadomeščala, med drugim tako, da je iz njega izvzela določene storitve in dobrine (Marshall 2012, 178). Njen

cilj je bil povečati ekonomsko blaginjo z odpravljanjem suboptimalnih in neučinkovitih tržnih mehanizmov. Vzporedno je prevzela tudi funkcijo socialnega inženirja, saj je tržne procese prilagajala širšim socialno-političnim ciljem (Maček 1985, 340). S tem se je vloga države pomembno razširila: ni bila več razumljena le kot varuhinja reda, prava in lastnine, temveč kot aktivna oblikovalka družbenih razmer ter pomemben akter pri organizaciji temeljnih procesov družbene reprodukcije.

S tem se je povečala tudi potreba države po fiskalnih virih. Med letoma 1945 in 1980 se je delež davkov v narodnem dohodku v bogatem zahodnem svetu najmanj potrojil: v Združenih državah Amerike se je do leta 1980 stabiliziral pri dobrih 30 odstotkih, v Združenem kraljestvu pri 40 odstotkih, v Franciji malo nad 45 odstotki, na Švedskem pa skoraj pri 55 odstotkih (Piketty 2015, 598–599). Povojne zahodnoevropske ureditve so tako zaznamovali visoki, progresivni davki, obsežni socialni programi, visoki javni izdatki in vse večji delež BDP v državnem proračunu (Berend 2013, 237). S politično-ekonomskega vidika je šlo za »davčno državo« (Piketty 2015, 604), s politično-sociološkega pa za »skrbstveno državo« (Lessenich 2015, 25–26). Davčna ekspanzija ni bila zgolj fiskalno-tehnična sprememba, temveč materialni predpogoj nove oblike državljanstva in vpetosti kapitalističnega gospodarstva v širši okvir socialne in demokratične države. Hkrati je pomenila pomembno preoblikovanje razdelitve in deloma tudi potrošnje, saj dostop do nekaterih dobrin ni bil več v celoti posredovan s trgom, temveč tudi prek javnih storitev in socialnih pravic.

Učinek vojn in z njimi povezanih reform se je odrazil tudi v sami strukturi neenakosti. Z nacionalizacijami podjetij ter uvedbo progresivnih davkov na kapital, dohodke in premoženje (Piketty 2015, 465) je v obdobju med vojnama in po drugi svetovni vojni prišlo do opaznega zmanjšanja neenakosti glede dohodkov iz dela, dediščin in kapitala, zmanjšal pa se je tudi delež zasebnega kapitala v narodnem dohodku. Ključna novost je bil pojav srednjega premoženjskega razreda: ljudje so živeli občutno bolje kot nižji sloji, vendar so bili še vedno daleč od bogate elite (Piketty 2015, 299, 315, 343, 360, 593). Po Pikettyju (2015, 327–329, 405, 438) je srednji razred obsegal približno 40 odstotkov celotne populacije; umeščal se je med 10 odstotkov najbogatejših in 50 odstotkov nižjega razreda ter posedoval približno tretjino oziroma četrtino narodnega premoženja. V prvih desetletjih 20. stoletja je njegov vzpon v Evropi zmanjšal delež premoženja vrhnjega

centila z več kot 50 odstotkov na približno 20–25 odstotkov ob koncu stoletja. S tem je nastala nova družbena struktura, ki je postala eden ključnih stebrov povojne politične stabilnosti in pomembna socialna podlaga kapitalizma blaginje. Toda tudi ta preobrazba ni odpravila temeljnih strukturnih pogojev koncentracije ekonomske moči, temveč jih je predvsem omejila.

Prejšnje neregulirane tržne mehanizme, ki so ustvarjali divergenčne trende, je nadomestila ureditev, za katero je bilo poleg navedenih fiskalnih in socialnih sprememb značilno tudi korporativistično dogovarjanje med državno oblastjo, delavskimi sindikati in gospodarstvom (Jovanović 1983, 14; Giddens 2000, 17–18; Berend 2013, 208). Idealnotipsko bi jo lahko opisali kot »tip politične ekonomije, ki uspešno obdavčuje, troši in ohranja mir« (Wilensky 1976, 34). V sodelovanju s sindikati in organizacijami delodajalcev so nastale institucije socialnega partnerstva za usklajevanje politik cen, plač in inflacije, kar je prispevalo k povojni gospodarski stabilizaciji, socialnemu miru, višjim dobičkom, umiritvi plač in večjemu vlaganju (Berend 2013, 225–226). Kapitalizem blaginje je zato deloval tudi kot politika kompromisa, v kateri so bili razredni konflikti posredovani prek javnih institucij in dogovorjenih mehanizmov usklajevanja interesov.

Iz tega sledi, da je imela država znotraj kapitalizma blaginje tudi konstitutivno vlogo, saj je vzpostavljala pogoje, brez katerih reprodukcija kapitalističnega načina produkcije ne bi bila mogoča in ki jih kapital sam ne bi mogel zagotoviti. Z vidika ekonomske nuje delovanja države ob zasebni kapitalistični ekonomiji lahko rečemo, da je obsežen program obdavčitve ter zaščite ljudi, uresničen prek reform in socialnovarstvenih ukrepov, poleg reševanja materialno-socialnih problemov pomembno prispeval tudi k stabilizaciji same kapitalistične ureditve (Harvey 2011, 135; Georgova 2014, 87; Piketty 2015, 600). Povedano drugače: po eni strani je omejevala neposredne možnosti za valorizacijo kapitala, po drugi pa je dolgoročno reproducirala pogoje njegove akumulacije (Heinrich 2013, 230). Socialna država zato ni bila le prerazdeljevalni mehanizem, temveč tudi eden ključnih pogojev ekonomske reprodukcije in politične stabilizacije kapitalistične ureditve (Lessenich 2015, 71).

Relativno stabilna koeksistenca med socialno državo in kapitalizmom je postala izvedljiva prav prek intervencij državne oblasti (Habermas 1985; Hall 1992; Cohen 2011; Marshall 2012; Lessenich 2015), ki so odstranjevale na-

jostrejše vzroke za socialne konflikte med večino brez lastnine in upravljalskih funkcij ter manjšino lastnikov in upravljavcev kapitala. Delovala je tako, da je življenje delavcev postalo materialno znosnejše in na višji ravni, obenem pa je del potreb delavskega razreda izvzela iz razrednega in industrijskega konflikta (Offe 1985, 136). V tem pogledu je prevzela tudi posredniško vlogo: razrede je poskušala prepričati, naj pri svojem delovanju upoštevajo medsebojne koristi. Kapitalisti naj bi sprejeli primerne plače in stroške socialne države, saj to krepi kupno moč, povpraševanje, družbeno blagostanje ter zagotavlja izobraženo, zdravo in produktivno delovno silo; delavci pa naj bi se zavedali, da le dovolj visoka rast in dobiček omogočata višanje plač, širjenje proizvodnje, nastajanje novih delovnih mest in širitev socialnih pravic (Offe 1985, 135–139). V tej perspektivi je socialna država delovala tudi kot mehanizem posredovanja in stabilizacije razmerja med delom in kapitalom.

Na tej podlagi lahko razmerje med delom in kapitalom v letih po drugi svetovni vojni idealnotipsko opišemo kot vzajemno odvisen odnos, državno oblast pa kot relativno avtonomnega in posredniškega akterja, ki je to razmerje hkrati uravnaval in reproduciral. Ta posredniška vloga se je kazala tudi v obliki državne regulacije: socialna država ni spreminjala same logike kapitalistične produkcije in razdelitve, vendar je posegala v tržne procese ter skrbela za ravnovesje med javno in zasebno porabo. Z makroekonomskega vidika je socialna država predstavljala vdelan ekonomski in politični stabilizator, ki je pomagal reproducirati sile gospodarske rasti in preprečeval drsenje v recesije (Offe 1985, 87). Od tedaj naprej so se problemi kapitalistične produkcije reševali predvsem s političnimi sredstvi (Mattick 1985, 12), politika socialne države in kapitalistična ekonomija pa sta se nenehno prepletali (Lessenich 2015, 35). V tem prepletu je mogoče videti eno osrednjih značilnosti povojnega kapitalizma blaginje kot posebne sinteze med trgom, demokracijo in socialno zaščito.

Makroekonomsko-regulacijska funkcija države, ki poteka v obliki stabilizacijskih politik in ohranjanja učinkovitosti trga z uporabo davčnih, proračunskih in denarnih sredstev (Maček 1985, 340), izhaja iz Keynesovih teoretskih zamisli. Podobno kot Marx je tudi Keynes dvomil v vsemogočnost kapitalizma, zlasti v uspešnost samoregulirajočega se trga (Merhar 2002, 876): trg po njegovem ni zmožen sam ustvariti učinkovitega sistema produkcije in razdelitve, ampak teži k večji brezposelnosti in ne zagotavlja varnosti za celotno prebivalstvo (Wilke 2002). V nasprotju z Marxom pa

Keynes ni zagovarjal odprave kapitalizma, temveč njegovo stabilizacijo. Predlagal je državno uravnavanje povpraševanja, državne investicije, državno trošenje, po potrebi tudi z javnim dolgom, transferna plačila, javni nadzor finančnega sistema ter implementacijo mešanega gospodarstva, v katerem se različne stopnje javne lastnine povezujejo s tradicionalnimi oblikami zasebne lastnine (Jovanović 1983, 11; Merhar 2002, 876; Merhar 2005, 610; Mattick 2013, 23; Piketty 2015, 232). Keynesianska paradigma je tako predstavljala teoretsko in politično legitimacijo aktivne države blaginje ter pomemben del kapitalizma blaginje.

Za povojno obdobje je bila značilna tudi nacionalizacija določenih gospodarskih panog (Giddens 2000, 18–19). V večini evropskih držav – Franciji, Veliki Britaniji, Nemčiji in Italiji – so se pojavile različne oblike državnega planiranja in lastništva nad ključnimi sektorji, kot so premogovništvo, ladjarstvo, bančništvo, jeklarstvo, avtomobilska industrija, naravni viri, transport, telekomunikacije in energetika. S tem se je delež zasebnega kapitala občutno zmanjšal (Harvey 2012, 19; Piketty 2015, 60). Po Pikettyju (2015, 174–175, 232) je med letoma 1950 in 1980 delež neto javnega premoženja, zlasti v Franciji in Nemčiji, dosegal četrtino, občasno tudi tretjino narodnega premoženja, kar je veliko, če upoštevamo, da nacionalizacija ni zajela kmetijstva, nepremičnin ter malih in srednjih podjetij. Planiranje je sledilo gospodarsko-tehnološki modernizaciji, polni zaposlenosti in dolgoročnim razvojnim ciljem, podprtim z državnimi intervencijami in naložbami (Berend 2013, 234).

Glavni namen keynesianske makroekonomske politike, ki so jo prevzele povojne države, je bil z aktivno monetarno in fiskalno politiko brzdati poslovne cikle, pospeševati rast in zagotavljati polno zaposlenost (Jovanović 1983; Giddens 2000; Cohen 2011, 92; Harvey 2012, 18), kar kaže, da je država posegala v pogoje produkcije, razdelitve in investicijske tokove, deloma pa tudi v menjavo in potrošnjo, ne da bi posegla v temeljna produkcijska razmerja. Kot ugotavlja Harvey (2012, 18), je bilo vsem državam tistega obdobja skupno soglasje, da se morajo posvetiti polni zaposlenosti, gospodarski rasti in blaginji državljanov ter po potrebi uporabiti državna pooblastila, bodisi v sodelovanju s tržnimi procesi bodisi s posegi vanje ali celo njihovim nadomeščanjem.

Zaradi povojne socialne solidarnosti, materialnih in tehničnih zmožnosti, politične angažiranosti, močnega zaupanja v državo in njeno delova-

nje ter zaradi produktivne energije kapitalizma in visoke gospodarske rasti je bila uveljavitev multifunkcijske socialne države v večjem delu Evrope uspešno izvedljiva (Hall 1992, 261; Berend 2013, 208; Lessenich 2015, 27, 71). Večina levoliberalnih in socialdemokratskih vlad je ob trajno visoki rasti dosegla, da so lahko v določeni meri usmerjale in nadzorovale gospodarske aktivnosti, brzdale potrošnjo, spodbujale investicije ter razširile izobraževalne in zdravstvene storitve na ravni, ki jih ljudje do tedaj niso poznali. Prav v tej dvojni funkciji – kot stabilizator kapitalistične akumulacije in kot mehanizem socialne integracije – pa se razkrije notranja napetost kapitalizma blaginje. Ureditev, ki naj bi hkrati omejevala tržne protislovnosti in zagotavljala pogoje za njihovo reprodukcijo, je strukturno izpostavljena tveganju, da postane odvisna od procesov, ki jih poskuša regulirati. Ta notranja napetost postane posebej vidna v obdobjih upočasnjene rasti, ko se pogoji za vzdrževanje socialnega kompromisa bistveno zaostrijo.

Strukturne omejitve in kriza kapitalizma blaginje

Prav zaradi te notranje napetosti so se omejitve kapitalizma blaginje najizraziteje pokazale v sedemdesetih letih 20. stoletja. Za prelomni trenutek zatona socialne države praviloma štejemo padec konjunkture, ki sta ga sprožili naftni krizi v letih 1973/74 in 1979/80 (Lessenich 2015, 86). Obe krizi sta razgalili razpad povojne dinamike rasti in s tem krhkost kompromisa, na katerem je temeljila socialna država. To obdobje so zaznamovali kumulativni procesi upada učinkovitosti, rastoče brezposelnosti, krize akumulacije kapitala, upada davčnih prihodkov, vztrajno visoke inflacije, kopičenja javnofinančnih neravnovesij ter razočaranja nad strankarskimi sistemi (Held 1989; Bell 1992; Harvey 2012; Lessenich 2015). V takšnem okolju se je keynesianska ekonomska politika izčrpala in ni bila več zmožna stabilizirati ciklov ter zagotavljati polne zaposlenosti (Jovanović 1983, 5; Harvey 2012, 20). Socialna država je kot mehanizem razrednega kompromisa postopno postala sama predmet razrednega konflikta (Offe 1985, 86–87).

Vzroke za ta razvoj je mogoče pojasniti s pomočjo dveh dopolnjujočih se razlag, ki osvetljujeta različni dimenziji istega procesa: pluralistične teorije preobremenjenosti vlad in marksistične teorije krize legitimacije.

Preobremenjenost vlad: spirala obljub, pritiskov in fiskalnih odzivov

Teoretiki preobremenjenosti (Huntington 1974; Nordhaus 1975; King 1976) poudarjajo, da se je po vojni družbena moč razpršila med številne antagonistične skupine z različnimi interesi, zaradi česar so odločitve državne oblasti vse bolj postajale rezultat kumuliranih pritiskov različnih akterjev (Bell 1992, 247). Sam uspeh socialne države je ustvaril visoka pričakovanja in trajno rast zahtev: delodajalci so zahtevali nižje davke, delojemalci višje plače, državljani širše socialne storitve; bankirji so težili k višjim obrestnim meram, dolžniki k nižjim; potrošniki so pritiskali na cene, poslovne organizacije na dobičkonosnost (Held 1989). Politične stranke, ujete v logiko volilne konkurence, so zaradi strahu pred izgubo glasov obljubljale več, kot je bilo mogoče izpolniti, s čimer so legitimirale širjenje državnih pristojnosti in javne porabe.

Po Kingu (1983) je kapitalizem blaginje temeljil na vzajemni odvisnosti med državljani in oblastjo: vlada, ki ni sposobna oblikovati davčne in socialne politike v skladu s pričakovanji večine prebivalstva, ni mogla računati na volilni uspeh. Zato so vlade različnih ideoloških profilov pogosto posegale po strategijah popuščanja, kar je vodilo v razbohotenje in togo centralizacijo državnih aparatov, ki zaradi institucionalne inertnosti niso dosegali zastavljenih ciljev. Po Luhmannu (1981, 9) volilna tekma deluje kot mehanizem, ki institucionalizira sočutje do socialno prikrajšanih in s tem dodatno širi pričakovanja do države. Ta proces vodi v stalno rast pristojnosti, zaradi česar država postane samopoganjajoč sistem, ki se v lastni ekspanziji postopoma preobremeni in izčrpa.

Fiskalni rezultat te dinamike je kombinacija inflacije, rastočih javnih izdatkov in višjih dajatev, ki povratno omejujejo akumulacijo kapitala (Held 1989, 222; Hall 1992, 262; Lessenich 2015, 79). Državna oblast se tako kaže kot vse bolj razširjen in preobremenjen aparat, ki v prizadevanju, da bi bil pristojen za vse, omejuje svobodo in iniciativnost ter duši podjetniško dinamiko, hkrati pa ostaja vse šibkejša pri uresničevanju lastnih odločitev. Tako nastane temeljna antinomija: oblast je po obsegu nalog videti vsemogočna, po dejanski zmožnosti delovanja pa vse šibkejša (Matteucci 1999, 145). Pluralisti zato vidijo izhod v krepkejši in konsistentnejši izvr-

šni oblasti, manj dovzetni za partikularne pritiske, pri čemer implicitno priznavajo, da sta oblika in praksa demokratičnih institucij v tem okviru pogosto disfunkcionalni za učinkovito upravljanje (Held 1989).

Pluralistična diagnoza tako ne problematizira zgolj obsega državnih nalog, temveč tudi sposobnost demokratične države, da vzdrži pritisk konkurenčnih družbenih zahtev. Z vidika politično-ekonomske analize to pomeni, da se institucionalna sinteza med trgom, demokracijo in socialno zaščito začne lomiti prav tam, kjer država ni več zmožna učinkovito posredovati med nasprotujočimi si interesi družbe in zahtevami kapitalistične akumulacije.

Kriza legitimacije: protislovje med garancijo lastnine in socialno demokracijo

Marksistična linija, zlasti pri Habermasu in Offeju, krizo razlaga kot strukturno pogojeno: politični sistem reproducira kapitalistična razmerja, zato sta država in civilna družba ujeti v omejitve ekonomskega podsistema (Maček 1985, 356; Held 1989, 222). Offe izostri temeljno antinomijo: ali je sploh združljivo, da država hkrati zagotavlja zasebno lastnino in avtonomijo investitorjev ter obenem deluje kot socialna država v okvirih konkurenčne demokracije (Offe 1985, 10)? Odgovor se v sedemdesetih letih pokaže kot negativen: ko dinamika akumulacije oslabi, socialni aparat izgubi materialno oporo in politično legitimnost. Jovanović zato govori o strukturni krizi, ki postavlja pod vprašaj politične in ekonomske predpostavke dotedanjega razvoja (Jovanović 1983, 7), Hoffmann pa dodaja, da je izjalovitev keynesianskega kompromisa posledica imanentne dinamike kapitalističnih struktur, ne zgolj političnih razhodov med kapitalom, sindikati in vlado (Hoffmann 1983, 41).

Habermas formulira dve temeljni vprašanji: prvič, ali je pravno-birokratska intervencija sploh ustrezna metoda izboljševanja življenjskih pogojev; in drugič, ali ima država dovolj moči, da obvladuje kapitalistični sistem, iz katerega črpa lastno fiskalno podstat (Habermas 1976). Ker politične stranke tekmujejo za oblast, njihovo delovanje omejuje fiskalna baza države, ki je prvenstveno funkcija akumulacije zasebnega kapitala

(Offe 1985; Held 1989; Heinrich 2013). Ena temeljnih nalog države je zato ohranjanje legitimnosti obstoječe ureditve, čeprav se pri tem stalno zapleta v protislovja lastnega delovanja (Maček 1985). Kriza legitimacije tako ne zadeva zgolj zmanjšane učinkovitosti politike, temveč protislovno naravo same moderne kapitalistične države. V tem smislu se v kapitalizmu blaginje razkrije strukturna napetost med demokratično zahtevo po socialni zaščiti in kapitalistično zahtevo po ohranjanju pogojev akumulacije. Ta napetost je za Rawlsovo normativno perspektivo posebej pomembna, saj kaže, da ureditev, katere institucionalna stabilnost je trajno odvisna od uspešnosti zasebne akumulacije, težko zagotovi stabilno ozadje pravičnosti.

Ključ do razumevanja te protislovne stabilnosti kapitalizma blaginje je v njegovi materialni odvisnosti od gospodarske rasti. Za povojna »veličastna« desetletja je bila značilna visoka rast, ki je ustvarjala t. i. davčno dividendo: ob stalnem prirastku dohodkov je bilo politično in socialno lažje širiti javne izdatke za izobraževanje, zdravstvo in pokojnine (Piketty 2015, 608). Offe zato poudari, da socialna država ni samostojen, avtonomen vir blaginje, temveč je močno odvisna od gospodarske prosperitete in trajne dobičkonosnosti: aktivna politika spodbuja rast, davčna dividenda jo financira, obenem pa stalna rast omejuje obseg črpanja socialnih storitev (Offe 1985, 89, 136). Heinrich povzame mehanizem: materialna podlaga države je neposredno odvisna od akumulacije; ob uspešni akumulaciji so davčni prilivi visoki, socialni izdatki za brezposelne in revne pa relativno nizki (Heinrich 2013, 235). Ko rast zastane, se baza skrči, izdatki narastejo, politika pa se znajde v spirali protislovij: hkrati mora spodbujati akumulacijo in absorbirati socialne posledice njenega upada (Maček 1985, 349; Altvater 1983, 74; Wolf 1983, 261). Povojna blaginja je bila torej vselej pogojna in odvisna od uspešnosti kapitalistične rasti. S tem postane razvidno, da socialna država ni mogla delovati kot od kapitalističnega gospodarstva neodvisen korektiv, temveč je bila materialno in institucionalno vpeta v iste procese, ki naj bi jih hkrati omejevala. Prav zaradi te odvisnosti so tudi njeni dosežki na področju večje enakosti in socialne varnosti ostajali zgodovinsko pogojeni in razvojno omejeni.

To strukturno odvisnost socialne države Offe in Ronge natančneje pojasnita s štirimi funkcionalnimi značilnostmi kapitalistične države v razmerju do materialne produkcije (Offe in Ronge 1985, 60–61). Prvič, privatizacija produkcije: državna oblast strukturno ne more organizirati

lastne materialne produkcije niti suvereno odločati o njenem poteku, saj so sredstva za produkcijo pretežno v zasebni lasti. Drugič, davčna odvisnost: država je prek davčnega sistema neposredno odvisna od uspešnosti akumulacije zasebnega kapitala. Tretjič, akumulacija kot navezna točka: oblast je primorana ustvarjati stabilno okolje za zasebno akumulacijo celotnega gospodarstva; nosilci državne oblasti morajo zaradi lastne sposobnosti delovanja slediti imperativu vzpostavljanja ugodnih pogojev gospodarskega razvoja kot temeljni zahtevi. Četrtič, demokratična legitimacija: politična moč ima dvojno določitev – institucionalno jo strukturirajo pravila predstavniške demokracije, vsebinsko pa jo določa potek zasebno-kapitalistične akumulacije. Politika je skladna s preferencami volivcev le toliko, kolikor se te skladajo s predpostavkami nadaljnje akumulacije kapitala.

Ta tipologija jasno pokaže, zakaj socialna država, če želi preživeti, ne more prenehati zagotavljati pogojev akumulacije, in zakaj, če želi ostati legitimna, ne more prenehati biti socialna. Institucionalizirana pravica do (ne)investiranja, kot jo izpostavi Offe, omogoča kapitalu, da politiko kaznuje z umikom naložb, če ta znižuje donosnost (Offe 1983, 180). Posledice so nižja zaposlenost, padci davčnih prilivov in rast socialnih izdatkov, kar dodatno zaostruje fiskalni položaj države (Maček 1985, 351–352; Held 1989). Funkcionalna ujetost države je zato eden ključnih razlogov, zakaj kapitalizem blaginje ne more neomejeno razvijati svojih socialnih obljub. Hkrati razkriva, da institucionalna arhitektura kapitalizma blaginje temeljnih kapitalističnih razmerij ne transformira, temveč jih politično posreduje in začasno stabilizira.

K opisani funkcionalni ujetosti je treba dodati še ciklično naravo kapitalističnega gospodarstva, ki se kaže v periodičnem menjavanju konjunkturnih vzponov in kriz, zlasti ob nižji dolgoročni dinamiki (Held 1989, 224). V kriznih obdobjih se davčni prihodki zmanjšujejo, socialni izdatki pa naraščajo; država tako deluje hkrati kot stabilizator kapitala in amortizer socialnih protislovij, ki jih sama reproducira, ko ohranja prevlado ekonomskega podsistema (Held 1989, 224). Zato Maček zapiše, da se od državnih politik pričakuje nemogoče: reorganizirati in omejevati morajo mehanizme akumulacije, da bi tem istim mehanizmom zagotovile »spontano« delovanje (Maček 1985, 349). Altvater dodaja, da se v kriznih časih programi socialnih politik praviloma umikajo prednostnim zahtevam akumulacije (Altvater 1983, 74). Wolf zato kapitalizem blaginje opredeli

kot trajno napetost med potrebami akumulacije in politično legitimacijo (Wolf 1983, 261).

K temu je treba dodati še mednarodne omejitve. Socialna država je organizirana nacionalno, kapital pa deluje na globalnih trgih. Kot je opozoril že Marx, je nacionalna država vpeta v svetovni trg in sistem držav (Marx 1968, 496–497). Globalna konkurenca vodi v davčno konkurenco in pritisk k zniževanju obdavčitve podjetij, kar omejuje sposobnost financiranja socialnih programov držav (Furniss 1986; Himmelstrand 1983, 108; Heinrich 2013, 237). Poskusi vzdrževanja visokega standarda pravic z višjo obdavčitvijo lahko zmanjšajo konkurenčnost, spodbudijo selitev kapitala in erodirajo davčno bazo – torej prav vir financiranja socialne države. Prav tu se razkrije še ena meja kapitalizma blaginje: nacionalno organizirani socialni kompromis mora delovati v okviru globalno strukturiranega kapitalističnega tekmovanja.

Širitev pristojnosti države zahteva tudi večji birokratski aparat in višje proračunske izdatke. Rezultat je fiskalna kriza, ki pa je zgolj manifestacija globlje ekonomske krize (Held 1989, 224). O'Connor pokaže, da dolgoročni razkorak med prihodki in odhodki poganja socializacija stroškov kapitala ob privatizaciji profita; to izhaja iz dejstva, da je produkcija družbena, sredstva za produkcijo pa zasebna, država pa ima reprodukcijsko funkcijo v razmerju do kapitala (O'Connor 1983, 223). Mosley opozori, da je v sedemdesetih letih fiskalna kriza doletela vse zahodne kapitalistične države, kar potrjuje njen sistemski značaj (Mosley 1983, 260).

Ko država zaradi fiskalnih omejitev ne more več izpolnjevati svojih obljub, se začne kriza legitimnosti (Habermas 1985; Offe 1985). Politični sistem se izkaže za nezmožnega reševanja problemov, ki jih producira ekonomija (Wolf 1983, 267). Korporativistični modus usklajevanja je vzdržen le ob visoki rasti ali nizki stopnji razrednih konfliktov; ob stagnaciji se antagonizmi med delom in kapitalom vračajo v središče politike (Offe 1985; Jovanović 1983, 14). Neuspeh socialne države pa poglablja tudi občutek vseprisotnosti politike, kar krepi zahteve po večji participaciji; če oblast teh pritiskov ne zmore absorbirati, se zateka k prisilnim ukrepom ali pa se odpre prostor za spremembo institucionalnega reda (Habermas 1985; Offe 1985; Maček 1985; Held 1989).

Sklepno lahko ugotovimo, da so sedemdeseta leta razgalila notranja protislovja kapitalizma blaginje: socialna država, zasnovana kot stabilizacijski kompromis, se je pod težo ciklov, globalnih omejitev in fiskalnih pritiskov postopoma preobrazila v generator novih kriz – ekonomskih, političnih in legitimacijskih. Ključ razumevanja tega razvoja je v funkcionalni ujetosti kapitalistične države: privatizirana produkcija, davčna odvisnost, akumulacija kot navezna točka in demokratična legitimacija določajo njen manevrski prostor, njene notranje protislovnosti in njene razvojne omejitve. Prav iz teh omejitev niso izhajale le neoliberalne kritike socialne države, temveč tudi socialistične in liberalno-egalitarne kritike kapitalizma blaginje, ki so opozarjale, da socialna država bodisi ne poseže v temeljna kapitalistična razmerja bodisi ne zagotovi ustreznih pogojev ozadnje pravičnosti. S tem se razkrije, da kriza kapitalizma blaginje ni zgolj zgodovinski prelom, temveč tudi razpad njegove notranje institucionalne in normativne koherence. V luči teh omejitev se kapitalizem blaginje pokaže kot normativno ambivalentna ureditev.

Socialistična in liberalno-egalitarna kritika kapitalizma blaginje

Analiza strukturnih omejitev kapitalizma blaginje pojasnjuje, zakaj socialna država postopno zapada v fiskalne in legitimacijske krize. S tem pa še zdaleč ni izčrpano vprašanje njene normativne upravičenosti in dejanske družbene vloge. Kljub prizadevanjem socialnih demokratov in socialnih liberalcev po vzpostavitvi močne socialne države, ki je po drugi svetovni vojni z institucionalizacijo sindikatov, delavsko zakonodajo, progresivnim obdavčevanjem in razvejanim sistemom socialne varnosti pomembno izboljšala življenjske pogoje večine prebivalstva, je ta ureditev postala predmet temeljite normativne in institucionalne kritike. Na tem mestu nas zanimata predvsem socialistična in liberalno-egalitarna kritika, saj odpirata temeljno vprašanje, ali socialna država sploh lahko deluje kot zadosten korektiv kapitalističnih razmerij.

Očitke, ki jih socialni državi naslavljajo socialistične in liberalno-egalitarne perspektive, je mogoče strniti v štiri osrednje teze. Prvič, socialna država je funkcijsko in ciljno neuspešna ter stroškovno neučinkovita.

Drugič, deluje paternalistično in v določenih dimenzijah tudi represivno. Tretjič, reproducira napačno razumevanje politične in socialne realnosti delavskega razreda ter stabilizira kapitalistično ekonomijo, namesto da bi odpravljala izkoriščanje (Offe 1985, 93). Četrtič, svojo skrb za izravnavo tržnih neenakosti uresničuje ex post preko davkov in transferjev, zato ne posega v strukturne vzroke političnih, ekonomskih in socialnih neenakosti.

Omejenost redistribucije in neposeganje v primarno delitev

Prvi sklop očitkov meri na zasnovo socialne politike. Redistributivni mehanizmi le v omejenem obsegu spreminjajo razmerje med delom in kapitalom: obsežen državno-birokratski aparat razdeljuje sredstva pretežno horizontalno, torej znotraj razreda mezdnih delavcev, ne pa vertikalno, od premožnih k revnim (Habermas 1985; Offe 1985; Rus 1990). S tem izkoriščanje ni odpravljeno, temveč je omiljen le njegov najbolj anarhičen videz (Negri 1984, 33). Empirično to potrjuje tudi poročilo OECD (1981), ki ugotavlja, da se sredstva pogosto vračajo k tistim, ki so jih največ prispevali – torej k premožnejšim (OECD 1981, 35, v Rus 1990, 59). Redistribucija tako pogosto deluje kot sekundarna korekcija znotraj istega razrednega okvira.

V praksi je bila glavna funkcija socialne države financiranje javnih storitev – zdravstva, šolstva, pokojnin – ter nadomestnih dohodkov, praviloma po enakih merilih za vse državljane (Piketty 2015, 604). Miller (2007, 99) poudari, da davčni sistem sicer zagotovi minimalni nabor socialnih uslug, vendar nobena vlada dejansko ne »pritisne« na bogate; Berend dodaja, da socialna država v praksi ni Robin Hood, temveč hranilni prašiček za vzpostavitev in vzdrževanje institucij zavarovanja, zdravstva, pokojnin in izobraževanja (Berend 2013, 245). Socialna država torej pogosto prej kolektivizira stroške reprodukcije delovne sile, kot pa temeljito prerazporedi ekonomsko moč.

S tem socialna država praviloma ne poseže v lastninske pravice nad produkcijskimi sredstvi niti v logiko primarne delitve; progresivni davki delujejo le omejeno korektivno. Res je minimalna plača delavce zaščitila pred najhujšimi ekscesi, vendar je struktura kapitalistične avtoritete ostala nedotaknjena: z zakoni je bilo preprečeno, da bi kapitalistična logika

ogrozila same pogoje reprodukcije delovne sile, medtem ko so se z davki in prispevki le sekundarno blažile neenakosti (Heinrich 2013, 229–230). Kot zapiše Altvater, je bil v kapitalizmu blaginje politiziran predvsem sekundarni sistem razdelitve, medtem ko je primarna delitev v produkcijskem procesu ostala podrejena logiki zasebnega kapitala (Altvater 1983, 72). Prav v tem je jedro socialistične kritike.

Ta strukturna omejitev pa se ne kaže le v zasnovi socialne države, temveč tudi v dejanskih vzorcih razdelitve dohodkov in premoženja. Piketty pokaže, da so se po vojni plačne neenakosti ponovno razširile – ob naraščajočem deležu kapitala v narodnem dohodku so plače visoko usposobljenih rasle hitreje od nizkih in srednjih (Piketty 2015, 360–361). Socialna država zato predvsem izravnava posledice, ne odpravlja pa vzrokov teh neenakosti. Prav v tem se pokaže temeljna meja transferne pravičnosti: brez sprememb v primarni distribuciji moči, dohodkov in lastnine socialna politika ostaja korektiv, ne pa transformacija.

Rawls kapitalizmu blaginje pripisuje dva temeljna cilja: zagotavljanje dostojnega minimalnega življenjskega standarda ter zaščito pred socialnimi tveganji. Hkrati opozarja, da takšna ureditev zaradi odsotnosti ozadnje pravičnosti dopušča poglabljanje neenakosti v dohodku in premoženju, reprodukcijo trajnejših razmerij socialne odvisnosti ter ohranjanje nadzora nad gospodarstvom in pomembnim delom političnega življenja v rokah maloštevilnih (Rawls 2011, 180). Tako se socialnim programom očita dvojna napaka: ne zagotavljajo temeljne pravičnosti, ker ne posežejo v primarno delitev, hkrati pa so pogosto neučinkoviti in dragi. Rawlsova kritika je tu posebej pomembna, ker prihaja iz liberalno-egalitarnega in ne socialističnega okvira: tudi znotraj reformiranega liberalizma kapitalizem blaginje ne dosega ustrezne stopnje pravičnosti.

Birokratska in paternalistična kritika

Dodaten problem predstavlja sam državno-birokratski aparat. Marx zapiše, da so davki »gospodarska osnova vladne mašinerije in nikogar drugega« (Marx 1968, 505). Keane (1990, 54) govori o »državno-administrativnem socializmu«, ki porabi več in dostavi manj, kot bi bilo mogoče z decentralizacijo; Giddens (2000, 25) ga poimenuje »elitistična država«,

v kateri majhne skupine ekspertov monopolizirajo davčno in monetarno politiko. Tako nastaja paternalistična struktura: država blaginje naj bi vedela, kaj je najbolje za posameznika (Keane 1990, 54). Poleg tega je aparat preobsežen, centraliziran, postopkovno tog in pogosto odtujen realnim potrebam (Offe 1985); razrašča se na nacionalni, regionalni in lokalni ravni ter generira rivalstva znotraj birokracije, ob tem pa blokira demokratične alternative, kot je prenos funkcij na nižje ravni (Titmuss 1976). Habermas (1985, 90) opozori, da se je država preveč vpletla v gospodarski in življenjski tok ljudi – želela je postati skrbnik in modernizator družbenega življenja (Keane 1990, 54).

Disciplinarna funkcija socialne države

Drugi sklop očitkov zadeva represivno oziroma disciplinarno logiko socialne države. Dostop do socialnih pravic pogosto zahteva, da morajo posamezniki državnim organom dokazovati svojo nesposobnost oziroma upravičenost (Offe 1985, 94; Keane 1990, 56). Wolff (1998) to imenuje sramotno razkrivanje kontingenc, ki potrjujejo, da si je nekdo »zaslužil« pomoč. Poleg tega morajo vsi za delo sposobni dokazovati razpoložljivost za prodajo delovne sile; v nasprotnem primeru sledijo sankcije (Heinrich 2013, 231). Rezultat je homogenizacija trga dela: ogroženi delavci sprejemajo katerokoli delo, ne glede na kvalifikacije (Giddens 2000, 25). Socialna država tako ni le zaščitni mehanizem, ampak tudi mehanizem discipliniranja delovne sile.

Ideal polne zaposlenosti se je izkazal za zgodovinsko omejenega, saj so ga spodjedali strukturni, kulturni in tehnološki dejavniki. Med kulturne sodijo družinski vzorci, v katerih je moški nosilec dohodka, ženska pa gospodinja (Giddens 2000, 25); med tehnološke pa vzpon informacijske tehnologije, avtomatizacija in nova proizvodna paradigma, ki prinašajo rast brez delovnih mest, saj kapital in tehnologija nadomeščata delavca. To povečuje napetosti med politiko socialne države in kapitalističnimi trgi ter omaje zaupanje v prepričanje, da lahko postopni državni posegi hkrati zagotavljajo rast, nižjo brezposelnost in širšo blaginjo (Keane 1990, 55). S tem postane jasno, da je bila polna zaposlenost zgodovinsko specifičen in omejen pojav, ne pa trajna značilnost kapitalizma blaginje.

Ideološka funkcija socialne države

Tretji očitek zadeva politično-ideološko vlogo socialne države. Ne predstavlja le vira pomoči in storitev, temveč tudi vir predstav o družbeni realnosti. Po Offeju in Habermasu socialna država razcepi življenje delavskega razreda na sfero produkcije in primarne delitve ter sfero državljanstva, reprodukcije in sekundarne distribucije; to pa zakriva sistem kot celoto in preusmeri kritiko s kapitalistične ureditve na parcialna vprašanja znotraj nje (Offe 1985; Habermas 1985). Zato se razprave o enakosti, izkoriščanju in zatiranju pogosto osredotočijo na »pretirane zahteve« ali nepravično razdelitev znotraj sistema, ne pa na kapitalistično podlago te razdelitve (Heinrich 2013, 236). Offe zato poudari, da zanesljiva koncepcija socialne varnosti ne zahteva le širjenja državljanskih pravic, temveč tudi pravic delavcev v samem procesu produkcije (Offe 1985, 95). Ideološka funkcija socialne države je torej tudi v tem, da depolitizira vprašanje produkcijskih odnosov.

Potreba po poglobitvi kritike: od transferjev k preobrazbi produkcijskih razmerij

Četrti sklop kritik izpostavlja, da socialna država posledice neenakosti izravnava ex post, ob tem pa ostaja materialno odvisna od uspešnosti zasebne akumulacije. Prav zato se njene redistributivne zmožnosti v kriznih obdobjih hitro zožijo, fiskalna ujetost pa se pokaže kot izraz njene globlje strukturne omejenosti (Maček 1985, 356). Socialisti in liberalni egalitarci iz tega ne sklepajo, da socialne države ne potrebujemo, temveč da njen horizont ne more ostati omejen na transferje. Piketty (2015, 11–12) poudari, da morajo javni redistributivni ukrepi prodreti v samo jedro proizvodnega procesa; ne zadostuje, da država pobira davke za financiranje transferjev. Predlagane smeri vključujejo reforme lastništva in oblike ekonomske demokracije, progresivno – tudi dediščinsko – obdavčenje za omejevanje koncentracije bogastva, Rawlsovo idejo lastniške demokracije kot razpršitve produktivnega premoženja ter preventivne politike, ki ciljajo na vzroke tveganj, ne zgolj na njihove posledice. Kritika kapitalizma blaginje zato ne vodi nujno v zavrnitev socialne države, temveč v zahtevo po njeni poglobitvi in preobrazbi.

Na tej podlagi socialisti očitajo socialni demokraciji – kot glavni zagovornici intervencionistične socialne države –, da je opustila končni cilj socialistične preobrazbe in sprejela modus vivendi s kapitalizmom (Bobbio 1992, 276). Marxov očitek »vulgarnemu socializmu«, ki se ukvarja predvsem z razdelitvijo, ne pa z načinom produkcije, ostaja aktualen: »vse se vrti okrog [sekundarne] razdelitve« (Marx 1968, 494). Socialna demokracija se tako znajde med dvema ognjema: z leve je obtožena, da je delavce pod krinko socialne integracije ujela v strukture multinacionalk; z desne pa, da z egalitarizmom pod krinko liberalizma spodkopava osebno svobodo, podjetnost in odgovornost (Bobbio 1992). Prav ta dvojni pritisk je eden ključnih razlogov za idejno in politično izčrpanost povojne socialne demokracije.

Hoffmann (1983, 40–41) zato sklene, da je socialna država ustvarila toliko problemov, kot jih je reševala: ker ne spreminja temeljnih struktur, postavlja pod vprašaj lastno planiranje in regulacijo ter ostaja ujetnica notranje dinamike kapitalizma. Offe (1983, 179) doda, da je marksističnim, liberalnim in konservativnim teoretikom skupna ugotovitev, da kapitalizem blaginje v okvirih strankarske konkurence in predstavniške demokracije ne zmore izpolniti množice zahtev v pogojih omejenih pristojnosti in financ – politične in ekonomske strukture niso usklajene. Tisto, kar se pričakuje od države, ni mogoče doseči, ne da bi se poseglo bodisi v privatni akumulacijski proces bodisi v liberalno-demokratično ureditev.

V takšnih pogojih se je ob krizi sedemdesetih let uresničil eden od treh Altvaterjevih scenarijev: ko zmanjka sredstev za vzdrževanje socialne države, se opusti intervencionizem in uveljavi neoliberalna strategija; drugi scenarij predvideva avtoritarni etatizem z neposredno politično kontrolo nad investicijami; tretji pa demokratizacijo ekonomije in preoblikovanje kapitalizma blaginje (Altvater 1983, 81). Za nazaj je jasno, da je prevladal prvi scenarij. Schreiner jedrnato opiše ta prelom: ko je v sedemdesetih letih keynesianska država blaginje zdrsnila v krizo in je upadla stopnja rasti, je protiudarec – z diskreditacijo »okostenele« birokracije in strahom pred inflacijo – odprl pot neoliberalnim ukrepom (Schreiner 2019, 12). S tem se zaključi zgodovinsko obdobje, v katerem je socialna država delovala kot osrednji stabilizacijski steber zahodnega kapitalizma, in začne se nova hegemonska konfiguracija, zaznamovana z vzponom neoliberalnega kapitalizma. Neoliberalni kapitalizem se zato ne pojavi zgolj kot ekonomska

kritika socialne države, temveč kot širši politični projekt, ki poskuša prav omejitve kapitalizma blaginje razrešiti z obnovo primata trga, disciplin-iranjem dela in redefinicijo vloge države.

Neoliberalni kapitalizem
Vzpon neoliberalizma

Neoliberalizem je mogoče razumeti kot zgodovinsko specifičen politično-ekonomski projekt, ki je preoblikoval razmerja med državo, trgom, kapitalom in delom. Ne gre zgolj za ekonomsko doktrino, omejeno na zahteve po deregulaciji, privatizaciji in omejitvi državne porabe, temveč za strukturirano preureditev družbenega reda, usmerjeno v obnovo pogojev kapitalistične akumulacije in v redefinicijo družbene moči v korist kapitala. Ta projekt je nastal na presečišču štirih medsebojno povezanih procesov: vse večje internacionalizacije oziroma globalizacije kapitala, prepletenih kriz kapitalizma blaginje in socialne države, razpada sovjetskega bloka ter vzpona družbenih in političnih gibanj, ki so v kapitalističnih družbah začela resneje ogrožati ustaljena razmerja moči (Jessop 2002, 452; Močnik 2016, 11).

Prelomno zgodovinsko ozadje njegove uveljavitve predstavljajo krize sedemdesetih let 20. stoletja. V tem obdobju je prišlo do stagnacije gospodarske rasti, padanja donosnosti in zaostrovanja distribucijskih konfliktov, kar je spodkopalo stabilnost povojnega kompromisa med kapitalom, delom in državo (Callinicos 2004, 133). Hkrati so delavska gibanja ter socialistične in komunistične stranke krepile svoj vpliv in odpirale vprašanje poglobljenih reform kapitalističnih družb; primer tega je bil Rehn–Meidnerjev načrt na Švedskem, usmerjen v redistribucijo in zmanjševanje dohodkovnih razlik. Za ekonomske elite je tak razvoj pomenil resno omejitev njihovega nadzora nad procesi akumulacije, zato se je začel oblikovati politični in ideološki obrat proti državnemu intervencionizmu, regulaciji, javnemu lastništvu, socialni državi in sindikalni moči (Duménil in Lévy 2012, 38, 142; Harvey 2012, 24; Berend 2013, 285; Močnik 2016, 15). Kot poudarjata Duménil in Lévy, je keynesovski cilj polne zaposlenosti postopoma nadomestil cilj zaščite premoženja in donosnosti kapitala (Duménil in Lévy 2012, 41). Ta premik se je odražal v monetarističnem poudarku na stabilnosti cen, v fiskalni restrikciji ter v sistematičnem disciplin-iranju dela.

Neoliberalni obrat ni pomenil zgolj spremembe makroekonomskih prioritet. Njegova posebnost je prav v tem, da ni posegel samo v sfero sekundarne razdelitve, temveč tudi v samo organizacijo produkcije. Poleg deregulacije trgov in krčenja socialne države je prinesel temeljito reorganizacijo produkcijskih procesov: fragmentacijo proizvodnje, internacionalizacijo kapitala, vzpon globalnih verig, razgradnjo stabilnih zaposlitev ter krepitev prekarnih in fleksibilnih oblik dela. S tem se razmerje med kapitalom in delom ni preoblikovalo le na ravni porazdelitve dohodkov. Preoblikovalo se je tudi na ravni nadzora nad delovnim procesom, organizacije dela, investicijskih odločitev in razmerij moči v podjetjih. Neoliberalizem je torej od vsega začetka pomenil sočasno preobrazbo makroekonomskega režima, produkcijskega reda in politične oblasti.

Prva radikalna uveljavitev neoliberalnih politik je bila izvedena v Čilu po vojaškem udaru 11. septembra 1973, ko je general Augusto Pinochet s podporo Združenih držav odstavil demokratično izvoljeno vlado Salvadorja Allendeja. Sodelovanje »čikaških dečkov« pod vodstvom Miltona Friedmana je vodilo v obsežno privatizacijo javne lastnine in naravnih virov, razgradnjo sistema socialne varnosti, deregulacijo trgov ter spodbujanje tujih investicij. Politični in socialni strošek tega obrata je bil izjemno visok: represija, tisoči mrtvih ter uničenje levice in sindikatov. Kljub temu je kratkotrajna gospodarska rast ustvarila vtis uspešnega modela. Harvey opozarja, da je bil ta »eksperiment na periferiji« nato uporabljen kot model za oblikovanje politik v središču kapitalističnega sveta in da se je prav v tem primeru posebej jasno pokazala povezanost med tržno liberalizacijo, avtoritarno politično oblastjo in nasilnim discipliniranjem dela (Harvey 2012, 15–16, 24). Čilski primer je pomemben ne le kot zgodovinski precedens, temveč kot razkrivajoča ilustracija dejstva, da neoliberalizacija ni nujno povezana z demokratizacijo, temveč se lahko uveljavlja tudi preko avtoritarnih političnih mehanizmov.

Med letoma 1978 in 1980 so sledili prelomni prihodi na oblast, ki so neoliberalnemu projektu omogočili preboj v osrednje centre svetovnega kapitalizma: Deng Xiaoping na Kitajskem, Margaret Thatcher v Združenem kraljestvu leta 1979 in Ronald Reagan v Združenih državah Amerike leta 1980 (Harvey 2012, 5). Thatcherjevo je močno zaznamovala Hayekova kritika socialne države in kolektivizma. Za njeno vladavino so bile značilne liberalizacija trgov, zniževanje davkov, omejevanje sindikalnih pravic,

privatizacija javnih podjetij in postopna razgradnja socialne države (Schreiner 2019, 14; Harvey 2012, 34). V središče političnega diskurza je postavila podjetniške pobude, individualizem, zasebno lastnino in osebno odgovornost, oblike družbene solidarnosti pa so bile vse pogosteje predstavljene kot ovira konkurenčni fleksibilnosti. V politično-sociološkem smislu je šlo za poskus razgradnje kolektivnih identitet in njihove nadomestitve z individualizirano logiko podjetniškega subjekta.

Reagan je izvajal sorodne reforme: zniževanje davkov za premožne, deregulacijo, fleksibilizacijo dela, zmanjševanje socialnih izdatkov in monetaristično politiko boja proti inflaciji ne glede na socialne posledice (Edsall 1989, 217; Harvey 2012; Schreiner 2019, 139). Skupna značilnost obeh projektov je bila uveljavitev novega tipa države, ki jo je mogoče označiti kot »avtoritarno-liberalno«: na eni strani močne in neomajne pri zagotavljanju trga ter obrambi kapitala, na drugi pa minimalne in umaknjene s področij socialne zaščite, solidarnosti in javnega upravljanja (Held 1989, 231–232). Neoliberalizem države torej ni odpravil, temveč jo je prestrukturiral: iz instrumenta socialne integracije v instrument tržne discipline, konkurenčnosti in varovanja pogojev akumulacije.

Do konca osemdesetih let so neoliberalne politike postale globalni trend. Deregulacija kapitala v Združenih državah leta 1974 in v Veliki Britaniji leta 1979 ter deregulacija newyorške borze leta 1975 in londonske borze leta 1986 so sprožile tekmo v liberalizaciji, ki so ji sledile Avstralija, Nova Zelandija, Francija in Nemčija, po letu 1988 pa tudi preostale države Evropske skupnosti (Duménil in Lévy 2012, 37; Berend 2013, 287, 294). V Nemčiji je kancler Helmut Kohl po letu 1982 uveljavil program zmanjševanja socialnih in delavskih pravic, proračunskega krčenja in privatizacij (Müller 2014). Po razpadu sovjetskega bloka so neoliberalne reforme zajele tudi vzhodnoevropske države, med njimi Rusijo, Poljsko, Češko in Madžarsko, ki so ubrale pot privatizacije, deregulacije in liberalizacije trgov (Callinicos 2004, 8; Klein 2012, 233–250). V postsocialističnih državah je neoliberalizem deloval kot tranzicijska paradigma, ki je legitimirala prehod iz socializma v kapitalizem ob podpori mednarodnih finančnih institucij. Posebej v državah nekdanje Jugoslavije je postal okvir za privatizacijo in institucionalno transformacijo, pri čemer je pogosto koristil interesom novih ekonomskih elit ter prispeval k oblikovanju novih razrednih struktur, temelječih na privatizacijski apropriaciji družbenega premoženja.

Ob tem pa je treba poudariti, da neoliberalizem v Evropi ni bil enoten proces. Medtem ko je bil v Združenih državah Amerike, Veliki Britaniji in Latinski Ameriki uveljavljen v radikalnejši obliki, je bila v večjem delu zahodne, srednje in južne Evrope značilna »omejena neoliberalizacija« (Harvey 2012, 152) oziroma »socialni neoliberalizem« (Duménil in Lévy 2012, 139). Ta razlika pokaže, da neoliberalizem ni monolitna, temveč prilagodljiva paradigma, ki se vpenja v različne politične in družbene kontekste. Prav zato ga je smiselno razumeti ne le kot skupek ekonomskih ukrepov, temveč kot politično-ekonomski projekt preureditve razmerij moči v korist kapitala, disciplíniranja dela in redefinicije nalog države, katerega konkretne oblike so zgodovinsko spremenljive, njegova temeljna vrednostna usmeritev pa razmeroma stabilna.

Od osemdesetih let dalje je neoliberalizem postopoma postal prevladujoč diskurz in način življenja, ki je prežel skoraj vse pore družbenega obstoja – od gospodarstva in politike do izobraževanja, zdravstva, medijev in delovanja mednarodnih organizacij, kot so IMF, Svetovna banka, WTO in OECD (Gamble 2006, 59; Harvey 2012, 7–8; Schreiner 2019, 14–15). Schreiner poudarja, da je neoliberalizem oblikoval programe skoraj vseh družbenih akterjev in se zasidral tako v demokratičnih kot avtoritarnih režimih (Schreiner 2019, 7, 16); George ugotavlja njegovo kulturno prevlado (George 2014, 109), Harvey pa sklene: »Sedaj smo vsi, čeprav se tega pogosto ne zavedamo, neoliberalci« (Harvey 2011, 73). Gre za obliko kulturne hegemonije v gramscijevskem smislu, saj neoliberalizem presega ozke ekonomske in politične okvire ter postaja splošna družbena logika, ki določa način mišljenja, delovanja in celo identitete posameznikov.

Na tej podlagi neoliberalizma ni mogoče razumeti zgolj kot zgodovinski odziv na krizo sedemdesetih let, temveč kot politično-ideološki projekt, ki deregulacijo, privatizacijo, fiskalno restrikcijo in minimalizacijo socialne države povzdigne v splošna načela legitimnega družbenega reda. V praksi se opira na ustavno delitev oblasti, vladavino prava, zaščito zasebne lastnine, svobodne trge in konkurenco, monetaristični nadzor inflacije, fiskalno vzdržnost, nizke davke, individualno odgovornost ter omejevanje interesnih skupin, predvsem sindikatov (Giddens 2000, 17, 20; Jessop 2002, 461; Gamble 2006, 53; Duménil in Lévy 2012, 36; Harvey 2012, 7; George 2014, 108, 113).

Ob tem pa je treba opozoriti, da se neoliberalizem ni uveljavil zgolj kot projekt ekonomskih elit, temveč tudi kot odziv na realne težave kapitalizma blaginje – zlasti inflacijo, fiskalne pritiske, togost institucij in krizo profitabilnosti. Prav v tem je del njegove zgodovinske moči: nastopal je kot odgovor na dejanske protislovnosti povojnega kompromisa, vendar jih je reševal na način, ki je proizvajal nova razmerja dominacije, nove oblike negotovosti in nove strukture neenakosti. S tem se odpre osrednje vprašanje tega poglavja: v kolikšni meri logika neoliberalnega kapitalizma omogoča uresničevanje pogojev pravične družbe.

Normativna utemeljitev neoliberalizma

Za razumevanje moči neoliberalnega projekta ni dovolj analizirati njegovih zgodovinskih vzponov in političnih uveljavitev, temveč tudi njegovo normativno utemeljitev. Ta je zgrajena na treh medsebojno povezanih ravneh: na kritiki socialne države in redistribucije, na specifičnem razumevanju svobode in posameznika ter na institucionalni zasnovi vladavine prava in tržne koordinacije. Najvplivnejšo normativno artikulacijo neoliberalizma je oblikoval Friedrich August von Hayek, ki velja za enega ključnih teoretskih očetov neoliberalizma (Block 2008, 22). S Potjo v hlapčevstvo (1944) in Konstitucijo svobode (1960) je začrtal temeljne postulate nove politično-ekonomske paradigme ter na novo opredelil naloge in meje državne oblasti. Kot poudarja Susan George, je Hayek neoliberalizmu podelil politično, pravno, ekonomsko in akademsko legitimnost (George 2014, 110), pri čemer je v ospredje postavil »bitko idej«, namenjeno premagovanju marksizma, socializma, državnega planiranja in keynesovskega intervencionizma (Harvey 2012, 20).

Pri tem je treba poudariti, da neoliberalizem ni enotna teoretska tradicija, temveč skupek več deloma komplementarnih in deloma različnih intelektualnih tokov – od Hayekove teorije spontanega reda in Friedmanovega monetarizma do teorij javne izbire in ordoliberalizma. V obravnavanem okviru pa ima Hayek posebno mesto zato, ker najjasneje artikulira normativni temelj neoliberalnega projekta in njegovo kritiko socialne države, redistribucije ter planskega poseganja v trg.

Iz takšnega normativnega izhodišča sledi tudi specifično razumevanje posameznika kot primarno avtonomnega nosilca odgovornosti. Posameznik je razumljen kot odrasel in zrel akter, ki v zameno za svobodo prevzame posledice lastnih odločitev ter od države ne pričakuje paternalističnega vodenja (George 2014, 101). Vsak poskus usmerjanja življenj je v tem okviru razumljen kot poseg v svobodo oziroma kot zanikanje pravice do osebne avtonomije; država po neoliberalnem razumevanju ne more vedeti, kakšne so preference posameznikov, zato naj se vzdrži prisilnih socialnih in ekonomskih politik (Held 1989, 235). Hayek to zgoščeno povzame z mislijo, da »priložnost graditi lastno življenje« terja tudi »nenehno dolžnost« in disciplino (Hayek 2012, 97). Prav na tej točki se razkrije ena ključnih normativnih omejitev neoliberalne antropologije: posameznik je obravnavan kot že avtonomen in simetrično umeščen akter, čeprav so dejanski družbeni pogoji strukturirani z neenakostmi in razmerji moči, ki bistveno omejujejo obseg realne avtonomije.

Hayekova kritika socialne države in redistribucije

Hayekova kritika je bila usmerjena zlasti proti dvema ključnima ureditvama povojnega obdobja: proti etatizmu in proti razbohotenemu delovanju socialne države v kapitalizmu blaginje. V predgovoru k ponovni izdaji Poti v hlapčevstvo leta 1976 je zapisal, da socializem v sodobnem času ne pomeni več centralnoplanskega gospodarstva, temveč obsežno prerazporeditev prihodkov prek sistema obdavčitve in socialnih institucij. Ta »novi socializem« naj bi postopoma in prikrito spodjedal temelje svobodne družbe (Hayek 1991, 9, 119). S tem je povezana tudi njegova znana razlika med taxis – namenoma urejenim redom – in cosmos – spontanim redom: čedalje bolj ciljno usmerjena socialna politika po njegovem mnenju odstopa od vladavine abstraktnih, splošnih pravil in s tem povečuje tveganje arbitrarnosti (Hayek 1973; Hayek 1976).

Socialno pravičnost, ki je predstavljala temelj obsežnega delovanja socialne države, je razumel kot nevarno iluzijo, ki legitimira posege države v svobodo posameznika in odpira vrata birokratskemu nadzoru. To tezo sistematično razvije v zvezku *The Mirage of Social Justice*, kjer trdi, da je »socialna pravičnost« v neosebnem tržnem redu konceptualno prazna

in politično nevarna, ker legitimira ad hoc posege v pravila igre (Hayek 1976). Kot ugotavlja Giddens, so neoliberalci socialno državo razumeli kot vir temeljnih družbenih in gospodarskih težav povojnih družb (Giddens 2000, 22). Pri tem pa je pomembno, da Hayek socialni državi ni očital njenih deklariranih ciljev – pomoči revnim, invalidom, dostopa do zdravstva in izobraževanja –, temveč predvsem načine njihovega uresničevanja. Po njegovem mnenju ti ukrepi niso predstavljali zgolj storitvene dejavnosti, temveč so temeljili na prisili države in na njeni težnji po monopolu nad določenimi področji družbenega življenja. Sam je zapisal, da problem ni v ciljih, temveč v načinih: številni socialni ukrepi, čeprav se jih predstavlja kot storitveno dejavnost, v resnici pomenijo izvajanje državne prisile in uveljavljanje monopola (Hayek 2012, 387). S tem je postavljeno njegovo temeljno vodilo: cilji so lahko legitimni, sredstva pa ne smejo postati monopolna in prisilna.

Prav iz tega razlikovanja med cilji in sredstvi izhaja njegova zahteva po izrazito omejeni oziroma minimalni socialni državi. Hayek sicer dopušča omejeno vlogo države pri zaščiti tistih, ki so izvzeti iz trga dela in izpostavljeni resnemu fizičnemu pomanjkanju, kar pomeni zagotavljanje določenega minimuma preživetja – t. i. »omejene varnosti«. Nikakor pa država ne sme zagotavljati določenega življenjskega standarda ali določene višine socialnih storitev, saj bi to po njegovem pomenilo poseg v svobodno družbo in vodilo k »absolutni varnosti« (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 389).

Najostrejše zavračanje pa je Hayek usmeril proti poskusom zagotavljanja enakomernejše porazdelitve dohodkov in dobrin pod pretvezo socialne pravičnosti. Ta po njegovem prepričanju »nujno pelje v socializem in k njegovim prisilnim in v samem jedru samovoljnim metodam« (Hayek 2012, 389). V očeh neoliberalcev je socialna država postala nadomestek starega socializma, ki z javnimi storitvami zasleduje pravičnejšo prerazdelitev dohodkov. Lastnina in pravica do razpolaganja z njo sta za Hayeka – in za velik del neoliberalne tradicije – nedotakljivi in nadrejeni vsem drugim političnim, socialnim ali ekonomskim pravicam. Kar je dopustno, je le prostovoljno darovanje posameznika v humanitarne namene, nikakor pa prisilno obdavčevanje ali drugi mehanizmi prerazdeljevanja (George 2014, 113). V tem duhu Milton Friedman poudarja, da je naloga liberalca prepustiti področje etike posamezniku in ne državi (Friedman 2011, 11). Nozick to logiko dodatno teoretsko utrdi s tezo, da prisilna redistribucija krši pravice do lastnine ne glede na agregatne učinke (Nozick 1974).

Hayek je socialno državo razumel kot izraz paternalistične in centralizirane oblasti, kot nekakšnega leviatana, nevarnega za svobodo posameznika. Zato je nasprotoval obsežnim oblikam socialnega zavarovanja, javni oskrbi za starost in javnemu zdravstvu, progresivnim davkom, državnemu podjetništvu in regulaciji trga (Held 1989, 232). Posebej kritičen je bil do socialnega zavarovanja, saj naj bi to izražalo težnjo po prerazdeljevanju pod monopolnim nadzorom države, ki samovoljno dodeljuje pomoči in storitve glede na kriterije, ki jih določa sama, ne pa glede na dejanske prispevke posameznikov. Kot je zapisal: »Pomembno je, da se jasno zavedamo meje, ki ločuje stanje, v katerem skupnost sprejema dolžnost preprečevanja pomanjkanja in zagotavljanja minimalne ravni sociale, od tistega, kjer skupnost prevzema nase pristojnost določanja »pravičnega« položaja vseh in vsakomur dodeljuje tisto, kar sama meni, da si zasluži. Svoboda je nevarno ogrožena, kadar se oblastem podelijo izključne pristojnosti zagotavljanja nekih storitev« (Hayek 2012, 437–438).

Za Hayeka je bila alternativa jasna: zasebno zavarovanje pri različnih ponudnikih na trgu. V takem sistemu posameznik ni prisiljen v odvzem dela dohodka, ima svobodo izbire storitev in prejme toliko, kolikor plača. Socialno varnost je tako razumel kot področje, kjer svoboda posameznika ne sme biti žrtvovana pod pretvezo solidarnosti. To logiko je posebej radikalno ponazoril na primeru zdravstvenega zavarovanja, saj naj bi bilo solidarno financiranje že po definiciji nepravično, ker zdrav posameznik plačuje enako kot bolan, a prejme manj storitev; hkrati naj bi državno zavarovanje pomenilo, da se bogatim jemlje več, kot jim je povrnjeno, kar je videl kot sistematičen poseg v svobodo in lastninsko pravico (Hayek 2012, 442–443).

Tu postane posebej razvidna osrednja napetost Hayekove pozicije. Njegova vizija je sicer notranje konsistentna: socialna država naj zagotavlja zgolj minimalno varnost pred skrajno revščino, nikakor pa ne sme postati instrument prerazdeljevanja in solidarnosti. S tem je začrtal idejno jedro neoliberalne kritike socialne države, ki je v poznejših desetletjih postalo eno glavnih utemeljitvenih orodij za razgradnjo povojnega kapitalizma blaginje. Toda prav tu se odprejo resne etične in politične dileme. Na nekaterih mestih je Hayek zagovarjal celo popolno ukinitev brezplačne zdravstvene oskrbe, saj naj bi država posameznikom vsiljevala razpon storitev in jih obravnavala enako ne glede na njihove potrebe, prispevke in produktivnost (Hayek 2012, 450–452).

V ozadju takšnega stališča ne gre toliko za klasični utilitarizem v strogo filozofskem pomenu, kolikor za izrazito funkcionalistično in tržno usmerjeno logiko, v kateri se vrednost institucionalnih ureditev presoja predvsem glede na njihovo skladnost s konkurenčnostjo, produktivnostjo in neoviranostjo tržnega reda. Takšno izhodišče pa je problematično, saj ni nikakršnega zagotovila, da bi zasebno zdravstvo zagotavljalo enako kakovostno obravnavo vsem posameznikom ali da bi odpravilo čakalne vrste; prej je verjetno nasprotno – da bi premožnejši hitreje in kakovostneje dostopali do storitev, revnejši pa bi ostali prikrajšani. Hayekova logika tako ekonomsko učinkovitost in zaščito negativne svobode postavlja pred načelo solidarnosti, ki je eden od temeljnih pogojev pravičnosti in medgeneracijskega sodelovanja.

Podobno velja za njegov pogled na pokojninski sistem. Obvezno javno pokojninsko zavarovanje razume kot obliko razlastitve, saj posameznike sili v odvzem dela dohodka za namene, o katerih odloča država. Po njegovem bi posamezniki veliko bolje poskrbeli za starost, če bi sami upravljali s svojim celotnim dohodkom in ga vlagali v zasebne sklade. Opozarjal je, da pokojnine temeljijo na tekočem obdavčevanju, kar prenaša veliko finančno breme na mlajše generacije in lahko vodi v medgeneracijski konflikt (Hayek 2012, 446–449). Rešitev je videl v svobodni izbiri zasebnih pokojninskih zavarovanj. Čeprav je takšna ideja privlačna z vidika posameznikove svobode in finančne avtonomije, pa je tudi izrazito tvegana. Številni ljudje v aktivni dobi nimajo dovolj sredstev za dolgoročne naložbe, skladi so podvrženi propadom in zlorabam, solidarni javni sistem pa vendarle zagotavlja osnovno varnost tudi tistim, ki bi sicer ostali brez. Hayekov predlog, da bi socialno varnost nadomestili z individualno odgovornostjo in tržnim tveganjem, pomeni, da bi tveganje revščine in socialne izključenosti v starosti v celoti padlo na posameznika, brez varovalke skupnosti.

Na področju brezposelnosti Hayek sicer dopušča javno pomoč v obliki enotnega minimuma – hrane in zavetja –, vezanega na ekonomske zmožnosti družbe in financiranega iz obveznih prispevkov, vendar je skeptičen do nadomestil, vezanih na predhodno plačo, ker naj bi zmanjševala iniciativo. Namesto tega zagovarja prilagodljivost plač in mobilnost delovne sile; pomoč naj temelji na izkazani potrebi in predhodnih osebnih prispevkih, sicer naj jo nadomesti zasebno zavarovanje (Hayek 2012, 455, 459–460).

Na davčnem področju Hayek progresivno obdavčenje označi za diskriminatorno, saj ga razume kot prerazdeljevalno orodje, ki krni spodbude. Po njegovem je posebej problematično pri dohodkih z neenakomerno porazdelitvijo skozi čas, saj lahko vodi v nesorazmerje med bruto in neto dohodki (Hayek 2012, 471–489). Iz takšnega izhodišča izpelje zagovor proporcionalnega obdavčenja. V nekaterih interpretacijah to vodi celo v regresivno obdavčenje. Hkrati zavrača davke na premoženje ter omejitve dedovanja, saj naj bi bilo slednje, čeprav ustvarja neenakosti, »najmanjše zlo« z vidika svobode (Hayek 2012, 129, 480, 487, 490).

S tem povezana teza, da nižji davki za premožne avtomatično spodbujajo investicije, gospodarsko rast in ustvarjanje delovnih mest, pa ostaja empirično močno sporna (prim. George 2014, 104). Harvey zato neoliberalizacijo interpretira kot projekt obnove moči ekonomskih elit (Harvey 2012, 29). Tu se razkrije še ena temeljna napetost: v imenu formalne svobode in zaščite lastnine se normativno naturalizirajo razmerja ekonomske moči, ki nato bistveno vplivajo tudi na politično moč, socialne možnosti in medgeneracijski prenos privilegijev.

Na področju izobraževanja se Hayek zavzema za minimalni standard, ki ga je mogoče financirati z javnimi sredstvi, samo izvajanje pa naj bo prepuščeno trgu, denimo prek vavčerjev, minimalnih standardov in brez vsebinskega nadzora države (Hayek 2012, 570–578). Višje in univerzitetno izobraževanje naj bo selektivno in financirano z zasebnimi sredstvi, zlasti s krediti, pri čemer izrecno opozori na »nevarnost intelektualnega proletariata«, torej presežka visoko izobraženih, ki jih trg ne more absorbirati (Hayek 2012, 582, 585). Tu se znova pokaže napetost med njegovo skepso do enakih možnosti in sodobnim razumevanjem izobraževanja kot javne dobrine z visokimi pozitivnimi eksternalijami. Določena deljena odgovornost, vključno s posameznikovo finančno udeležbo, je lahko smiselna, popolnega umika države pa ni mogoče normativno utemeljiti ob vztrajnih neenakih izhodiščih. Če naj bi bilo izobraževanje eden ključnih mehanizmov medgeneracijske mobilnosti in državljanske kompetentnosti, ga ni mogoče reducirati na individualno investicijo.

Sklepno lahko ugotovimo, da Hayek – in z njim pomemben del neoliberalne tradicije – zagovarja vladavino prava, zasebno lastnino, zasebno pobudo in svobodne trge ob minimalni in neprisilni socialni varnosti (Held

1989, 235; George 2014, 101, 111–112). Njegov odgovor torej ni »brez države«, temveč drugačna država: takšna, ki zagotavlja minimalni standard oziroma omejeno varnost, hkrati pa deluje prek splošnih, *ex ante* znanih pravil, ki veljajo enako za vse – za vladane in vladajoče (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 226, 389). Vprašanje pa ostaja, ali takšna normativna zasnova lahko vzdrži tako empirično kot moralno presojo. Prav tu se neoliberalizem sreča s problemom svojih zgodovinskih in institucionalnih učinkov. Na tej točki se razkrije tudi temeljna omejenost Hayekovega razumevanja svobode. Svoboda je opredeljena skoraj izključno negativno, kot odsotnost prisile, medtem ko vprašanja dejanskih zmožnosti, neenakih izhodiščnih pogojev, socialnih odvisnosti in institucionalno pogojenih možnosti za avtonomno delovanje ostajajo na obrobju. Prav zato je njegova normativna pozicija sicer notranje razmeroma koherentna, vendar konceptualno preozka za teorijo pravične družbe. Prav tu se od nje odločno oddalji Rawlsova politična pravičnost, ki svobode ne razume zgolj formalno, temveč tudi kot institucionalno zavarovano možnost, da imajo državljani pod pogoji poštene enakosti možnosti in poštene vrednosti političnih pravic in svoboščin dejansko možnost delovati kot svobodni in enaki člani družbe (Rawls 2011).

Vladavina prava, država in trg v neoliberalni teoriji

Če je bila v prejšnjem razdelku v ospredju normativna kritika socialne države, je treba natančneje opredeliti tudi politično-pravno jedro neoliberalne teorije. To se pri Hayeku in širši neoliberalni tradiciji izoblikuje okoli posebnega razumevanja vladavine prava, omejene države in tržne koordinacije.

Hayek je zagovornik vladavine zakonov, saj naj bi ti posameznike ščitili pred samovoljnim delovanjem državne oblasti. Zakoni morajo veljati za vse enako, torej tako za vladajoče kot za vladane. Pri vladavini zakonov gre za abstraktna pravila, ki postavljajo okvir, znotraj katerega ima posameznik možnost delovati po svoji lastni volji. Kot pravi: »Pojmovanje svobode pod zaščito prava, kar je osrednja skrb te knjige, temelji na tezi, da s spoštovanjem zakonov v smislu splošnih abstraktnih pravil, postavljenih neodvisno od njihove veljave za nas, nismo predmet volje drugega človeka in smo torej svobodni … moč je skleniti, da ne vladajo ljudje, temveč zakoni« (Hayek 2012, 226).

Hayek se zaveda, da enakost pred zakonom vodi v materialno neenakost oziroma neenakost v rezultatih, vendar je prepričan, da je to nujna posledica svobode in kot taka neškodljiva (Hayek 2012, 119). Za Hayeka materialni položaj posameznika ni odločilen; neenakosti so po njegovem pozitivne, saj prinašajo napredek in prispevajo k zmanjševanju pomanjkanja (Hayek 2012, 62–63). Neenakost tako ni slaba sama po sebi, temveč je normalen in sestavni del družbe (George 2014, 104). S tem je mogoče soglašati le do določene mere: nekatere neenakosti so res del družbenega življenja, nekatere pa lahko delujejo kot spodbuda za inovacije in nagrada za opravljeno delo. Toda Hayekovo stališče, da naj bi višino neenakosti povsem prepustili trgom, ter implicitna teza, da se bodo razlike zaradi tržnih zakonitosti samodejno zmanjševale, nista prepričljivi. Če bi razlike v dohodku in nagrajevanju zgolj odražale tržne transakcije, bi družba legitimirala položaj, v katerem imajo eni milijarde, drugi pa komaj sredstva za osnovno preživetje – četudi vsi opravljajo delo. Takšna ureditev pa odpira resne pomisleke glede njene združljivosti z idejo svobodne in pravične družbe. Poleg tega empirični podatki, predstavljeni v drugem poglavju, jasno kažejo, da se neenakosti v sodobnem kapitalizmu praviloma ne zmanjšujejo, temveč poglabljajo. Hayekova vera v spontano korektivnost tržnega reda je zato teoretsko in empirično šibka: trg lahko koordinira menjavo, ne more pa sam od sebe zagotoviti pravične razdelitve moči, možnosti in družbenega priznanja.

Iz tega izhaja, da je po Hayeku dopustna le formalna, ne pa tudi stvarna pravičnost. Vsak poskus korekcije družbenih razlik po njegovem pomeni prisilni poseg države, ki krši načela vladavine prava. Vladavina prava je zanj celo pomembnejša od vladavine zakonov, saj določa vsebinski okvir, po katerem se morajo zakoni oblikovati. Zato zavrača pravni pozitivizem, ki ločuje legalnost od legitimnosti in zakonodajalcu prepušča presojo pravičnosti vsebine zakonov. Hayek tako – podobno kot večina neoliberalcev – vztraja pri strogi delitvi oblasti, zapisani v ustavo: zakonodajalčeva moč mora biti omejena z načeli vladavine prava in ločena od sodne ter izvršne oblasti.

Vladavina prava pri Hayeku ni zgolj formalno-proceduralni ideal, temveč nosi izrazito materialno in politično vsebino, saj privilegira točno določen tip družbenega reda. Temeljna načela takšne ureditve so naslednja: pravica do osebne svobode in zasebne lastnine, pravica do odškodnine ob razlastitvi, svoboda v ekonomskih odnosih ter svobodno tržno gospodarstvo z minimalnim državnim lastništvom in posegi (Hayek 2012, 321–335).

Zato njegova koncepcija ni vrednostno nevtralna, temveč vnaprej določa, katera razmerja moči, lastnine in ekonomskega odločanja naj bodo zavarovana kot legitimna.

Minimalna vloga države v tem okviru pomeni, da ta ne sme omejevati prostega pretoka kapitala, storitev in blaga, regulirati trga ali nadzorovati cen in količin proizvodnje. Odločitve o tem, kaj, kako in za koga se proizvaja, morajo po tej logiki pripadati lastnikom kapitala in tržnim mehanizmom. Trg je razumljen kot neoseben mehanizem ponudbe in povpraševanja, ki sam po sebi ni nosilec moralne presoje. Friedman v tem vidi prednost: več dejavnosti ko je prepuščenih trgu, manj je prisile in političnih napetosti, saj lahko množice svobodno odločajo brez podrejanja (Friedman 2011, 21–22).

Naloga države je po tej logiki oblikovanje splošnih pravil igre: zaščita pred nasiljem in prevarami, izvrševanje pogodb, varovanje lastnine ter zagotavljanje pogojev za delovanje konkurence in prostih trgov (Hayek 2012, 344–345; Berend 2013, 285). Dobro delujoče tržno gospodarstvo sicer zahteva določeno institucionalno podporo, vendar ta po neoliberalnem prepričanju ne sme služiti ničemur drugemu kot zagotavljanju pogojev za spontano in svobodno delovanje trga. Friedman to povzema z mislijo: »Država je nujna za zaščito naše svobode … Njena glavna naloga je varovati pravni red, uveljavljati zasebne pogodbe in spodbujati tržno konkurenco« (Friedman 2011, 2).

Država ima po neoliberalnem prepričanju ključno vlogo tudi na monetarnem področju. Njena glavna naloga ni fiskalno spodbujanje povpraševanja, temveč zagotavljanje stabilnega denarnega okvirja in nadzor inflacije. Monetarna politika mora biti ločena od vlade in prepuščena avtonomni instituciji, praviloma centralni banki. Javne finance morajo biti uravnotežene, brez pretiranega zadolževanja in z minimalnim vplivom na inflacijo. Veliki proračuni in obsežne socialne storitve so za Hayeka nevarni, saj dajejo državi prevelik vpliv na denarno politiko in zmanjšujejo kupno moč denarja (Hayek 2011, 497). Zato je fiskalna konsolidacija – zmanjšanje dolga in proračunskih izdatkov, četudi na račun socialnih storitev in plač – predstavljena kot nujen ukrep za stabilnost in konkurenčnost. Friedman pri tem deli Hayekov monetaristični pogled: količina denarja v obtoku mora rasti počasneje kot realna proizvodnja, kar zagotavlja stabilnost in preprečuje inflacijo (Berend 2013, 285).

V praksi to pomeni, da se v neoliberalnem kapitalizmu večina funkcij in dejavnosti v družbi pripisuje trgu. Ta postane hkrati gospodar in domnevni rešitelj družbenega življenja, medtem ko je država reducirana na orodje za uresničevanje tržnih predpostavk. Trgi so predstavljeni kot najboljši mehanizem za zagotavljanje storitev, nagrajevanje dela in celo socialne varnosti. Berend tako povzema, da neoliberalna teorija vidi samoregulirani trg kot najboljši vir socialne države (Berend 2013, 285). Toda realnost je drugačna: skrajne dohodkovne in premoženjske razlike, številčno naraščajoča revščina, koncentracija politične in ekonomske moči ter krhke enake možnosti kažejo, da neoliberalna ureditev ne vzpostavlja pogojev za trajno in sistematično uresničevanje Rawlsovih načel politične pravičnosti. Zagotavlja zgolj formalno enakost, kar pomeni, da zavrača pošteno vrednost enakih političnih svoboščin in pošteno vrednost enakih možnosti, o načelu razlike pa sploh ni mogoče govoriti (Rawls 2011, 180).

Sklenemo lahko, da Hayekov normativni okvir privilegira splošna, *ex ante* znana pravila, močno zaščito zasebne lastnine, minimalno in neprisilno socialno varnost ter koordinacijo prek trga; vloga države je reducirana na varstvo prava, konkurence in denarne stabilnosti (Hayek 2012, 180, 321–335; Friedman 2011, 2, 21–22, 26). Tak konceptualni minimalizem izrecno zavrača redistributivne in planske mehanizme kot kršitev svobode ter kot pot k arbitrarnosti (Hayek 2012, 226, 266). Prav ta normativni okvir – utemeljen na primatu zasebne lastnine, omejeni socialni državi in splošnih pravilih – se v zgodovinski praksi neoliberalizma prevaja v specifično institucionalno ureditev razmerij med državo, trgom, kapitalom in delom. S tem se pokaže, da neoliberalna koncepcija vladavine prava ni vrednostno nevtralna, temveč privilegira specifično konfiguracijo lastnine, trga in politične oblasti.

Institucionalna logika neoliberalnega kapitalizma

Če je prejšnji razdelek pokazal notranjo logiko neoliberalne utemeljitve, je treba zdaj preiti na raven njene dejanske uresničitve. Šele na tej ravni je mogoče presoditi, kako je v neoliberalnem kapitalizmu organizirano razmerje med državo, trgom, kapitalom in delom ter ali takšna ureditev omogoča uresničevanje temeljnih načel pravičnosti, zlasti poštene enakosti možnosti in načela razlike v smislu Rawlsove teorije (Rawls 2011).

Neoliberalni kapitalizem je specifično organiziran sistem družbene reprodukcije, v katerem se preoblikujejo naloge države, razmerje med javnim in zasebnim, status dela ter sama struktura akumulacije kapitala. Država se ne umakne kot taka, temveč se preusmeri: iz države socialne integracije v državo konkurenčnosti, monetarne discipline in varovanja pogojev akumulacije (Held 1989, 231–232; Harvey 2012, 67; Jessop 2002, 461). To pomeni, da se v neoliberalni ureditvi težišče premakne s socialne zaščite, redistribucije in stabilizacije zaposlenosti na deregulacijo, fiskalno restrikcijo, monetarno stabilnost in tržno discipliniranje. Državna oblast postane manj aktivna tam, kjer bi lahko omejevala neenakosti ali ščitila socialne pravice, ter bolj odločna tam, kjer mora zagotavljati pravni, politični in policijski okvir za tržno liberalizacijo. Prav v tem smislu je mogoče neoliberalno državo razumeti kot »avtoritarno-liberalno« ureditev: močno pri zaščiti kapitala, šibko pri zaščiti socialnih interesov.

Neoliberalni kapitalizem temelji na več medsebojno povezanih elementih. Prvič, na deregulaciji pretoka kapitala, trgov dela in finančnih trgov. Drugič, na privatizaciji javnega premoženja, storitev in institucionalnih področij, ki so bila v povojnem obdobju vsaj deloma izvzeta iz neposredne tržne koordinacije. Tretjič, na fiskalni restrikciji in davčni razbremenitvi kapitala ter najvišjih dohodkovnih skupin. Četrtič, na individualizaciji socialnih tveganj, pri kateri se vprašanja brezposelnosti, bolezni, starosti, izobraževanja in socialne varnosti vse bolj prevajajo v sfero osebne odgovornosti. Petič, na reorganizaciji produkcije, ki vključuje fleksibilizacijo dela, fragmentacijo proizvodnje, internacionalizacijo investicij in krepitev menedžerskega ter lastniškega nadzora nad produkcijskimi sredstvi (Jessop 2002, 461; Gamble 2006, 53; Duménil in Lévy 2012, 36; Harvey 2012, 7; George 2014, 108, 113).

Neoliberalna ureditev je tesno povezana tudi s financializacijo. Finančni sektor v njej ne nastopa več zgolj kot posrednik med varčevanjem in investiranjem, temveč kot vse bolj samostojen center akumulacije, discipliniranja in prerazporejanja bogastva. Deregulacija, monetarna politika in prosti pretok kapitala ustvarjajo pogoje, v katerih postajajo špekulativni dobički, zadolževanje, privatizacija tveganj in socializacija izgub sestavni del normalnega delovanja sistema. S tem se neoliberalni kapitalizem vse bolj oddaljuje od idealizirane podobe konkurenčnega trga in vse jasneje razkriva kot sistem, v katerem se moč kapitala reproducira

prek dolga, kriz in sistemsko omogočene asimetrije tveganj (Duménil in Lévy 2012; Harvey 2012).

Posebna značilnost neoliberalnega kapitalizma je tudi njegova sposobnost, da se predstavlja kot naraven, tehničen in nujen. Fiskalna konsolidacija, privatizacija, konkurenčnost, fleksibilnost in tržne reforme so prikazane kot nevtralni ukrepi racionalnega upravljanja, ne pa kot politične odločitve, ki redistribuirajo moč, dohodke in tveganja. Prav v tem je ena ključnih oblik njegove hegemonije: politični projekt obnove moči kapitala se predstavlja kot neideološka modernizacija (Harvey 2012; Schreiner 2019).

Neoliberalni kapitalizem lahko zato opredelimo kot politično-ekonomsko ureditev, v kateri so produkcija, investicije, menjava in pomemben del socialne reprodukcije vse tesneje podrejeni logiki konkurenčnosti, donosnosti in tržne koordinacije; država pa pri tem deluje kot varuhinja pravnih, monetarnih in institucionalnih pogojev, ki omogočajo reprodukcijo take ureditve (Jessop 2002, 461; Harvey 2012, 67; Gamble 2006, 53). Prav zato neoliberalizem ni zgolj zgodovinska faza po kapitalizmu blaginje, temveč specifična institucionalna konfiguracija sodobnega kapitalizma.

Družbene posledice neoliberalnega kapitalizma

Če je bilo doslej prikazano, kako je neoliberalni kapitalizem zgodovinsko nastal, kako se teoretsko utemeljuje in kako je organiziran, je treba obravnavati še njegove osrednje družbene učinke. Šele ob analizi teh učinkov je mogoče presoditi, ali se njegova normativna utemeljitev in institucionalna logika prevajata v širšo družbeno blaginjo ali pa, nasprotno, proizvajata nove oblike neenakosti, odvisnosti in nestabilnosti.

Neoliberalni kapitalizem v svojih dominantnih zgodovinskih oblikah praviloma proizvaja tri medsebojno povezane učinke: rast neenakosti, individualizacijo socialnih tveganj in koncentracijo ekonomske ter politične moči. Ti učinki niso zgolj stranski produkti posameznih reform, temveč izhajajo iz same logike deregulacije, privatizacije, fiskalnega varčevanja, davčne razbremenitve kapitala ter umika javnih institucij s področij socialne reprodukcije.

Neenakosti in individualizacija socialnih tveganj

Velike politične, ekonomske in socialne razlike v neoliberalnem kapitalizmu izhajajo iz kombinacije institucionalne deregulacije, privatizacije in zmanjšane vloge države na področju socialne reprodukcije. Ti procesi so tesno povezani s prenosom socialnih tveganj na posameznika ter s koncentracijo lastnine in nadzora nad produkcijskimi sredstvi. Prav v njihovi medsebojni povezanosti se razkrije strukturna logika neoliberalnega kapitalizma kot generatorja neenakosti.

Kot ugotavlja Susan George, sodobne neoliberalne politike večine vlad v zahodnih državah vodijo do povečanja brezposelnosti, zmanjšanja gospodarske rasti, poglabljanja socialnih problemov, večjih ekonomskih neenakosti, krčenja gospodarske aktivnosti in zmanjševanja naložb. Napadi na socialne storitve, priborjene v prejšnjem stoletju, se stopnjujejo: ne zadevajo zgolj plač – pri čemer so prisotne celo težnje po ukinitvi minimalne plače – in delovnih pogojev, kjer se zaradi varčevanja v podjetjih pogosto znižujejo standardi, temveč tudi pokojnine, ki se vse bolj prepuščajo zasebnim naložbam, se nominalno in realno znižujejo ob hkratnem dvigu starostne meje. Podobno se znižujejo kakovost izobraževanja, varnost zaposlitve in socialna varnost (George 2014, 37, 40).

Eden osrednjih družbenih učinkov neoliberalnega kapitalizma je individualizacija socialnih tveganj: vprašanja brezposelnosti, bolezni, starosti, izobraževanja in socialne varnosti se iz sfere kolektivne odgovornosti postopoma prenašajo na posameznika. Zygmunt Bauman opozarja, da se države umikajo od zagotavljanja kolektivnih zavarovalnih polic in jih prepuščajo individualnim zasebnim pobudam (Bauman 2013, 18). Enak proces poteka na področju zdravstva, izobraževanja, pokojninskega sistema, družbenih stanovanj in socialnih zavarovanj (Harvey 2011, 87; Harvey 2012, 210). S takšno politiko državnih oblasti se je spekter posameznikove »avtonomije« močno razširil v smislu, da je vsak sam odgovoren za številne naloge, ki so bile v preteklosti domena javnih institucij. Od ljudi se pričakuje, da bodo za kolektivno ustvarjene probleme, kot so lahko tudi izguba zaposlitve ali dohodka – na katere dostikrat nimajo vpliva –, rešitve našli sami, brez pomoči drugih (Bauman 2013, 18). Neoliberalizem praviloma prispeva k ustvarjanju novih negotovosti in tveganj ter k

individualizaciji posledic strukturno proizvedenih družbenih problemov (Giddens 2000, 24).

Varčevanje, davčna politika in privatizacija

Na področju fiskalne politike je prišlo do izrazitega premika k varčevalnim ukrepom, ki se niso izkazali ne za socialno ne za gospodarsko učinkovite. Rezultati, ki jih napovedujejo neoliberalci, se v praksi ne uresničujejo (George 2014, 33–35). Varčevalne politike vključujejo zniževanje javne porabe, odplačevanje javnih dolgov, oklestitev javnih izdatkov in splošno spodbujanje gospodinjstev k varčevanju. Takšne politike praviloma vodijo v gospodarske krize oziroma depresije. Zmanjševanje državne potrošnje, zlasti v času krize, zmanjšuje možnosti za gospodarsko rast, zaposlenost in visoko raven potrošnje. Krugman upravičeno opozarja, da so politike, ki se osredinjajo na primanjkljaje namesto na ustvarjanje delovnih mest, ter monetarne politike, ki vztrajno dvigujejo obrestne mere celo ob množični brezposelnosti, v resnici usmerjene v interese upnikov (Krugman 2012, 161). Empirična dognanja Davida Halla kažejo, da javno trošenje zvišuje rast in zmanjšuje brezposelnost, medtem ko se je v državah z obsežnim varčevanjem povečal delež gospodinjstev, ki si niso mogla privoščiti osnovnih življenjskih potrebščin; povečali so se brezposelnost, neenakosti in revščina, upadla pa je tudi rodnost (Hall 2014, 9).

Na makroekonomski ravni se varčevanje države in posledično gospodinjstev odraža v padcu agregatnega povpraševanja, kar je Krugman jedrnato povzel z besedami: »Tvoja poraba je moj dohodek, moja poraba pa tvoj dohodek« (Krugman 2012, 30). Varčevalni režimi se odrazijo tudi v slabšem kreditiranju podjetij, kar vodi v krčenje produkcije, višjo brezposelnost in nižjo uspešnost gospodarstva kot celote. Hkrati pa obljubljene višje rasti po neoliberalnih reformah ni zaznati: med letoma 1970 in 2010 se je gospodarska rast v bogatih državah gibala zgolj med 1,9 in 3,2 odstotka letno (Piketty 2015, 219), kar dodatno spodkopava tezo, da deregulacija, varčevanje in davčno razbremenjevanje kapitala samodejno vodijo v višjo splošno blaginjo. Z drugimi besedami: neoliberalni makroekonomski režim ni proizvedel ne obljubljene stabilnosti ne obljubljenega dinamičnega vzpona produktivne ekonomije, temveč pogosto kombinacijo finančne ekspanzije in povečane socialne ranljivosti.

Po letu 1980 je prišlo do močnega upada davčnih stopenj, saj je davčna konkurenca med državami sprožila tekmo do dna: države so zniževale davke na dobiček pravnih oseb ter izvzemale dividende in druge kapitalske dohodke iz učinkovitega obdavčevanja. Vzporedno se je razširila popolna deregulacija pretoka kapitala, zaradi česar državne institucije pogosto nimajo zanesljivih podatkov o odlivih kapitala v tujino. Davčne oaze dodatno spodbujajo odlive in prikrivanje dohodkov. Posledično je obdavčitev najvišjih dohodkov v številnih državah postala *de facto* regresivna (Piketty 2015, 445, 628–629).

V Združenih državah je Reaganova davčna reforma iz leta 1986 znižala najvišjo mejno stopnjo s 70 na 28 odstotkov (George 2014, 79), do leta 2010 pa se je stopnja ustalila približno med 30 in 40 odstotki (Piketty 2015, 648). Podobno velja tudi za Združeno kraljestvo. Davki na dediščine in kapitalske dohodke so postali nižji od davkov na delo (Piketty 2015, 647). Harvey ob tem ugotavlja, da so koristi davčnih reform disproporcionalno pobirali zgornji odstotki prebivalstva, ki živijo od naložb, dividend in kapitalskih dobičkov, medtem ko so tisti, ki živijo od dela, ostali na slabšem (Harvey 2011, 76). Davčna politika se je s tem preoblikovala iz instrumenta javnofinančne in deloma redistributivne uravnoteženosti v instrument konkurenčnega prilagajanja interesom kapitala, mobilnega premoženja in najvišjih dohodkovnih skupin.

Od osemdesetih let dalje se neprekinjeno izvaja tudi proces privatizacije, ki pomembno vpliva na rast neenakosti (World Inequality Database 2018, 14, 15, 160). Piketty ugotavlja, da so bogate države doživele »veliko vrnitev zasebnega kapitala« in vzpon novega lastniškega kapitalizma: delež javnega kapitala se je zaradi privatizacije znižal na nekaj odstotkov, javna aktiva pa komajda še pokriva javni dolg. Gre za globalen pojav, pri čemer je bila največja privatizacija v zgodovini izvedena prav v državah nekdanje Sovjetske zveze (Piketty 2015, 218, 232, 235).

Privatizacija je ključna komponenta neoliberalnega programa, saj odpira nova polja akumulacije kapitala, pogosto na področjih, ki so bila prej javna, skupnostna ali neprofitna. Harvey to označuje kot politiko razlaščanja oziroma plenilske akumulacijske prakse. Te vključujejo prenos javnih storitev, kot so telekomunikacije, transport, voda, gozdovi in drugi naravni viri, v zasebne roke, pa tudi preoblikovanje javnih ustanov, kot so fakultete, zdravstvene ustanove in zapori, v komercialne entitete.

V ta okvir sodi še privatizacija okolja in delovne sile, prisilno izseljevanje kmečkega prebivalstva, preoblikovanje skupnostnih, kolektivnih in državnih lastninskih pravic v zasebnolastninske ter sistematično upravljanje in manipuliranje s krizami, s katerimi se bogastvo prerazporeja od revnih držav k bogatim (Harvey 2011, 87; Harvey 2012, 210–217).

Neoliberalna predpostavka, da so zasebna podjetja praviloma učinkovitejša od javnih oziroma da so javno-zasebna partnerstva nujno učinkovitejša, se empirično ne potrjuje. Hall ugotavlja, da raziskave ne dokazujejo sistematičnih razlik v učinkovitosti med javnimi in zasebnimi podjetji ter da javno-zasebna partnerstva ne prinašajo vztrajno višje učinkovitosti (Hall 2014, 19). Podobno velja za »svobodne trge«, ki ne ustvarjajo napovedane blaginje in zmanjšanja revščine, temveč pogosto množično brezposelnost, finančne zlome, socialne prevrate in okoljsko degradacijo (George 2014, 18). Takšni trgi puščajo malo zmagovalcev in veliko poražencev. Primarna funkcija trga v neoliberalni ureditvi ni ustvarjanje delovnih mest in široke blaginje, temveč generiranje dobička (Mattick 2013, 96–97). Nova delovna mesta so – če sploh nastanejo – le postranski učinek; trg sam ne more vključiti vseh, ki nimajo dela ali malo trošijo (George 2014, 153).

Empirična podoba neoliberalne ureditve zato močno odstopa od njene normativne utemeljitve: namesto univerzalne učinkovitosti dobimo selektivne koristi, namesto splošne blaginje pa polarizacijo. Ti trendi niso pomembni zgolj kot opis družbenih posledic neoliberalnih reform, temveč imajo tudi neposredne normativne implikacije. Naraščajoče neenakosti, privatizacija socialnih tveganj in koncentracija ekonomskih virov namreč ne vplivajo le na materialni položaj posameznikov, temveč tudi na dejansko vrednost njihovih političnih pravic in svoboščin ter enakih možnosti, kar odpira pomembna vprašanja glede združljivosti takšne ureditve z zahtevami pravične družbe.

Financializacija in koncentracija moči

Eden ključnih strukturnih virov dohodkovnih in premoženjskih neenakosti izhaja iz samega kapitalističnega načina produkcije in razdelitve. Zanj so značilne močno zaščitene pravice do zasebne lastnine nad produk-

cijskimi sredstvi in upravljanjem, skoncentrirane v rokah manjšine, kar ustvarja pogoje za izkoriščanje. Duménil in Lévy poudarjata, da problem kapitalizma izhaja iz zasebne narave lastnine, podrejenosti zaposlenih kljub formalni svobodi, razmerij oblasti vodilnih nad ostalimi, centralizirane in pogosto avtoritarne delitve nalog ter oblikovanja dohodkov v rokah menedžmenta oziroma lastnikov (Duménil in Lévy 2012, 92). Delavci kljub formalnopravni svobodi dejansko nimajo dostopa do produkcijskih sredstev in v večini ne sodelujejo pri upravljanju; odvisni so zgolj od prodaje lastne delovne sile.

V okviru kritične politične ekonomije gre tu za apropriacijo presežne vrednosti. Kapitalisti odvzem presežne vrednosti pogosto utemeljujejo z argumenti zaslužnosti – tveganjem, kapitalnim vložkom, trudom, časom in energijo –, pri čemer prezrejo, da je njihova motivacija primarno dobiček iz dela drugih. Popolna zaslužnost bi bila smiselna le, če bi kapitalist delo opravil sam; toda tudi v tem primeru ostaja odprto vprašanje upravičenosti do ekskluzivnega dostopa do produkcijskih sredstev, ki so zgodovinsko rezultat družbenega razvoja in izrabe naravnih virov. Zagovarjanje velikih razlik z argumentom, da kapitalist »zaposluje druge«, je zato konceptualno problematično: zaposluje jih zaradi dobička, ne zaradi socialnega cilja. Mattick jedrnato zapiše: »Naj poslovneži še tako ponavljajo, kako konec koncev delajo v skupno dobro, vendarle dobro vedo, da je cilj poslovanja sam profit« (Mattick 2013, 97). Zato so solidarnost, družbena odgovornost in skrb za druge v kapitalizmu sekundarne vrednote (Lebowitz 2014, 4).

Bauman dodaja, da se je kapital poleg izkoriščanja delovne sile polastil tudi izkoriščanja potrošnikov. Zaradi krčenja socialnih storitev in potrošniških vzgibov oziroma novih potreb, ki jih kapital inducira, so ljudje pogosto »prisiljeni« v zadolževanje, kar vodi v osebne bankrote (Bauman 2013, 17). Varoufakis v *Globalnem minotavru* (2016) pokaže posledice financializacije in deregulacije po letu 1980: plenilski in špekulativni model akumulacije ustvarja dolžniške pasti in olajša apropriacijo premoženja prek oderuških kreditov. Kriza med letoma 2006 in 2008 je sprožila množične izvršbe hipotek, milijoni ljudi pa so izgubili domove. Neoliberalni kapitalizem tako v številnih primerih omogoča prenos bogastva navzgor prek špekulacij, goljufij, plenjenja in tatvin (Harvey 2011, 88). Kot dodaja Krugman: »Ohlapna regulacija je hkrati ustvarila svobodno okolje za odkrite kraje …« (Krugman 2012, 60). Financializacija tako ne nastopa

zgolj kot tehnična lastnost sodobnega kapitalizma, temveč kot osrednji mehanizem reprodukcije razredne moči, ki sistematično prerazporeja tveganja navzdol in dobičke navzgor.

V praksi je skoraj stalnica, da vlade z javnimi sredstvi rešujejo zasebne dolgove bank in podjetij, ko ti zapadejo v krizo – pogosto na račun zmanjšanja socialnih in drugih javnih storitev –, čeprav je to v očitnem nasprotju z neoliberalnim idealom nevmešavanja države. Kot opozarja Michael Lebowitz, se ravno v krizah pokaže pravi obraz neoliberalnega kapitalizma: produkcija in zaposlovanje sta podrejena profitni stopnji, ne potrebam in blaginji ljudi. Ko donosi upadejo, kapital ne absorbira izgub, temveč krči proizvodnjo in odpušča – rezultat je kombinacija neizkoriščenih kapacitet, brezposelnosti in nezadovoljenih potreb (Lebowitz 2014, 5). Gray ugotavlja, da utopija globalnega prostega trga sicer ni terjala toliko žrtev kot komunizem, vendar se mu lahko v tem približa; ne stojimo na pragu obljubljenega izobilja, temveč čedalje nevarnejšega tekmovanja, ki lahko vodi do pomanjkanja in vojn (Gray 1998, 208). Krize zato niso zgolj naključni odkloni od sicer normalnega delovanja sistema, temveč razkrivajo njegovo notranjo logiko: privatizacijo dobičkov in socializacijo izgub.

Sklenemo lahko, da neoliberalni kapitalizem sistematično povečuje politične, ekonomske in socialne neenakosti, širi negotovost ter koncentrira moč v rokah tistih, ki že obvladujejo ključne vzvode lastnine, financ in političnega vpliva.

Sklep

Neoliberalni kapitalizem se kaže kot specifična oblika sodobnega kapitalizma, v kateri so razmerja med državo, trgom, kapitalom in delom sistematično preurejena v korist reprodukcije kapitala in utrjevanja njegove družbene moči. Njegova normativna utemeljitev in dejanska družbena praksa sta v sistemskem protislovju. Iste institucije, ki naj bi zagotavljale svobodo, hkrati proizvajajo pogoje njene neenake distribucije. Kar se na ravni teorije predstavlja kot ureditev svobode, vladavine prava in omejene oblasti, se v družbeni praksi pogosto prevaja v koncentracijo ekonomske moči, oslabitev socialne varnosti in discipliniranje dela.

Hayekova in širša neoliberalna normativna utemeljitev sta temu projektu zagotovili močno intelektualno podlago. V središče sta postavili individualno svobodo, vladavino prava, zasebno lastnino, splošna in *ex ante* znana pravila, minimalno socialno varnost ter skeptičen odnos do redistribucije, planskega poseganja in socialne države. Toda analiza je pokazala, da je ta normativni okvir sicer notranje razmeroma koherenten, vendar ostaja konceptualno ozek in problematičen. Svobodo razume pretežno negativno, medtem ko vprašanja dejanskih možnosti, strukturno pogojenih neenakosti, socialne odvisnosti in koncentracije moči pušča na obrobju.

Empirična in politično-ekonomska analiza njegovih učinkov kaže, da neoliberalizem ni zagotovil stabilne in trajnejše gospodarske rasti, ni sistematično zmanjšal neenakosti, ni vzpostavil širše družbene varnosti niti ni preprečil ponavljajočih se finančnih kriz. Nasprotno, povezan je z naraščajočo koncentracijo bogastva, individualizacijo socialnih tveganj, oslabitvijo delavskih in socialnih pravic ter razširitvijo logike privatizacije in financializacije, ki ustvarja nove oblike negotovosti in socialne ranljivosti. V okviru normativnega merila, ki v tej knjigi izhaja iz Rawlsovih dveh načel pravičnosti, se zato pokaže, da neoliberalni kapitalizem teh načel ne uresničuje na način, ki bi zagotavljal njihovo trajno in sistematično udejanjanje niti v smislu njihove formalne ureditve niti v smislu njihove dejanske družbene učinkovitosti. Ne zagotavlja poštene vrednosti političnih pravic in svoboščin, saj koncentracija ekonomskih virov omejuje dejanski politični vpliv državljanov, prav tako pa ne vzpostavlja pogojev, v katerih bi bile neenakosti urejene tako, da bi trajno izboljševale položaj najslabše situiranih (Rawls 2011).

Primerjalna analiza etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma skozi okvir Rawlsove pravičnosti pokaže, da nobena od teh ureditev – kljub pomembnim razlikam v stopnji zaščite svoboščin, obsegu socialnih pravic in načinu organizacije ekonomije – ne uspe trajno in celovito uresničiti pogojev pravične družbe. Vsaka od njih se sooča z lastnimi strukturnimi omejitvami: etatizem z omejevanjem temeljnih svoboščin, kapitalizem blaginje z notranjimi napetostmi med kapitalistično produkcijo in redistributivnimi cilji, neoliberalni kapitalizem pa z erozijo pogojev, ki omogočajo dejansko enakost možnosti in družbeno pravičnost. Prav ta primerjalna ugotovitev razkrije temeljni problem sodobnih družb: ne-

zmožnost obstoječih institucionalnih ureditev, da bi dolgoročno in hkrati zagotavljale pogoje svobode, enakosti in pravičnosti.

Vrzel med normativnimi obljubami neoliberalizma in njegovimi dejanskimi družbenimi učinki ne razkriva le njegovih notranjih omejitev, temveč odpira tudi potrebo po sistematičnem premisleku o alternativni politično-ekonomski ureditvi. Takšna alternativa ne more biti niti obnova etatistične subordinacije družbe državi niti zgolj nostalgična rehabilitacija povojnega kompromisa, temveč mora izhajati iz resnega premisleka o tem, kako povezati temeljne svoboščine, pošteno enakost možnosti in takšno demokratično urejanje ekonomije, ki omogoča dolgoročno družbeno in politično vzdržnost ter trajno izboljševanje položaja tistih v najslabšem položaju. Prav na tej točki se kot teoretično in politično relevantna alternativa odpre vprašanje liberalnega socializma.

Liberalni socializem skuša združiti temeljne pridobitve liberalizma – individualne pravice in svoboščine, politično svobodo in vladavino prava – s socialnimi in ekonomskimi zahtevami po enakosti, solidarnosti in demokratičnem nadzoru nad produkcijskimi sredstvi. Ne gre zgolj za kompromis med obstoječimi ureditvami, temveč poskus njihovega preseganja v smeri ureditve, ki je skladna z Rawlsovim pojmovanjem pravičnosti kot poštenosti in hkrati usmerjena v njegovo dejansko uresničevanje. Prav zato je smiselno v naslednjem poglavju podrobneje preučiti, ali lahko liberalni socializem ponudi teoretsko konsistentno in institucionalno izvedljivo alternativo, zmožno odgovoriti na ključne protislovnosti sodobnega kapitalizma.

Liberalni socializem kot možnost

Normativno izhodišče liberalnega socializma

V zadnjem poglavju se osredotočamo na vprašanje, kakšna politično-ekonomska ureditev bi bila – ob upoštevanju Rawlsovih reformuliranih načel pravičnosti, njegovih institucionalnih predlogov ter kritične analize etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma – pravična. Ne gre za neposreden načrt tranzicije niti za izdelano strategijo političnega prehoda, temveč za normativni razmislek metapolitične narave. Njegov namen je, kot bi rekel David Miller, oblikovati osnutek pravične družbe: teoretski projekt, ki ni dokončan model prihodnosti, temveč orientacija za iskanje institucionalnih odgovorov na sodobne politične, ekonomske in socialne izzive (Miller 2007, 100).

Liberalnega socializma v tem okviru ni mogoče razumeti kot zgolj kompromis med liberalizmom in socializmom niti kot mehko ali oportunistično sintezo dveh tradicij. Razumeti ga je treba strožje in konceptualno zahtevneje: kot sistematičen poskus preseganja strukturnih omejitev treh osrednjih ureditev, ki smo jih obravnavali doslej. V nasprotju z etatizmom želi preprečiti koncentracijo politične moči v državi in njeno težnjo k avtoritarnosti; v nasprotju s kapitalizmom blaginje želi preseči odvisnost pravičnosti od *ex post* redistribucije znotraj nespremenjene kapitalistične produkcije; v nasprotju z neoliberalnim kapitalizmom pa želi onemogočiti koncentracijo ekonomske moči v rokah zasebnega kapitala ter preprečiti, da bi trg postal prevladujoči regulator celotnega družbenega življenja. Njegova temeljna ambicija je vzpostaviti takšno politično-ekonomsko ureditev, v kateri so produkcija, razdelitev, menjava in potrošnja že v izhodišču organizirane na način, ki omogoča uresničevanje pravičnosti kot poštenosti.

Na tej točki je mogoče pritrditi Chantal Mouffe, ki liberalni socializem razume kot danes nujno potrebno alternativo (Mouffe 2005, 102). Podobno je tudi Norberto Bobbio opozarjal, da je mogoče na podlagi individualističnega pojmovanja družbe in obstoječe institucionalne strukture razviti protipredlog neoliberalni teoriji družbene pogodbe, ki vključuje distributivno pravičnost in ostaja združljiv s socialistično tradicijo (Bobbio 1991, 285–286). Pri tem pa kritika neoliberalizma ne pomeni zavrnitve liberalne tradicije kot celote, temveč zahteva razlikovanje med njenimi upravičenimi uvidi in problematičnimi institucionalnimi implikacijami. Ključni nauk, ki sledi iz teh opozoril, je, da uspešna alternativa sodobnemu kapitalizmu ne more temeljiti na dogmatskem zavračanju celotnih tradicij, temveč na selektivnem vključevanju njihovih najbolj prepričljivih elementov (Kymlicka 2005, 23).

Iz tega izhaja temeljna teza celotnega poglavja: liberalizem se mora socializirati, socializem pa liberalizirati. Z drugimi besedami, politični liberalizem in ekonomski socializem je treba povezati v koherentno politično-ekonomsko celoto, ki ohranja pozitivne elemente obeh tradicij, hkrati pa presega njune notranje omejitve (Gamble 2006, 40–41). Takšna teza ni zgolj retorična figura, temveč izhodišče za rekonstrukcijo pravične politično-ekonomske ureditve. Ne zadostuje, da socializmu zgolj dodamo liberalne omejitve ali da liberalizmu zgolj pripišemo socialne korektive. Potrebna je globlja transformacija obeh tradicij: socializem se mora liberalizirati v tem smislu, da sprejme človekove pravice, politični pluralizem, ustavne omejitve oblasti, posredno demokracijo in moralni primat posameznika kot nosilca pravic; liberalizem pa se mora socializirati v tem smislu, da preseže absolutizacijo zasebne lastnine, vero v samoregulativnost trga in zožitev politike na zaščito formalnih negativnih pravic.

Liberalni socializem lahko zato opredelimo kot politično-ekonomsko ureditev, ki temelji na petih medsebojno povezanih sklopih: (1) ustavno omejeni in dejansko razdeljeni oblasti; (2) pošteni vrednosti političnih pravic in svoboščin; (3) univerzalno dostopnih javnih storitvah kot podlagi *ex ante* pravičnosti; (4) družbeni lastnini nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri; ter (5) soupravnem gospodarstvu, v katerem so investicije, delitev presežka in razvoj podvrženi demokratičnemu nadzoru, strokovni odgovornosti in solidarnostni koordinaciji. Prav skozi te stebre se bo

pokazalo, ali je mogoče uresničiti Rawlsovo zahtevo po pravičnosti kot poštenosti in vzpostaviti sistem, ki bo hkrati varoval svobodo posameznika ter omogočal solidarno, vključujočo in učinkovito družbo.

Preden preidemo k jedrnim institucionalnim elementom tega modela, je treba natančneje pokazati, kaj v tem okviru pomeni liberalizacija socializma in kaj socializacija liberalizma. Šele prek te dvojne rekonstrukcije postane mogoče razumeti, zakaj liberalni socializem ni zgolj nova politična parola, temveč politično-ekonomska alternativa.

Liberalizacija socializma

Če se mora socializem liberalizirati, to pomeni predvsem, da mora opustiti tiste zgodovinske poteze, ki so vodile v zanikanje človekovih pravic, nezaupanje do političnega pluralizma, precenjevanje neposredne demokracije kot univerzalne oblike vladanja ter zanašanje na zgodovinski determinizem. Socializem ne more več nastopati kot projekt odprave politike, postopnega odmiranja države in samodejne harmonije neposrednih proizvajalcev. Takšno pričakovanje se je izkazalo bodisi za utopično bodisi za prikrito legitimacijo novih oblik dominacije. Zato mora sodobna socialistična misel sprejeti človekove pravice, posredno demokracijo in dejstvo, da je država neizogibna forma sodobne družbe.

Kot je pokazala predhodna razprava o demokraciji, se je socialistični zagovor neposredne demokracije, ki naj bi nadomestila liberalne institucije in državno oblast, izkazal za problematičnega tako z vidika izvedljivosti kot z vidika pravičnosti. V določenih okoliščinah lahko neposredna demokracija omogoči tudi uveljavitev izrazito neliberalnih ali celo totalitarnih vsebin; v kompleksnih sodobnih družbah pa je zaradi velikosti populacije, specializacije znanj in institucionalne razvejanosti praktično neizvedljiva kot splošni način vladanja. Zato se zdi Heldovo stališče prepričljivo: liberalne institucije – volitve, parlament, strankarski sistem – so nujna osnova za uresničevanje pravic, oblikovanje politik in usklajevanje interesov (Held 1989, 265). Kolektivne odločitve niso dobre same po sebi; potrebujejo institucionalne omejitve, postopke in varovalke, ki preprečujejo njihovo degeneracijo v samovoljo večine.

To seveda ne pomeni, da je treba participativne ali deliberativne elemente demokracije zavrniti. Pomeni pa, da jih ni mogoče povzdigniti v edino legitimno obliko političnega odločanja. V sodobnih družbah je treba politično legitimnost graditi na kombinaciji predstavniških institucij, ustavnih omejitev oblasti, zaščite temeljnih pravic ter omejenih in pravno reguliranih oblik neposrednega sodelovanja. Kjer se neposredna demokracija postavi nad pravice, nad pluralizem in nad ustavne omejitve, tam hitro preneha delovati kot sredstvo emancipacije in lahko postane instrument izključevanja.

Prav tako zavračanje individualizma s strani socialistične tradicije ne more predstavljati dobre podlage za pravičnejšo družbo. Kot smo poudarili v razpravi o politični pravičnosti, družba ne sme za ceno skupne blaginje žrtvovati posameznika ter njegovih pravic in svoboščin. Zato je mogoče pritrditi Willu Kymlicki, ki opozarja, da je nekoliko nenavadno hkrati zagovarjati družbeno enakost in zavračati individualno (Kymlicka 2015, 293, 295). Sodobna socialistična misel mora posameznika obravnavati kot avtonomno, svobodno in odgovorno bitje, ki ni zgolj nosilec razredne pozicije, temveč tudi subjekt pravic, dolžnosti, preferenc, zmožnosti in življenjskih projektov.

Toda to ne pomeni sprejetja neoliberalne antropologije, ki posameznika razume kot izoliranega nosilca preferenc in zasebnih interesov. Nasprotno: pojem svobode je treba razširiti v smeri, ki jo poudarja Axel Honneth. Po njegovem je treba pojem individualne svobode, ki ostaja osrednje legitimacijsko načelo sodobne družbe, razširiti tako, da sovpade s potrebami solidarnega skupnostnega življenja (Honneth 2016, 37). Liberalni socializem zato zagovarja tako negativno kot pozitivno svobodo: posameznika je treba zaščititi pred posegi državne oblasti, ki bi mu kratili temeljne pravice, hkrati pa mu omogočiti dostop do javnih storitev, institucij in dobrin, ki širijo njegove dejanske zmožnosti. Zato je smiselno govoriti o »družbeni svobodi« (Honneth 2016, 41) – svobodi, ki se ne uresničuje proti drugim, temveč skozi pravične oblike sodelovanja z njimi.

Na tej točki je treba zavrniti tudi tradicionalno socialistično zanašanje na proletariat kot privilegirani zgodovinski subjekt. Delavci so danes razslojeni po poklicih, statusih, dohodkih, premoženju, stopnji varnosti in kulturnem kapitalu; nekateri so samozaposleni, drugi prekarni, tretji

zaposleni v velikih organizacijah, četrti potisnjeni na rob družbe. Zato proletariat ne predstavlja več enotnega razreda z enotnim interesom, še manj pa samoumevnega nosilca emancipacije. Poleg tega sodobnih družb ne zaznamuje le materialno izkoriščanje, temveč tudi ranljivost manjšin, invalidov, ostarelih, migrantov, beguncev in mater samohranilk (Kymlicka 2015, 295). Honneth upravičeno opozarja, da se danes ne soočamo zgolj z razmerjem med delavci in kapitalisti, temveč tudi z vprašanji, ki zadevajo družinske člane, intimne partnerje in predvsem državljane (Honneth 2016, 115). Zato pravična družba ne more temeljiti na zastopanju zgolj ene same družbene skupine, temveč mora vzpostavljati pravične odnose med vsemi ljudmi. Enostranska osredotočenost na interese posamezne družbene skupine lahko namreč, kot opozarja Polanyi, vodi v destruktivne konflikte med družbenimi akterji, ki ogrožajo stabilnost političnega in ekonomskega reda (Polanyi 2008). Socializem se mora zato odmakniti od predstave o enotnem revolucionarnem subjektu in se usmeriti v oblikovanje institucionalnih pogojev za pravične odnose v celotni družbi.

S tem je povezana tudi potreba po opustitvi zgodovinskega determinizma. Prepričanje, da bodo kapitalistična razmerja zaradi lastnih protislovij neizogibno propadla, se je izkazalo za zmotno. Zgodovina je večkrat pokazala, da je kapitalizem sposoben samoobnavljanja, prestrukturiranja in preživetja – pogosto prav ob podpori države. Takšna vera v nujni tok zgodovine socializmu otežuje oblikovanje dejanske normativne teorije in zavira njegovo institucionalno domišljijo. John Dewey je zato upravičeno opozarjal, da socializem prav zaradi takšne zmotne vere izgublja sposobnost oblikovati pozitivne teorije in ukrepe za prihodnost (Dewey 1935, 41). Namesto tega mora sodobni socializem, svojo pozornost usmeriti v normativni projekt, ki presega kapitalizem, ne pa v napoved domnevno nujnega zgodovinskega razpleta (Honneth 2016, 14, 17).

Liberalizacija socializma tako ne pomeni njegove depolitizacije, temveč njegovo teoretsko in politično dozorevanje. Pomeni sprejetje pravic, pluralizma, ustavnosti, predstavniške narave sodobne politike in avtonomije posameznika. Šele socializem, ki se odpove skušnjavi zgodovinske nujnosti, absolutizaciji kolektiva in nezaupanju do liberalnih institucij, lahko postane verodostojna alternativa sodobnim oblikam dominacije.

Socializacija liberalizma

Če se mora socializem liberalizirati, se mora tudi liberalizem socializirati. To pomeni, da mora preseči absolutizacijo zasebnolastninskih pravic, vero v samoregulativno moč trga in zožitev politike na zaščito negativnih pravic. Pri tem pa kritika neoliberalizma ne pomeni zavračanja celotne liberalne tradicije. Že v prejšnjem poglavju smo pokazali, da so nekatere Hayekove kritike glede razsežnosti državne oblasti, nevarnosti birokratske hipertrofije in težnje po samoreprodukciji javnih institucij relevantne. Toda iz tega ne sledi, da je neoliberalni sklep – redukcija politike na minimalno državo, zaščito zasebne lastnine in prepustitev večine družbenega življenja trgu – ustrezen. Iz veljavnosti nekaterih liberalnih ali celo neoliberalnih opozoril ne sledi veljavnost celotnega neoliberalnega projekta. Sledi le to, da mora vsaka resna alternativna teorija razlikovati med upravičeno kritiko in neustreznimi institucionalnimi implikacijami.

Minimalistično dojemanje politike in nalog državne oblasti, ki ju neoliberalci omejujejo skoraj izključno na varovanje zasebne lastnine, izvrševanje pogodb in zagotavljanje formalnih negativnih pravic, je preozko. Čeprav je pravilna ugotovitev, da mora biti oblast omejena zaradi nevarnosti birokratskega razraščanja in kratenja pravic, iz tega ne sledi, da je treba skoraj vse druge dejavnosti prepustiti tržnemu kapitalizmu. Liberalni socializem zato ne zagovarja ekspanzivne in birokratsko avtonomne države, temveč ustavno omejeno, demokratično nadzorovano in funkcionalno diferencirano državno oblast, katere naloga je predvsem vzpostavljanje okvira, znotraj katerega lahko družba sama organizira svoje ekonomske in socialne odnose. Država tako ne nastopa kot nadomestek družbe, temveč kot pogoj njene avtonomne in pravične organizacije.

Kot je pokazala že razprava o politiki, ima politika mnogo širše razsežnosti od tistih, ki jih priznava neoliberalna doktrina. Politika se ne odvija le v parlamentu ali vladi, temveč tudi na področjih izobraževanja, zdravstva, sociale, gospodarstva, varnosti, družine in medijev. Naloge državne oblasti zato niso zgolj vzdrževanje reda in pravne varnosti, temveč tudi zagotavljanje pravičnosti v celotnem družbenem življenju. Če večino ekonomskih in socialnih procesov prepustimo izključno trgu, kot predvideva neoliberalizem, pomembni deli družbenega življenja ostanejo zunaj

dometa politične odgovornosti, kar ustvarja in poglablja neenakosti. Held zato opozarja, da izključitev ekonomskih, socialnih in rasnih neenakosti iz politične obravnave onemogoča celovito razumevanje svobode v sodobni družbi (Held 1989, 240).

Trg ni moralno nevtralen mehanizem, kot meni Hayek, temveč prostor, ki ga določajo produkcijski odnosi, zasebna lastnina produkcijskih sredstev, hierarhično vodenje in gonja po dobičku. Prepustiti takšen trg »svobodnemu delovanju« pomeni legitimirati družbeno problematično neurejenost, na ravni gospodarstva pa utrjevati izključujočo in hierarhično logiko, v kateri močnejši sistematično izpodriva šibkejšega. Bauman to imenuje razkorak med *de iure* in *de facto* pravicami (Bauman 2013, 15), Rosanvallon pa opozarja, da je bil politični liberalizem vedno znova žrtvovan v korist ekonomskega liberalizma (Rosanvallon 1998, 148–149). Neoliberalizem zato večini posameznikov onemogoča dejansko uživanje pravic.

Na tej podlagi lahko sklenemo, da je treba politični liberalizem in ekonomski socializem povezati v koherentno politično-ekonomsko celoto. Prvi zagotavlja okvir pravic, institucij in svoboščin, drugi pa ekonomski temelj, brez katerega teh načel ni mogoče dejansko uresničiti. Toda če naj ta sinteza preseže raven načel in postane realna alternativa, mora biti zasidrana v ustrezne institucije. Brez institucionalne podpore bi politični liberalizem ostal abstrakten ideal, ekonomski socializem pa normativna želja brez operativne moči.

Liberalni socializem se pri tem sooča z osrednjim vprašanjem vsake politično-ekonomske ureditve: kako koordinirati kompleksno sodobno gospodarstvo. Njegov odgovor ni niti v popolni prepustitvi tržnim mehanizmom niti v centralno administriranem planiranju, temveč v njuni politično usmerjeni kombinaciji. Trg v liberalnem socializmu ne predstavlja temeljnega organizacijskega principa družbe, temveč omejen koordinacijski mehanizem. S tem izgubi status normativnega merila družbene racionalnosti in postane zgolj eden izmed omejenih koordinacijskih mehanizmov. Njegova funkcija je predvsem informacijska – signaliziranje relativnih cen, potreb in preferenc –, ne pa določanje temeljnih razvojnih usmeritev. Te ostajajo predmet demokratičnega odločanja in politične odgovornosti, ki presega logiko kratkoročnega dobička. Posebno mesto v takšni ureditvi zavzema investicijska funkcija, ki ne more biti v celoti prepuščena

zasebnim finančnim trgom, saj ti sledijo logiki kratkoročnega donosa in koncentracije kapitala. Zato je nujna vzpostavitev javnih razvojnih institucij – razvojnih bank in investicijskih skladov –, ki sredstva usmerjajo v dolgoročno družbeno koristne projekte. Njihova naloga ni maksimizacija dobička, temveč stabilen, trajnosten in socialno uravnotežen razvoj, pri čemer morajo delovati pod demokratičnim nadzorom in ob visoki stopnji transparentnosti.

Institucionalna arhitektura liberalnega socializma

Iz dosedanje razprave sledi, da liberalni socializem ne more ostati na ravni splošnih načel. Če naj bo resna alternativa, mora biti jasno politično in ekonomsko oblikovan. V nadaljevanju zato razvijamo njegov osrednji institucionalni ustroj. Ta temelji na petih medsebojno povezanih stebrih: ustavni delitvi oblasti; odgovornem posrednem vladanju, dopolnjenem z deliberacijo; pošteni vrednosti političnih pravic in svoboščin; univerzalno dostopnih javnih storitvah kot podlagi *ex ante* pravičnosti; ter družbeni lastnini nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri skupaj s soupravljanjem podjetij s strani zaposlenih. Vsi ti elementi so notranje povezani: brez politične enakosti ni mogoče omejevati ekonomske moči; brez socialnih pravic ni mogoče zagotoviti dejansko enakih možnosti; brez drugačne strukture lastnine pa politična enakost in socialne pravice ostajajo delno odvisne od logike kapitala.

Liberalni socializem lahko zato natančneje opredelimo kot politično-ekonomsko ureditev, ki temelji na zahtevi po pošteni vrednosti temeljnih političnih pravic in svoboščin, dejansko enakih možnostih za vse ter dovolj enakomerni porazdelitvi lastnine, dohodkov in premoženja skozi čas (Rawls 2011). Na politični ravni to pomeni zavezanost delitvi oblasti, posrednemu načinu vladanja ljudstva, vladavini zakonov in spoštovanju človekovih pravic (Rosanvallon 1998, 5, 148). Ekonomsko pa pomeni prizadevanje za odpravo privatizirane kontrole nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, preseganje despotizma na delovnem mestu ter oddaljevanje od produkcijskega načina, usmerjenega zgolj v zadovoljevanje partikularnih interesov (Lebowitz 2014, 106). Njegovo bistvo je odprava izkoriščevalskih, hierarhičnih in avtoritarnih praks v političnih, ekonomskih

in družbenih odnosih (Callinicos 2004, 125). Gre za zagovor kooperativne družbe, ki spoštuje avtonomijo posameznika in mu zagotavlja enakost na treh ravneh: državljansko, v produkciji in v potrošnji (Horvat 1984, 191–193).

Takšna ureditev se udejanja prek konkretnih političnih, pravnih in ekonomskih mehanizmov: ustavne vladavine in vladavine zakonov, dosledne delitve oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno vejo, odgovornega posrednega vladanja ljudstva, dopolnjenega z deliberativnimi in omejenimi neposrednodemokratičnimi mehanizmi, javnega financiranja volilnih kampanj, enakih možnosti dostopa do medijev, proračunske transparentnosti ter decentralizacije javnih storitev z državne na lokalne ravni. Hkrati vključuje omejevanje pretirane moči birokracije, ohranjanje zasebne lastnine nad konzumno lastnino ter vzpostavljanje družbene lastnine nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri. Na ekonomskem področju predvideva soupravljanje podjetij s strani zaposlenih, obvezno računovodsko transparentnost ter razvoj davčnih instrumentov, ki zmanjšujejo neenakosti in spodbujajo solidarnost. Med njimi imajo pomembno mesto progresivna obdavčitev dediščin na strani prejemnika, obdavčitev presežne zasebne lastnine, luksuza in dobičkov, okoljski davki ter solidarnostni prispevki na uporabo in izrabo skupnih virov. Celoto dopolnjuje še podpora družinski obrti, trajnostnemu razvoju in varovanju okolja kot temeljni dobrini prihodnjih generacij.

Dosledna delitev oblasti

V okviru liberalnega socializma se pri delovanju državne oblasti odpirata dva temeljna problema: prvič, nedosledna delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno vejo; in drugič, prevlada izvršilne veje nad zakonodajno. Čeprav večina zahodnih ustav formalno določa tridelno delitev oblasti, je praksa pogosto drugačna. Že bežen pogled na oblikovanje oblasti pokaže, da z izvolitvijo poslancev volivci praviloma posredno »izvolijo« tudi vlado, kolikor se ta uspe oblikovati. Z izvolitvijo poslancev namreč političnim strankam prepustijo, da v njihovem imenu sestavijo izvršilno oblast, njena struktura pa je odvisna od razmerij moči v parlamentu in od koalicijskih pogajanj. Schmittova ugotovitev zato ostaja zgovorna: »Udeležba ljudskega zastopstva pri vladanju, parlamentarna vlada, se je izkazala za

najpomembnejše sredstvo za ukinitev delitve oblasti in z njo starih idej o parlamentarizmu« (Schmitt 1994, 45).

V praksi dodatne težave povzroča koalicijsko vladanje. Razdrobljen strankarski sistem sicer omogoča pluralizem in zastopanje različnih interesov, vendar povezanost parlamenta z izvršilno vejo pogosto zmanjšuje učinkovitost vladanja in briše odgovornost. Koalicijska trenja, izsiljevanja in razpadi vlad niso redkost; ob razhodu partnerjev se odgovornost za odločitve zlahka preloži na druge. Vlade se zato preveč ukvarjajo z notranjimi kompromisi in koalicijskimi pogajanji, premalo pa z uresničevanjem programov in oblikovanjem pravičnih politik. Schmitt je ta pojav opisal še ostreje, ko je opozoril, da se v nekaterih državah vse javne zadeve spreminjajo v objekte plena in kompromisov strank ter njihovih podpornikov (Schmitt 1994, 7).

Ko je vlada stabilna, pa se pokaže druga skrajnost: pretiran vpliv izvršilne oblasti na zakonodajno. Vodstva strank, ki po volitvah praviloma zasedejo ključne položaje v vladi, pogosto sama oblikujejo kandidatne liste; avtonomija poslancev je zato realno omejena. Poslanci se zavedajo, da o njihovi politični prihodnosti odločajo ljudje v strankarskem vrhu, zato jim sledijo; pričakovati dosledno neodvisnost od linije vodstva je iluzorno. Horvat zato upravičeno opozarja, da je treba preprečiti, da bi kandidate za parlament predlagala strankarska vodstva, saj s tem nastaja politični kartel (Horvat 1984, 264). Keane dodaja, da izvršilna oblast pogosto avtoritativno oblikuje in nadzoruje parlamentarno delo: od dnevnih redov in postopkovnih omejitev do premika ključnih odločitev izven parlamenta (Keane 1990, 159–162).

Sodna veja oblasti prav tako ni povsem izolirana. Kadar zakonodajna večina, posredno pod vplivom izvršilne oblasti, soodloča o imenovanju ustavnih sodnikov, se odpre vprašanje dejanske avtonomije tiste veje oblasti, ki naj bi nadzorovala ustavnost zakonodaje in ravnanja drugih vej oblasti. Težko je zato govoriti o dosledni ločitvi vej oblasti; realnost je prej prepletenost, posredna podrejenost in konkurenca različnih centrov moči. Na tej podlagi liberalni socializem zagovarja institucionalno prenovo političnega sistema v smeri dejanske delitve oblasti. Če želimo izboljšati način vladanja in kakovost odločitev, je – z besedami Keana – suverenost parlamenta nujna, saj dejavni parlamenti spodbujajo javno razpravo, kritiko vlade in odpor proti monopolizaciji moči (Keane 1990, 172). Enako mora veljati za sodno vejo, če želimo zagotavljati vladavino prava in uravnoteženje moči.

Ena od možnih rešitev za doslednejšo ločitev zakonodajne in izvršne oblasti so ločene in istočasne volitve. Volivci bi posebej izbirali predstavnike zakonodajne veje in posebej nosilce izvršilne oblasti. Tako bi parlament pridobil večjo avtonomijo: poslanci bi lahko delovali po vesti ter skladno s programi in predvolilnimi obljubami, neodvisno od trenutnih zahtev izvršilne oblasti. Parlament bi imel poleg zakonodajne funkcije tudi močno nadzorno vlogo – od veta in interpelacij do ustavnih obtožb –, medtem ko bi vlada nosila polno odgovornost za izvedbo svojega programa, brez permanentnega preštevanja glasov v parlamentu.

Ostaja še vprašanje ustavne sodne oblasti. Ustavni sodniki ne smejo biti strankarsko zaznamovani kandidati ali podaljški političnih centrov moči. Hkrati pa je nerealno predpostavljati, da so sodniki povsem nevtralna bitja prava, brez vrednot in nazorov. Zaradi tega je smiselno zmanjšati neposreden vpliv zakonodajne in izvršilne veje na njihova imenovanja. Splošne volitve sodnikov bi bile neprimerne, saj bi proces spremenile v medijski spektakel, v katerem bi odločali videz, simpatije in retorika. Primernejša pot je imenovanje prek posebnega neodvisnega imenovalnega organa (nekakšnega »sveta modrecev«), sestavljenega iz strokovno usposobljenih, neodvisnih in javno verodostojnih posameznikov z izkazano integriteto ter relevantnimi dosežki. Tak organ bi imel tudi pravico opozorila, veta ali sprožitve postopka odpoklica v primeru hudih kršitev sodniške funkcije.

S takšnimi premiki liberalni socializem uresničuje svojo temeljno zahtevo: dejansko delitev oblasti, ki preprečuje koncentracijo moči, krepi odgovornost in podpira vladavino prava kot predpogoj pravične politične ureditve. Ob tem pa sama formalna delitev oblasti še ne zadostuje, če ni podprta z mehanizmi, ki preprečujejo koncentracijo dejanske moči. Liberalni socializem lahko ohrani svojo normativno upravičenost le, če sistematično preprečuje, da bi se politična ali upravljavska oblast preoblikovala v trajno privilegirane elite. To zahteva časovno omejene mandate vodilnih funkcij, možnost odpoklica, strogo nezdružljivost političnih in gospodarskih položajev, popolno transparentnost odločanja in razpršitev pristojnosti na različne ravni odločanja. Ključno načelo mora biti, da nihče ne more trajno upravljati skupnih virov brez nadzora tistih, ki jih njegove odločitve neposredno zadevajo.

Odgovorno posredno vladanje, dopolnjeno z deliberacijo

V razpravi o demokraciji smo opozorili na omejitve neposrednega načina vladanja in se zavzeli za posredno demokracijo prek izvoljenih predstavnikov. Tudi v okviru liberalnega socializma, ki se mora z vidika političnega liberalizma zavzemati za dejansko uživanje političnih, socialnih in ekonomskih pravic, spoštovanje ustavnih samoomejitev oblasti in vladavino zakonov, se večina zakonodajnih vprašanj rešuje v parlamentu prek posrednih predstavnikov. To pa nikakor ne pomeni, da je posredna demokracija idealna ureditev brez pomanjkljivosti. Ravno nasprotno: njen obstoj zahteva stalno izboljševanje, večjo odgovornost izvoljenih predstavnikov državljanom ter večjo vključenost stroke in civilne družbe. Kot poudarja Adolf Bibič, je demokratična politika v svojem bistvu odgovorna politika – odgovorna volivcem, parlamentu in javnosti (Bibič 1997, 11).

Ko govorimo o izboljšavah posredne demokracije, imamo v mislih predvsem vpeljavo deliberacije, ki omogoča, da državna oblast na različnih ravneh bolj upošteva utemeljene predloge civilne družbe in posameznikov, ki s svojim znanjem, izkušnjami in vrlinami lahko prispevajo k bolj pravičnemu in učinkovitemu delovanju politike, gospodarstva in družbe. Zainteresirani državljani – še posebej tisti, ki jih vsebina politik najbolj zadeva in imajo o njej ustrezno strokovno znanje ter izkušnje – morajo imeti možnost sodelovanja pri oblikovanju, sprejemanju in tudi izvajanju politik. Miller upravičeno opozarja, da kompleksnost sodobnega odločanja zahteva specializirana znanja, ki jih lahko zagotovijo le strokovnjaki posameznih področij (Miller 2007, 51). Vsi ne moremo odločati o vsem; nimamo dovolj časa, kompetenc, znanja in izkušenj. Prav zato je nujno nameniti posebno pozornost posameznikom in organizacijam, ki se na podlagi raziskav in dokazov zavzemajo za javno dobro.

Predlogi sodobne politološke literature gredo predvsem v smer trajnejšega vključevanja deliberativnih in participativnih oblik odločanja, kot so javne razprave, državljanske porote, posvetovanja, državljanski odbori, deliberacije, mediacije in nacionalne konference (Železnik 2017, 121). Njihovo postopno vključevanje v politični sistem bi povečalo inkluzivnost, kakovost argumentacije in legitimnost odločanja. Posredna demokracija ne sme pomeniti zgolj formalnega seštevanja preferenc brez ustreznih

varovalk za zaščito manjšin in politično šibkejših akterjev (Bovard 1994, 333). Prav tako se je treba izogniti nevarnosti postdemokracije, ki jo opisuje Colin Crouch: volitve sicer potekajo, a postanejo zgolj medijski spektakel, kjer politične elite in strokovnjaki za propagando oblikujejo javno mnenje v korist korporativnih interesov (Crouch 2013).

Sodobna politika mora biti javna, transparentna in odgovorna državljanom. Problem nizke volilne udeležbe zato ne bo rešen s prisilo ali obveznim glasovanjem, temveč le z bolj odgovornim, odprtim in vključujočim delovanjem politike. Ena od možnih inovacij bi bila uvedba možnosti, da volivci na volitvah izberejo »nobenega izmed kandidatov«. To bi po eni strani preprečilo, da bi politične elite nizko udeležbo interpretirale kot zadovoljstvo ali apatijo, po drugi pa bi jih prisililo k bolj realnim obljubam in večji odgovornosti. Predstavniško vladanje bi bilo mogoče dodatno izboljšati tudi z omejenimi mehanizmi neposredne demokracije: referendumi pri temeljnih ustavnih vprašanjih, možnost odpoklica poslancev v primerih hudih kršitev ali sistematičnega neizpolnjevanja programov ter večja lokalna odgovornost izvoljenih predstavnikov. Liberalni socializem tako ne zavrača predstavniške demokracije, temveč jo skuša disciplinirati, demokratizirati in dopolniti. Njegov cilj ni odprava predstavništva, temveč njegova preobrazba iz mehanizma posredovanja interesov elit v mehanizem odgovorne politične koordinacije, ki ostaja odprt za argumentirano intervencijo državljanov, stroke in civilne družbe.

Javno financiranje volilnih kampanj in poštena vrednost političnih pravic

Ena izmed temeljnih zahtev, ki jih mora zagotoviti liberalni socializem, je pravica do poštene vrednosti političnih pravic in svoboščin. Po Rawlsu to pomeni več kot formalno pravico voliti ali kandidirati; pomeni tudi dejansko možnost političnega udejstvovanja pod približno enakimi pogoji (Rawls 2011, 193–194). O pravici do udeležbe v politiki smo že razpravljali v smislu, da je ne gre spremeniti v dolžnost. Državljanov ne smemo zakonsko siliti k udeležbi na volitvah niti jih siliti v članstvo v političnih strankah. Kot pravi Held, participacija ni nujnost (Held 1989, 274). Pravica do politične pasivnosti ostaja del politične svobode.

Povsem drugače pa je s tistimi posamezniki ali skupinami, ki si političnega udejstvovanja želijo. Tu se odpirata dve vprašanji: prvič, pod kakšnimi pogoji se je mogoče profesionalno ukvarjati s politiko, in drugič, kako tistim, ki se želijo ukvarjati s politiko, zagotoviti enake izhodiščne možnosti. Problem sodobnih ureditev je, da formalno dopuščajo dostop skoraj vsakomur, dejansko pa ga močno omejujejo vpliv kapitala, medijev, neformalnih omrežij in strankarske infrastrukture.

Zato je smiselno razviti jasnejše standarde usposobljenosti, javne odgovornosti in pravno-političnih kompetenc za nosilce najvišjih političnih funkcij. To ne pomeni formalnega zapiranja političnega prostora, temveč vzpostavitev javno dostopnih oblik sistematičnega usposabljanja, preverjanja poznavanja ustavnega reda, delovanja državnih institucij in specifičnih področij javne politike. Formalna izobrazba sama po sebi še ne zagotavlja uspešnega in moralnega delovanja politika, vendar ostaja pomembna predpostavka kakovostnejšega političnega odločanja.

Največja nevarnost za dejansko uživanje političnih pravic pa se kaže pri zasebnem financiranju političnih kampanj in moči zasebnih medijev. Donacije omogočajo, da kapital nesorazmerno vpliva na izvolitev kandidatov, medijsko lastništvo pa omogoča oblikovanje javnega mnenja v korist privilegiranih elit. Da bi se temu izognili, je treba prepovedati zasebne donacije političnim strankam in omejiti možnost političnega oglaševanja v zasebnih medijih, zlasti v času volilnih kampanj. Res je, da bi s tem posegli v določene vidike medijske svobode, vendar je takšna omejitev upravičena, če želimo zagotoviti pošteno politično tekmo. Politika mora biti ločena od kapitala.

Rešitve, ki jih je mogoče utemeljiti z Rawlsom, Heldom in Horvatom, vključujejo javno financiranje kampanj, regulacijo dostopa do medijskega prostora in zagotovitev uravnoteženega dostopa do informacij (Rawls 2011, 193–194; Held 1989, 267–268; Horvat 1984, 261). Javno financiranje volilnih kampanj pomeni, da bi vsi politični akterji imeli na voljo primerljiva sredstva za predstavitev svojih programov. S tem bi pomembno omejili neposreden in posreden vpliv kapitala ter zagotovili pošteno tekmo za politične položaje. Enak dostop do medijev pa bi bil mogoč le, če bi predstavitve kandidatov in soočenja organizirali predvsem javni mediji po vnaprej določenih in jasnih kriterijih: enak časovni okvir za predstavitve

in replike, primerljivi termini soočenj, enaka vsebinska vprašanja za vse, rotacija med uveljavljenimi in novimi kandidati ter omejene korektivne prednosti za nove politične akterje, da se ublaži njihova začetna neenakost.

Poleg tega bi morali politični akterji imeti tudi enak prostor v tiskanih medijih, kjer bi lahko na ista vprašanja odgovarjali po lastnih prepričanjih. Internet in družbena omrežja predstavljajo poseben izziv, ki zahteva dodatne strokovne rešitve, vendar mora osnovno načelo ostati enako: financiranje in medijski prostor morata biti pravično razdeljena, transparentna in nadzorovana. Analize sodobnega digitalnega okolja opozarjajo, da se obstoječa razmerja moči, politične in družbene napetosti prenašajo tudi v virtualni prostor, pri čemer so internet in družbena omrežja dodatno prispevali k razvoju vse skrajnejših oblik političnega in družbenega delovanja (Pirc 2025, 10). Dodatno bi bilo smiselno uvesti tudi izključno javno financiranje političnih strank, katerih prihodki in odhodki bi morali biti javno dostopni in strogo nadzorovani. Prav tako bi bilo treba razmisliti o omejitvah prehajanja vodilnih posameznikov med gospodarstvom in politiko ter o ustreznejši uskladitvi plač najvišjih političnih funkcionarjev z drugimi visokimi javnimi funkcijami.

Z navedenimi ukrepi bi dosegli dvojni cilj: po eni strani bi omejili premoč kapitala v politiki in zagotovili enake možnosti za vse akterje, po drugi strani pa bi povečali avtonomijo, transparentnost in odgovornost političnih akterjev. Prav na tej točki se liberalni socializem najbolj neposredno pokaže kot praktična uresničitev Rawlsove zahteve po pošteni vrednosti političnih pravic.

Javne storitve kot podlaga ex ante pravičnosti

Liberalni socializem uvaja temeljno razlikovanje med tržnimi in netržnimi področji. Prva so vezana na kupno moč posameznika in logiko menjave, druga pa so iz te logike zavestno izvzeta, ker tvorijo podlago poštenih začetnih možnosti in zadovoljevanja temeljnih socialnih potreb. Po tem merilu med netržna področja sodijo vse javne storitve in dobrine, ki morajo biti dostopne vsem – ne glede na družbeni status, izvorno okolje, naravne obdarjenosti ali finančno moč.

Kot smo pokazali pri razpravi o Rawlsovi politični pravičnosti, se načelo enakih možnosti ne more udejanjiti zgolj s pravno deklaracijo. Zahteva najmanj: zagotavljanje primarnih dobrin oziroma vsenamenskih sredstev; splošen dostop do dela; vpetje trga v okvir političnih in pravnih institucij; ter zadostna proizvodna sredstva v obliki dostopa do produktivnega premoženja. Poleg naštetega pa je nujen tudi stabilen sklop ključnih javnih storitev in dobrin, ki jih tukaj razumemo nekoliko širše, kot jih včasih opredeli Rawls. Gre zlasti za osnovnošolsko, srednješolsko in visokošolsko izobraževanje, vključno z izobraževanjem o politiki in soupravni ekonomiji; varstvo otrok skupaj z njihovo vzgojo o družbi; medicinsko in zdravstveno oskrbo od rojstva do smrti; ter socialno varnost v smislu zagotavljanja nadomestnih dohodkov, pokojnin in socialnih transferjev za tiste, ki so (ne po svoji krivdi) izključeni iz dostopa do skupnih produkcijskih sredstev in družbene dediščine.

Ta nabor je mogoče razumeti kot jedro socialnih pravic, dopolnjeno s pogledom različnih generacij človekovih pravic in z idejo deleža v skupno ustvarjenem bogastvu preteklih generacij – neke vrste družbene dividende. Javno financirane in vsem dostopne storitve koristijo posameznikom in gospodinjstvom, krepijo produktivnost gospodarstva ter varujejo kohezijo skupnosti. Predvsem pa uresničujejo temeljni cilj liberalnega socializma: preprečevanje izhodiščnega razslojevanja. Da je to več kot načelna teza, pokaže preprost primer: kadar si mlad človek iz premožnejše družine lahko privošči elitno univerzo in nadstandardno zdravstvo, vrstnik iz revnejšega okolja pa ne, izhodišče ni pošteno. Nihče si ne izbere staršev, kraja rojstva, naravnih talentov ali naključij sreče. Del teh razlik je mogoče nadoknaditi le, če so izhodiščne možnosti realno izenačene. V tem duhu lahko pritrjujemo Callinicosovi misli, da egalitarna pravičnost ni uniformiranje, temveč enak dostop do možnosti, da vsak živi življenje, ki ga razumno šteje za vredno.

Pri tem ne smemo spregledati, da so tudi naše preference, želje in predstave o tem, kakšno življenje želimo živeti, v veliki meri oblikovane z okoljem, v katerem odraščamo. Družinski pogoji, socialno okolje, dostop do izobraževanja ali kulturnega kapitala odločilno vplivajo na posameznikove izbire in možnosti. Zato je dolžnost pravične družbe, da poskrbi za vse, ki živijo v težkih in neprimernih razmerah – od prebivalcev getov in slumov do ljudi z različnimi telesnimi ali duševnimi ovirami, ki so iz objektivnih razlogov izključeni iz produkcije.

Če si zamislimo položaj izza Rawlsove tančice nevednosti, kjer nihče ne ve, kakšni talenti, okoliščine in socialni položaji mu bodo namenjeni, bi se vsakdo razumno odločil najmanj za zagotovitev ključnih javnih storitev: izobraževanja, zdravstva, varstva otrok in socialne varnosti. Prav s tega vidika je mogoče zavrniti miselnost, po kateri naj bi bili davki, prispevki in javna zavarovanja predvsem prisilno poseganje države v svobodo posameznika. Liberalni socializem odgovarja drugače: obdavčitev ni zgolj prisila, temveč instrument zagotavljanja pravičnih izhodiščnih pogojev, ki vsakomur omogočajo razvoj talentov in preferenc. V tem smislu javne storitve niso zgolj socialni korektiv, temveč konstitutivni element pravične družbe.

Enako velja za poskuse privatizacije javnih storitev. Šole, univerze, bolnišnice in druge javne ustanove niso zgolj premoženje države, temveč skupna dediščina mnogih generacij, nastala kot rezultat kolektivnega dela. Noben posameznik ali interesna skupina si je ne more samovoljno lastiti. Še posebej to velja za revnejše prebivalce, za katere javne storitve pogosto pomenijo edino realno pot do boljše kakovosti življenja. Če bi jih prepustili logiki trga, bi to pomenilo sistematično poglabljanje neenakosti.

Iz tega razloga je treba ohraniti in razvijati javno šolstvo, javno zdravstvo in sistem socialne varnosti – tudi če to zahteva določeno financiranje z davki in prispevki. Res je, da je breme v prvi vrsti na zaposlenih državljanih, toda brez njihove pripravljenosti prispevati določen delež dohodka ni mogoče pričakovati kakovostnih javnih storitev. Kot opozarja Piketty, je nemogoče financirati ambiciozno zasnovane socialne pravice, ne da bi od prebivalstva zahtevali pomemben prispevek (Piketty 2015, 628). Statistični podatki kažejo, da javni izdatki za šolstvo, zdravstvo in socialne transferje v razvitih državah dosegajo približno četrtino do tretjino narodnega dohodka. Če bi ta delež povečali le za nekaj odstotkov, bi to pomenilo ogromna dodatna sredstva za izboljšave. V kontrastu s tem pa so sredstva za dokapitalizacijo bank ali orožarske posle pogosto črpana prav na račun socialnih storitev, kar z vidika liberalnega socializma pomeni globoko nepravično porazdelitev javnih sredstev.

Namesto *ad hoc* rebalansov bi bilo zato smiselno razmisliti o sistemu, v katerem bi bil del proračunskih sredstev za ključne javne funkcije določen po vnaprej opredeljenih deležih. Tak model bi preprečil politično kupčkanje, okrepil odgovornost resorjev in povečal preglednost. Državljani

bi imeli jasen vpogled v to, koliko sredstev gre za posamezne storitve in kakšne učinke te storitve imajo.

Ob tem ne gre prezreti dejstva, da je delež, ki ga države namenjajo za socialne pomoči in nadomestila za brezposelne, relativno nizek; bistveno večji delež predstavljajo pokojnine, ki so zgodovinsko prav dokaz, da je mogoče z javnimi ukrepi izkoreniniti množično revščino starejših. Zato tudi sodobne obtožbe, da redistribucija pomeni zgolj jemanje bogatim in dajanje revnim, ne vzdržijo. Redistribucija v resnici pomeni zagotavljanje enakega dostopa do osnovnih dobrin in storitev vsem, bogatim in revnim. Seveda premožnejši prispevajo več, vendar imajo tudi po prispevkih praviloma še vedno bistveno več sredstev kot slabše situirani.

Nekdo z bruto bruto plačo 10.000 EUR in nekdo z bruto bruto plačo 1.000 EUR ob enaki prispevni stopnji približno 40 % formalno prispevata enako sorazmeren delež, vendar prvemu po odbitku ostane 6.000 EUR, drugemu pa le 600 EUR. Čeprav prvi prispeva desetkrat več, je realna obremenitev za drugega občutno težja, saj njegov preostanek komaj zadošča za minimalne osnovne življenjske stroške. Ta primer pokaže, da proporcionalna obdavčitev v praksi pogosto deluje regresivno: revnejši prispevajo večji del svojega realno razpoložljivega dohodka kot bogatejši. Poleg tega je vrednost vsake dodatne denarne enote za revnejšega posameznika bistveno večja kot za premožnejšega.

Pravična družba, ki temelji na sodelovanju in solidarnosti, mora zato preprečevati takšne dohodkovne in premoženjske razlike, kot jih poznamo danes. Ob tem pa prispevkov ne moremo razumeti kot krajo državljanov, temveč kot nujen instrument vzdrževanja javnih storitev. Resni problem nastopi takrat, ko so javna sredstva netransparentno porabljena ali ko birokratski aparat postane tako razbohoten, da neučinkovito omejuje svobodo posameznika in zmanjšuje dostopnost storitev. Prav tukaj je treba resno vzeti del neoliberalne kritike državne oblasti, ki opozarja na nevarnosti birokratske hipertrofije.

Da bi se tem pastem izognili, je nujno – kot predlagata Held in Keane – preoblikovati javne institucije v bolj odgovorne, demokratične in učinkovite enote. Pot do tega vodi skozi postopno decentralizacijo oziroma prenos pristojnosti z državne na lokalno raven. Tam bi prebivalci sami dobili večji nadzor nad delovanjem in transparentnostjo financiranja

storitev. Hayekova bojazen, da državljani ne vedo, koliko prispevajo in kaj v zameno dobijo, je v tem pogledu legitimna. Kot predlaga Lebowitz, bi jo lahko razrešili s sistematičnim javnim dostopom do računovodskih knjig javnih institucij (Lebowitz 2014, 126). V dobi razvite informacijske tehnologije to ni neuresničljivo: vsak prebivalec bi lahko imel vpogled v finančno poslovanje lokalnih institucij, poleg nadzora pa tudi možnost ocenjevanja storitev in – v primeru večinskega nezadovoljstva, podprtega z dokazi – vplivanja na zamenjavo vodilnih.

Na ta način bi javne storitve postale po eni strani neodvisnejše od pretiranega nadzora centralnih državnih organov in po drugi neodvisne od logike kapitalističnega trga. Kot poudarja Held, bi morala država zagotoviti sredstva za izvajanje ključnih socialnih storitev, njihovo upravljanje in izvajanje pa prepustiti lokalnim skupnostim, ki so jim neposredno podvržene (Held 1989, 272). Prednost takšnega modela je očitna: prebivalci, ki neposredno koristijo storitve, bi imeli večji vpliv na njihovo kakovost, vodilni bi postali bolj odgovorni, stroški bi se racionalizirali, storitve pa izboljšale. V tem smislu bi se – kot poudarja Elinor Ostrom – oblikovali odnosi, v katerih posamezniki delujejo kot odgovorni člani skupnosti in soudeleženci pri upravljanju skupnih virov (Ostrom 1990, 88).

Kakovostne izobraževalne, zdravstvene in socialne storitve so nujen predpogoj tudi za dobro delovanje soupravnega gospodarstva, h kateremu se obračamo v naslednjem delu. Prav s spremembo strukture gospodarstva bi lahko dolgoročno zmanjšali potrebo po nekaterih socialnih transferjih in *ex post* redistributivnih ukrepih. Namesto da bi zgolj popravljali posledice neenakosti, ki jih proizvaja tržni kapitalizem, bi morali stremeti k *ex ante* pravičnosti: k enakim izhodiščnim lastninskim deležem in možnosti soupravljanja produkcije za vse udeležene posameznike.

Družbena lastnina in soupravno gospodarstvo

Iz tega izhaja, da bi si moral liberalni socializem na gospodarskem področju prizadevati za radikalno rekonstrukcijo produkcije, razdelitve, menjave in – do določene mere – tudi potrošnje glede na kapitalistični način gospodarjenja, kot ga poznamo danes. Kardelj upravičeno poudarja,

da imajo ekonomske spremembe odločilno vlogo tako pri oblikovanju političnega sistema kot pri zagotavljanju družbene, ekonomske in politične stabilnosti (Kardelj 1977, 16). Če želimo, da je Rawlsovo drugo načelo pravičnosti – poštena enakost možnosti in načelo razlike – dejansko uresničeno, se mora liberalnosocialistična ureditev v prvi vrsti zavzemati za tri ključne stebre: družbeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, soupravljanje podjetij s strani zaposlenih ter pravično davčno ureditev (Rawls 2011, 151, 181, 208–209).

Takšna ureditev bi verjetno omogočila, da bi bili davki zaradi drugačne organizacije produkcije, razdelitve in menjave – ki jih ni mogoče misliti ločeno – nižji kot v času kapitalizma blaginje. Z Lebowitzevimi besedami lahko govorimo o nekakšnem socialističnem trikotniku, ki vključuje družbeno lastnino, družbeno produkcijo in družbene potrebe (Lebowitz 2014, 14). Horvat je to ponazoril z načelom enakosti v proizvodnji in enakosti v potrošnji, ki zahtevata enak dostop do proizvodnih sredstev, samoupravljanje zaposlenih in razdelitev glede na vloženo delo (Horvat 1984, 191–192). To pomeni, da ljudje ne smejo biti izključeni iz odločanja o ekonomskih procesih, od katerih so eksistenčno odvisni. Lastnina nad produktivnim premoženjem in naravnimi viri bi morala biti primarno v rokah družbe, upravljanje podjetij in odločanje o razporejanju ustvarjenega bogastva pa v rokah zaposlenih, ki morajo biti pri svojem delovanju odgovorni lokalni in širši skupnosti, še posebej tedaj, ko izrabljajo naravne vire.

Lastninski režim: konzumna in produktivna lastnina

Za razumevanje liberalnosocialističnega modela je ključno razlikovanje med različnimi tipi lastnine. Held jo za namene naše razprave smiselno loči na produktivno in konzumno (Held 1989, 276). Lastništvo nad produktivno lastnino in naravnimi viri ob vloženem delu omogoča ustvarjanje novih storitev in proizvodov, torej novih vrednosti. Nasprotno pa konzumna lastnina pomeni osebne predmete in dobrine, namenjene zasebni rabi, ne pa ustvarjanju novih vrednosti: stanovanje, osebni avtomobil, manjša količina zemljišča, hiša, vikend in podobno. Osrednje vprašanje liberalnega socializma glede lastnine je zato naslednje: kdo je lastnik produkcijskih sredstev oziroma produktivne lastnine in naravnih virov? Je to država,

zasebni kapitalist, lokalna skupnost, razpršeni delničarji, zaposleni v podjetju ali celotna družba?

Zaradi preprečevanja ekonomskega gospostva in poglabljanja neenakosti liberalni socializem zavzema stališče, da morajo biti produktivna sredstva in naravni viri v družbeni lasti (Horvat 1984, 191; Callinicos 2004, 143; Rawls 2011, 151). Held je to izrazil jedrnato: če je politična enakost moralna pravica, potem je moralna pravica tudi večja enakost glede produktivnih sredstev (Held 1989, 277). Pri tem pa je pomembno poudariti, da liberalni socializem ne posega v pravico posameznika do zasebne lastnine nad konzumno lastnino, ki jo ustvari, podeduje ali prejme v dar. Ta pravica ostaja ustavno zaščitena, čeprav je lahko do določene mere obremenjena z večstopenjsko obdavčitvijo, s katero se preprečuje koncentracija prevelikih razlik.

Drugače pa je pri produktivni lastnini in naravnih virih. Ti ne smejo biti niti v rokah države niti v rokah zasebnih kapitalistov ali razpršenih delničarjev. Tako državno kot zasebno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri sta namreč nezdružljiva z načeli liberalnega socializma. Z besedami Horvata: pri državnem lastništvu obstaja nevarnost zdrsa v etatizem, pri zasebnem pa v kapitalizem. V prvem primeru so individualni lastniki, značilni za kapitalizem, zamenjani z državnimi funkcionarji; v drugem pa gre za neposredno podrejanje logiki profita. V obeh primerih pride do prisvajanja presežne vrednosti, ki jo ustvarijo zaposleni (Horvat 1984, 197, 199).

Zaposleni v takšnih razmerah svoje delo zgolj prodajajo enemu ali drugemu lastniku, pri tem pa so prikrajšani za lastninske pravice nad svojimi izdelki in koristmi, ki bi jim morale pripadati. Tako zasebni kapitalisti kot državni birokrati samovoljno odločajo o višini dohodka, načinu, trajanju in pogojih dela ter o socialnih pravicah. Callinicos zato pravilno poudarja, da bistvo zasebne lastnine ni le posedovanje stvari, temveč pravica lastnika, da druge izključi iz odločanja o njeni uporabi; zagovor družbenega lastništva pa nikakor ne pomeni obrambe birokratskih oblik državne lastnine, kakršne so obstajale v 20. stoletju (Callinicos 2004, 143).

Edina bistvena razlika med državnim in zasebnim lastništvom je, da dobički pri zasebnem lastništvu gredo neposredno v roke majhnega kroga kapitalistov, pri državnem lastništvu pa v proračun oziroma prek države v roke politično-birokratskega aparata. Pri družbeni lastnini pa

takšne možnosti ni – nihče si ne more prisvojiti koristi zgolj iz lastništva, ampak le na podlagi dela. Horvat zato poudarja, da rezultati gospodarjenja v procesu družbene reprodukcije pripadajo vsem zaposlenim (Horvat 1984, 199), Kardelj pa dodaja, da je takšna ureditev predpogoj za stabilnost in preprečevanje razslojevanja (Kardelj 1977, 16).

Družbena lastnina zato ni zgolj gospodarska kategorija, temveč politična in moralna osnova liberalnega socializma. Predstavlja okvir, znotraj katerega se uresničujeta Rawlsovo načelo enakih možnosti in načelo razlike, saj preprečuje koncentracijo bogastva in moči v rokah posameznikov ali državnih aparatov.

Dediščina minulega dela, ki se odraža v produkcijskih sredstvih, znanju, spretnostih in javnih institucijah, je dediščina mnogih generacij pred nami – naše skupno družbeno nasledstvo. Filozofsko gledano nihče od nas ni lastnik praktično ničesar v absolutnem smislu, še najmanj pa družbene dediščine, ki je posledica zgodovinskega združevanja, dela in napredka človeške vrste. Vse, kar ustvarjamo danes, temelji na predhodnih dosežkih in dognanjih. Marx je to povzel z mislijo, da se nova spoznanja ne razvijejo iz nič, ampak znotraj obstoječega razvoja produkcije in podedovanih lastninskih razmerij (Marx 1957/58, 169). Prav zato je bistveno, da se zavedamo, da je družbena dediščina rezultat dela mnogih generacij in kot taka pripada vsem, ne le peščici posameznikov. Lebowitz zato upravičeno poudarja, da je družbeno lastništvo produkcijskih sredstev ključnega pomena, če želimo zagotoviti, da je skupnostna produktivnost usmerjena v svobodni razvoj vseh in ne v zadovoljevanje zasebnih interesov kapitalistov ali birokratov (Lebowitz 2014, 78).

Pri družbenem lastništvu gre torej za posebno obliko lastnine nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, ki onemogoča eksploatacijo tujega dela oziroma prisvajanje skupno ustvarjene presežne vrednosti. V liberalnosocialistični ureditvi bi lahko, z besedami Horvata, rekli, da je vsak posameznik po eni strani lastnik družbene dediščine, po drugi pa je plačan glede na svoje delo in prispevek k skupni produkciji. Družbena lastnina – v smislu, da je vsak lastnik, a nihče izključen lastnik (Horvat 1984, 198) – je nujni predpogoj za pravično upravljanje s produkcijo.

o pa seveda ne pomeni, da lahko vsi upravljajo z vsem. Ljudje imajo različne preference glede dela, kar se odraža v njihovi izobrazbi, znanju, kvalitetah in zanimanjih. Poleg tega so potrebe fleksibilne in kompleksne

ter odvisne od razvoja proizvajalnih zmožnosti (Callinicos 2004, 121). Vsi ne moremo biti znanstveniki, zdravniki, inženirji ali obrtniki – družba temelji na raznolikosti poklicev in vlog. Spoštovanje vsakega poklica pa se mora odražati tudi v poštenem plačilu. Ključno pri liberalnem socializmu je, da podpira razširitev človekovih produkcijskih zmožnosti, zagotavlja vsem dostop do javnih storitev in družbene lastnine ter onemogoča eksploatacijo in lastninjenje tujega dela. Vsak zaposleni mora na neki način delati zase, za svoje podjetje in za širšo skupnost.

Na tej osnovi se oblikuje tudi katalog razširjenih ekonomskih pravic, ki so nujne za uresničevanje politične in ekonomske enakosti: pravica do dela; pravica do prijave in dejanske zasedbe delovnega mesta v skladu s sposobnostmi in pogoji; pravica do soupravljanja podjetja pod enakimi pogoji kot ostali; pravica do poštenega deleža v novo ustvarjenem kolektivnem bogastvu; ter pravica do odpravnine in socialne zaščite v primeru izgube dela (Horvat 1984, 198–199; Rawls 2011, 208–209, 229). Te pravice vsakemu posamezniku omogočajo dostop do uporabe in uživanja virov družbene dediščine.

Upravljalski režim: od samoupravljanja k soupravljanju

Družbeno lastnino lahko ločimo na individualno in skupno (Horvat 1984, 200). Individualna se nanaša na lastnino manjšega obsega, skupna pa predvsem na podjetja, v katerih je zaposleno večje število ljudi. Skupna lastnina nad podjetji zato nujno odpira vprašanje upravljanja. Tu pa se postavi ključno vprašanje: ali lahko vsi zaposleni neposredno upravljajo celotno produkcijo? V praksi bi bil tak neposredni model najverjetneje neučinkovit in neizvedljiv. Ne le, da bi težko dosegli konsenz; vsi zaposleni tudi nimajo enakega znanja, izkušenj in časa za odločanje o vseh vidikih delovanja podjetja. Poleg tega bi tak sistem lahko ustvaril novo birokracijo, ki bi zavirala hitro odzivanje in onemogočala učinkovito vodenje.

Zato je ustrezneje govoriti o soupravljanju kot o popolnem samoupravljanju: zaposleni so soudeleženi pri odločanju in imajo pravico do vpliva, ne pa absolutne pravice do odločanja o vsem. Na ta način se presega tako kapitalistična logika lastnika, ki zaposlene izključuje iz od-

ločanja, kot tudi nevarnost, da bi neposredno upravljanje vseh preraslo v neučinkovitost. Tudi v gospodarstvu ne moremo načelno trditi, da so vsi zaposleni enako usposobljeni za neposredno vodenje podjetja. Do določene mere se je mogoče strinjati z Lebowitzem, ko pravi, da ne moremo vnaprej podrobno poznati vseh značilnosti socialističnega produkcijskega načina (Lebowitz 2014, 109), toda to nikakor ne pomeni, da ga ne moremo – in ne bi smeli – normativno opredeliti in institucionalizirati.

Ne zadostuje reči, da bodo delavci, če bodo vladali sami sebi, nujno vodili produkcijo bolje kot državni birokrati ali kapitalisti. Tudi med delavci obstajajo trenja, različni pogledi, tekmujoče prioritete in človeške želje po presežkih. Trditev, da bo že samo neposredno samoupravljanje avtomatično preobrazilo ljudi in rodilo bistveno drugačne potrebe, je zato pretirana in dogmatična. Po drugi strani pa je treba Lebowitzeva opozorila vzeti resno: če bi nove družbene odnose zasnovali zgolj na sebičnih materialnih interesih, bi to slej ko prej spodkopalo družbeno lastništvo in nas vrnilo v kapitalizem (Lebowitz 2014, 101).

Zato koncept soupravljanja zahteva konkretna pravila in varovalke. Na to – čeprav z različnimi poudarki – opozarjajo Callinicos, Horvat, Honneth in Lebowitz. Slednji v končni instanci navrže nabor operativnih ukrepov, ki predstavljajo dobro normativno osnovo soupravljanja: odpiranje računovodskih knjig zaposlenim; možnost veta na sporne odločitve vodilnih; sistematičen razvoj veščin in izobraževanja delavcev tako v šolstvu kot na delovnem mestu; preoblikovanje delovnega dne, vključno s skrajševanjem delovnega časa; strukturirano ocenjevanje predlogov uprave; ter organska povezava podjetij z lokalnimi skupnostmi (Lebowitz 2014, 126–128).

Skepsa do popolnega neposrednega samoupravljanja torej ne pomeni odrivanja zaposlenih na rob. Ravno nasprotno: v soupravnih podjetjih morajo imeti vsi zaposleni realne vzvode za sodelovanje in nadzor. To vključuje stalni vpogled v finančno poslovanje, možnost odpoklica vodilnih in transparentna pravila prehajanja na višje položaje po jasnih kriterijih znanja, izkušenj in odgovornosti. Zaposleni morajo imeti možnost predlaganja tehnoloških in organizacijskih novosti, sooblikovanja varnostnih standardov ter – ključno – soupravljanja pri delitvi skupno ustvarjenega presežka, torej pri odločanju o masi za dohodke, investicije in druge namene, ko je delež za davke ter razvoj že dogovorjen.

Temeljni pomislek glede popolnoma neposrednega upravljanja je preprost: odločanje na področjih, ki zahtevajo specifične kompetence, mora izvajati za to usposobljena stroka, vendar pod demokratičnim nadzorom in z odgovornostjo do celotnega kolektiva. Odločitve o investicijah, tehnologijah in inovacijah so kompleksne; sprejema jih lahko strokovna ekipa, a mora o njih poročati, jih utemeljiti in za rezultate odgovarjati zaposlenim. V tem smislu bo v vsakem realnem modelu soupravljanja obstajala določena funkcionalna hierarhija, ki sledi delitvi dela; vendar ta hierarhija ni analogna razmerju gospodar–hlapec, kot ga poznamo v kapitalističnih ali državnih režimih. Najnižje in najvišje kvalificiran delavec sta v soupravnem podjetju enakovredna kot člana skupnosti, četudi opravljata različno zahtevna dela in sta zato različno plačana.

Praktična arhitektura takšnega podjetja mora zaposlenim zagotavljati pravico do rednega in pravočasnega obveščanja o usmeritvah in stanju podjetja, stalen vpogled v bilance in pogodbe ter možnost postavljanja vprašanj o ciljih, varnosti, načinu dela in strateških odločitvah. Zaposleni morda ne odločajo o vsakem nakupu stroja, morajo pa imeti pravico videti ponudbe ter razumeti stroške, kakovost in utemeljitve nakupa. Prav tako morajo imeti možnost veta v primerih netransparentnosti, korupcije ali očitno škodljivih odločitev. Ker lahko dobre ideje za racionalizacijo in izboljšanje procesa pridejo tudi od spodaj, mora imeti vsak oddelek kanal za predloge ter obveznost vodstva, da nanje argumentirano odgovori.

Distribucijski režim: delitev presežka, razmerja dohodkov in solidarnostna koordinacija

Posebej pomembna je skupna odločitev o delitvi novo ustvarjenega bogastva. Najprej je treba od celotnega letnega proizvoda odšteti fiksne in variabilne stroške, amortizacijo in dogovorjeni del presežne vrednosti za investicije (Horvat 1984, 220, 223). Šele nato se razdeli masa za dohodke. Ideal, da bi bilo mogoče natančno izmeriti individualni prispevek, je v praksi problematičen. Kako natančno kvantificirati specifičen prispevek inženirja v oddelku s stotinami zaposlenih? Da bi se izognili dolgotrajnim in konfliktnim pogajanjem, je smiselno vnaprej določiti pravično razmerje med najvišjimi in najnižjimi dohodki ter ga zasidrati v statutu podjetja. S

tem se ohrani legitimna razlika v plačilu – saj visoko produktivno delo, ki zahteva dolgotrajno izobraževanje, večjo odgovornost in napor, ne more biti vrednoteno enako kot manj zahtevno delo (Horvat 1984, 224) – hkrati pa se prepreči razslojevanje, ki bi razkrojilo skupnost.

Takšna soupravna ureditev združi tri načela: demokratično udeležbo in nadzor zaposlenih nad ključnimi odločitvami in delitvijo presežka; funkcionalno delitev dela z odgovornostjo strokovnih nosilcev odločitev do celote; ter popolno transparentnost finančnih in poslovnih tokov. V tem smislu soupravljanje ni ne spontana idila ne tehnokratski mehanizem nadzora, temveč trajno zavarovan način upravljanja družbene lastnine v skupno korist – brez eksploatacije in brez birokratske samovolje.

Na tej točki se postavlja vprašanje, kako določiti pravično razmerje med najvišjimi in najnižjimi dohodki, da bi bilo sprejemljivo za vse člane kolektiva. Tu si lahko pomagamo s Platonom, ki v *Državi* pravi, da nihče ne sme biti več kot štirikrat bogatejši od najrevnejšega člana družbe (Platon 1960, 127). Iz tega je mogoče izpeljati ilustrativno normativno orientacijo: da razmerje med najnižjimi in najvišjimi dohodki ne bi smelo preseči razpona, ki bi ogrozil recipročnost, solidarnost in občutek skupnosti znotraj podjetja; kot ena izmed možnosti se tu ponuja razmerje 1 : 4. Takšno osnovno razmerje bi hkrati preprečilo ekscesne razlike, zavarovalo podjetja v kriznih obdobjih, preprečilo popolno egalitarnost, ki bi destimulirala najbolj izobražene kadre, ter zmanjšalo nezadovoljstvo in posledično neučinkovitost zaposlenih. Posebna vrednost takega sistema je, da zviševanje plač za posameznike pogojuje sočasno zviševanje plač vseh drugih, s čimer se krepi recipročnost. Čeprav se Rawls s fiksnim razmerjem verjetno ne bi povsem strinjal, pa bi takšno razmerje izboljševalo položaj tistih v najslabšem položaju. Poleg tega bi prispevalo k izboljšanju odnosov znotraj podjetij ter krepilo občutek kolektivne povezanosti.

Soupravna podjetja bi tako lahko postala učinkovitejša, stabilnejša in dolgoročno uspešnejša. Zmanjšala bi se potreba po močnem progresivnem obdavčevanju dohodkov (Horvat 1984, 222), ki ga sicer kot korektiv dopušča Rawls. Sindikati ne bi imeli več iste vloge kot v kapitalističnem sistemu, saj bi delavci sami soupravljali podjetje in se neposredno dogovarjali o plačah ter delovnih pogojih. Zaposleni bi delali zase, za svoj kolektiv in za širšo družbo, ne pa za birokracijo, partijo ali ozko elito lastnikov kapitala.

Imeli bi več možnosti za napredovanje in dejansko sodelovanje pri vodenju podjetja, kar bi izboljšalo delovno okolje in spodbujalo solidarnost. Plačilo bi bilo pravičnejše, dohodkovne razlike bistveno manjše, podjetja pa manj izpostavljena finančnim špekulacijam in tveganjem borznih manipulacij. Poleg tega bi bila politična kadrovanja in klientelizem bistveno težje izvedljiva, saj bi bila podjetja avtonomna v razmerju do državne oblasti.

Ob tem se seveda pojavi vprašanje, kako obravnavati razlike med gospodarskimi panogami, ki imajo zaradi svoje narave neenak položaj. Panoge, kot so energetika ali visoka tehnologija, imajo večje možnosti ustvarjanja presežkov kot na primer tekstilna industrija. Zato ni pravično sklepati, da so zaposleni v donosnejših panogah nujno bolj produktivni ali zaslužni. Liberalni socializem mora zato na makroekonomski ravni vzpostaviti mehanizme prerazporeditve in solidarnosti, da prepreči razkroj celote zaradi privilegiranega položaja posameznih sektorjev.

Ena od rešitev je vzpostavitev solidarnostnega sklada, v katerega bi soupravna podjetja na podlagi zakonsko določenih pravil odvajala določen delež svojih presežkov. Bolj uspešna podjetja bi prispevala več, manj uspešna manj, pri čemer bi šlo za blago obliko progresivnega prispevka na uporabo in izrabo skupnih proizvodnih sredstev in naravnih virov. Pomembno pa je, da ta sredstva ne bi smela končati v državni blagajni, kjer bi bila prerazporejena po političnih kriterijih, temveč v neodvisnem solidarnostnem skladu pod javnim nadzorom. Sredstva sklada bi bila namenjena izključno za pomoč podjetjem v kriznih časih in ne za popolno izenačevanje dohodkov med panogami ali podjetji, kar bi bilo ekonomsko nevzdržno in nepravično.

Na ta način bi sklad služil kot varovalka za podjetja, ki zaidejo v likvidnostne težave kljub racionalnemu upravljanju, in kot alternativa reševanju zasebnega sektorja z javnimi sredstvi, kar praviloma koristi le lastnikom in vodilnim. Seveda pa tudi soupravna podjetja ne bi smela biti deležna neskončnega reševanja – propad neučinkovitih enot bi moral ostati realna možnost. Naloga državne oblasti je zato vzdrževati okvir liberalno-socialistične ureditve, zagotavljati stabilno ekonomijo ter nadzirati pretok kapitala, doma in čezmejno.

Ob tem se odpira tudi vprašanje drugačne davčne politike. Davek na dohodek bi lahko bil nižji kot v kapitalizmu blaginje, morda celo minimalen, nadomeščen pa z davki na presežno premoženje, luksuzne dobrine,

velike finančne transakcije, dediščine in okoljsko obremenjujočo rabo virov. Osnovna konzumna lastnina – na primer osnovno bivališče – bi morala biti obdavčena minimalno, presežno premoženje pa progresivno, da se prepreči nastanek novega ekonomskega gospostva. S tem postane razvidno, da liberalni socializem na ekonomskem področju ne predlaga zgolj moralne korekcije kapitalizma, temveč drugačen lastninski režim, drugačen upravljalski režim in drugačen distribucijski režim. Prav v tej trojni preobrazbi je njegovo institucionalno jedro.

Odprta vprašanja liberalnega socializma

Kljub relativno razdelani normativni in institucionalni zasnovi modela pa ostaja več odprtih vprašanj, ki jih mora vsaka teorija izrecno upoštevati. Prvič, odpira se problem učinkovitosti: ali lahko soupravna podjetja sprejemajo dovolj hitre in racionalne odločitve v kompleksnem in dinamičnem gospodarskem okolju? Drugič, pojavlja se vprašanje motivacije: ali zmanjševanje dohodkovnih razlik zmanjšuje spodbude za inovativnost, prevzemanje tveganja in dolgoročne investicije? Tretjič, ključno ostaja vprašanje koordinacije: kako uskladiti proizvodnjo, investicije in distribucijo brez prevlade kapitala ali centralnega planiranja? In četrtič, obstaja nevarnost, da bi se formalno družbena lastnina preoblikovala v neformalno oblast političnih ali upravljavskih elit.

Odgovor liberalnega socializma na te ugovore ni v njihovem zanikanju, temveč v njihovi institucionalni obdelavi. Ravno zato poudarja kombinacijo demokratične participacije, strokovne odgovornosti, transparentnosti in omejevanja koncentracije moči, ki naj preprečijo zdrs v neučinkovitost ali novo obliko dominacije. Hkrati pa je treba priznati, da so nekatere napetosti vpisane že v samo strukturo modela: med demokratičnim sodelovanjem in hitrostjo odločanja, med enakostjo in diferenciacijo nagrajevanja, med lokalno avtonomijo in makroekonomsko koordinacijo ter med odprtostjo političnega procesa in potrebo po strokovni kompetenci. Prav sposobnost, da te napetosti institucionalno obvladuje, bo odločala o dejanski vzdržnosti liberalnega socializma. S tem liberalni socializem ne ponuja dokončnih rešitev, temveč institucionalni okvir za njihovo stalno demokratično preverjanje in korekcijo.

Liberalni socializem se prav tako ne vzpostavlja v institucionalnem vakuumu, temveč v globalnem okolju, ki ga še vedno zaznamuje prevlada kapitalističnih gospodarstev. To odpira vprašanje njegove mednarodne konkurenčnosti in stabilnosti. V takšnih razmerah je nujno razviti zaščitne in koordinacijske mehanizme, kot so regulacija kapitalskih tokov, omejevanje davčnih oaz, meddržavno sodelovanje ter postopna internacionalizacija podobnih institucionalnih modelov. Brez tega obstaja nevarnost, da bi bil liberalni socializem izpostavljen pritiskom globalnega kapitala, ki bi spodkopavali njegove temeljne cilje.

Iz povedanega sledi, da liberalni socializem kot politično-ekonomska ureditev združuje prvine političnega liberalizma in ekonomskega socializma ter se bistveno razlikuje od etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma. V ospredje postavlja organizacijo političnega, ekonomskega in družbenega življenja, ki temelji na enakih možnostih, solidarnosti in trajnostni rabi virov. Pri tem pa ostaja nujno razlikovanje med teorijo in prakso: institucionalne rešitve je treba vedno umeščati v realne okoliščine, ob tem pa se varovati pred zdrsi v nacionalizem, etatizem ali celo fašizem, ki so v preteklosti pokazali svojo pogubnost.

Svet ima dovolj družbenih in naravnih virov – ključno je, da si jih pravično in trajnostno razdelimo. Kot je glede finančne krize leta 2008 zapisal Krugman, ni bilo ne kuge ne kobilic, nismo izgubili tehnološkega znanja; bogastvo je obstajalo, vendar je bilo razdeljeno in usmerjeno nepravično (Krugman 2012, 24). To bogastvo ne pomeni koncentracije v rokah peščice, temveč možnost dostojnega življenja za vse, skupaj s pravično soudeležbo pri oblikovanju političnih, ekonomskih in družbenih razmerij.

Institucionalne predpostavke liberalnega socializma, razvite ob Rawlsovi reformulirani teoriji pravičnosti, je zato mogoče razumeti kot minimalno izhodišče za kolektivno razpravo o pravičnejši družbeni prihodnosti. Liberalni socializem ne predstavlja zgolj ene izmed možnih ureditev, temveč poskus odgovora na temeljno vprašanje sodobnih družb: kako institucionalno povezati svobodo posameznika z družbeno pravičnostjo, ne da bi pri tem žrtvovali eno na račun druge. Njegova vrednost ni v dokončnosti, temveč v sposobnosti, da odpira prostor za nadaljnji razvoj institucionalnih rešitev, ki lahko to napetost presežejo na način, skladen z zahtevami pravičnosti.

Sklep

Ko želimo zaokrožiti razpravo o liberalnem socializmu kot institucionalni možnosti, se moramo vrniti k njegovemu normativnemu izhodišču. Iskanje pravične politično-ekonomske ureditve ni niti zgolj ekonomsko niti zgolj politično vprašanje, temveč hkrati institucionalni in etični problem. Če je pravičnost prva vrlina družbenih institucij, kot poudarja John Rawls, potem je ni mogoče razumeti zgolj kot abstraktni ideal, temveč kot zahtevo, ki mora biti vpisana v samo strukturo oblasti, lastninskih razmerij, produkcije, distribucije in političnega odločanja.

V tem okviru liberalni socializem ne nastopa kot kompromis med tradicijama, temveč kot poskus njune normativne in institucionalne rekonstrukcije. Njegovo temeljno izhodišče je, da političnega liberalizma ni mogoče dosledno uresničiti brez socializacije njegovih ekonomskih predpostavk, medtem ko socializma ni mogoče misliti kot emancipatornega projekta brez liberalizacije njegove politične in pravne strukture. Liberalni socializem zato skuša svobodo posameznika in družbeno pravičnost povezati na ravni samih institucij, ne pa ju razumeti kot dve medsebojno izključujoči se vrednoti.

Pri tem pa je treba ohraniti tudi dialektiko med teorijo in prakso. Teorija ponuja normativni okvir, praksa pa zahteva previdnost, postopnost in institucionalno domišljijo. Liberalni socializem zato ne predstavlja dokončne rešitve vprašanja pravičnosti, temveč odprt proces iskanja pravičnejše ureditve, ki se stalno preverja, samokritično korigira in prilagaja spreminjajočim se razmeram.

Zaključek

Analiza, razvita v tej knjigi, izhaja iz temeljnega vprašanja, ki presega zgolj opis sodobnih družbenih razmer: ne le, kako politično-ekonomske ureditve delujejo, temveč ali so tudi normativno upravičene. V središču obravnave je problem pravičnosti kot ključnega kriterija presoje institucionalnih struktur, ki oblikujejo razdelitev virov, življenjskih možnosti in politične moči.

Empirična izhodišča so pokazala, da naraščajoče ekonomske neenakosti niso zgolj spremljevalni pojav sodobnega kapitalizma, temveč njegova strukturna značilnost. Njihove posledice se ne kažejo le na ravni materialnih pogojev, temveč tudi v eroziji demokratične legitimnosti, omejevanju dejanske enakosti možnosti ter koncentraciji političnega vpliva in ekonomskega bogastva. S tem neenakosti presegajo svojo ekonomsko dimenzijo in postajajo osrednji normativni problem sodobnih družb.

V tem kontekstu je bila normativna politična teorija vzpostavljena kot nujen okvir za presojo teh procesov. Brez normativnih meril ni mogoče razlikovati med institucionalnimi ureditvami, ki so zgolj učinkovite, in tistimi, ki so tudi pravične. Povezava s politično ekonomijo je pri tem omogočila, da se vprašanje pravičnosti ne obravnava abstraktno, temveč v kontekstu konkretnih institucionalnih mehanizmov produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje.

Teoretski okvir, ki ga ponuja John Rawls, je omogočil sistematično vrednotenje političnoekonomskih ureditev glede na njihovo zmožnost zagotavljanja enakih temeljnih pravic in svoboščin, pravične enakosti možnosti in razporeditve koristi na način, ki izboljšuje položaj tistih v najslabšem položaju. Ta okvir je služil kot analitično orodje za primerjalno presojo treh prevladujočih modelov: etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma.

Analiza je pokazala, da etatizem, kljub poudarku na enakosti, vodi v koncentracijo politične moči in omejevanje svobode, kar spodkopava

njegovo normativno upravičenost. Kapitalizem blaginje sicer vzpostavlja določeno ravnovesje med trgom in socialno zaščito, vendar ostaja strukturno odvisen od logike akumulacije kapitala, ki dolgoročno reproducira neenakosti. Neoliberalni kapitalizem pa sistematično privilegira tržne mehanizme na račun socialne varnosti in demokratične kontrole, kar vodi v poglabljanje ekonomskih in političnih razlik.

Kljub pomembnim razlikam med temi modeli se je pokazalo, da nobeden od njih ne zagotavlja stabilnega in normativno zadovoljivega ravnovesja med svobodo, enakostjo in institucionalno učinkovitostjo. Njihova skupna omejitev je nezmožnost, da bi hkrati zagotovili politično enakost in nadzor nad ekonomskimi procesi, ki to enakost dejansko določajo.

Na tej podlagi se odpre prostor za normativni razmislek o alternativi. Koncept liberalnega socializma, razvit v tej knjigi, predstavlja poskus preseganja omejitev obstoječih ureditev z združevanjem dveh ključnih dimenzij: političnega liberalizma in ekonomskega socializma. Prvi zagotavlja institucionalni okvir temeljnih pravic, svoboščin in omejitev oblasti, drugi pa naslavlja vprašanja lastnine, razdelitve in nadzora nad produkcijskimi sredstvi, ki so ključna za dejansko enakost.

V tem smislu liberalni socializem ni razumljen kot kompromis ali eklektična kombinacija, temveč kot normativno konsistentna ureditev, ki skuša odpraviti razkorak med formalno politično enakostjo in dejansko ekonomsko neenakostjo. Njegova temeljna ambicija je vzpostaviti institucionalne pogoje, v katerih politične pravice niso zgolj formalno zagotovljene, temveč tudi dejansko uresničljive.

Knjiga ne ponuja dokončnega institucionalnega načrta takšne ureditve, temveč normativno-institucionalni okvir, ki omogoča nadaljnje teoretske in empirične razprave. S tem se zavestno izogiba pretirani determiniranosti in ohranja odprt prostor za različne konkretizacije, ki so odvisne od zgodovinskih, družbenih in političnih kontekstov.

Osrednji prispevek knjige je zato v dveh medsebojno povezanih razsežnostih. Prvič, v sistematični povezavi normativne politične teorije in politične ekonomije, ki omogoča celovitejšo analizo sodobnih družbenih problemov. Drugič, v artikulaciji liberalnega socializma kot normativno utemeljene alternative, ki presega omejitve obstoječih političnoekonomskih ureditev.

Na tej podlagi lahko podamo tudi neposreden odgovor na raziskovalno vprašanje knjige. Politično-ekonomska ureditev, ki je lahko normativno upravičena, pravična in institucionalno vzdržna v sodobnih razmerah, mora združevati politično svobodo z ekonomsko enakostjo na način, ki omogoča dejansko uresničevanje temeljnih pravic in pravično razdelitev družbenih koristi. Takšna ureditev ne more temeljiti zgolj na trgu ali zgolj na državi, temveč zahteva institucionalno preoblikovanje razmerij med njima.

V tem smislu liberalni socializem predstavlja normativno možno smer razvoja, saj omogoča preseganje temeljnih protislovij sodobnih političnoekonomskih ureditev. Njegova vrednost ni v tem, da ponuja dokončno rešitev, temveč v tem, da odpira prostor za razmislek o alternativnih institucionalnih možnostih, ki so hkrati združljive z načeli svobode, enakosti in demokratične legitimnosti.

Razprava o pravičnosti tako ne ostaja zgolj teoretska naloga, temveč neposredno zadeva vprašanje prihodnosti političnih skupnosti. V razmerah naraščajočih neenakosti in erozije zaupanja v institucije postaja vprašanje pravične ureditve vse bolj urgentno. Ta knjiga je prispevek k temu premisleku – ne kot dokončen odgovor, temveč kot poskus njegove sistematične in normativno utemeljene artikulacije.

Literatura

Ackerman, B. in Alstott, A. (1999). *The Stakeholder Society*. New Haven: Yale University Press.

Agamben, G. (2012). Introductory Note on the Concept of Democracy. V A. Allen (ur.), *Democracy in what state?* (str. 1–6). Columbia University Press: New York.

Alatri, P. (1980). *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Althusius, J. (1964). *The Politics of Johannes Althusius*. Boston: Beacon Press.

Altvater, E. (1983). Prepravka ili razgradnja socijalne države. *Marksizam u svetu, IX*(11), 56–86.

Anderson, E. (2017). The problem of Equality from a Political Economy Perspective: The Long View of History. V D. Sobel, P. Vallentyne, S. Wall (ur.), *Oxford Studies in Political Philosophy* (str. 36–58). New York: Oxford University Press.

Arendt, H. (1996). *Vita Activa*. Ljubjana: Krtina.

Aristotel. (2002). *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica.

Aristotel. (2010). *Politika*. Ljubljana: GV Založba.

Arneson, R. J. (2000). Rawls versus Utilitarianism in the Light of Political Liberalism. V V. Davion in C. Wolf (ur.), *The Idea of a Political Liberalism. Essays on Rawls* (str. 231–252). Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Atkinson, A. (2015). *Inequality: What Can Be done?* Cambridge; London: Harvard University Press.

Barbarić, D. (2018). Ob izvoru demokracije. *Phainomena*, *27*(104105), 5–49.

Barber, R. B. (1996). Foundationalismand Democracy. V S. Benhabib (ur.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political* (str. 348–361). New Yersey: Princeton University Press.

Baron, E. (2012). *Evropa na pragu novega tisočletja.* Ljubljana: Slovenski svet evropskega gibanja.

Barry, B. (1973). *The Liberal Theory of Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Barry, B. (1995). *Justice as Impartiality. A treatise on Social Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Baubock, R. (2008). Normative theory and empirical research. V D. Della Porta in M. Keating (ur.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences* (str. 40–60). Cambridge: Cambridge University Press.

Bauman, Z. (1999). *Work, consumerism and the new poor.* Maidenhead, New York: Open University Press.

Bauman, Z. (2013). *Kolateralna škoda: družbena neenakost v globalni dobi.* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Beck, U. (1997). Subpolitika – individui se vračajo v družbo. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 177– 191). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Bell, D. (1992). Liberalizem v postindustrijski družbi. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 231–251). Ljubljana: Založba Krt.

Berend, T. I. (2013). *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC.

Beyme, K. (1997). Prispevek postmodernega mišljenja k teoriji politike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 206-217). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Bibič, A. (1977). Politična teorija aktivne (proletarske) množice. V A. Bibič (ur.), *Izbrani spisi* (str. V–XLIX). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Bibič, A. (1987). Civilna družba in država pri Gramsciju. V A. Bibič (ur.), *Civilna družba in država* (str. 13–51). Ljubljana: Komunist.

Bibič, A. (1997). *Politološki preseki: civilna družba in politični pluralizem.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Blair, T. (2000). Tretja pot: Nova politika za novo stoletje. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 25–57). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Block, F. (1988). *Revising State Theory.* Philadelphia: Temple University Press.

Block, F. (2008). Uvod. V *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa* (str. 19–46). Ljubljana: Založba *cf.

Bobbio, N. (1987). *The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the game*. Oxford: Polity Press.

Bobbio, N. (1992). Stari in novi liberalizem. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 265–287). Ljubljana: Založba Krt.

Bobbio, N. (1997). Etika in politika. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 320–347). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Boucher, D. in Kelly, P. (2003). Introduction. V D. Boucher in P. Kelly (ur.), *Political Thinkers: From Socrates to the Present* (str. 1-23). New York: Oxford University Press.

Bovard, J. (1994). *Lost Rights: The Destruction of American Liberty.* Gordonsville, Virginia: Palgrave Macmillan.

Brown, C. (2010). On Amartya sen and The idea of justice. *Ethics & international affairs, 24* (3), 309–318.

Brus, W. (1977). The Polish October: Twenty Years After. V R. Miliband in J. Saville (ur.), *The Socialist Register 1977* (str. 178–187). London: Merlin Press. Dostopno prek https://pdfs.semanticscholar. org/5ed1/100e32157df3a6ea936efab941a3bfe63c0b.pdf

Buckler, S. (2010). Normative Theory. V G. Stoker in D. Marsh (ur.), *Theory and Methods in Political Science. Third Edition* (str. 156–177). New York: Palgrave Macmillan.

Callinicos, A. (2004). *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Sophia.

Campbell, T. (2010). *Justice. Third Edition*. New York: Palgrave Macmillan.

Cerar, M., Bohinc, R. in Rajgelj, B. (2006). *Temelji prava in pravne ureditve: za nepravnike.* Ljubljana: Založba GV.

Cohen, D. (2011). *Tri predavanja: o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Sophia.

Cohen, G. A. (2003). Facts and Principles. *Philosophy and Public Affairs, 31*(3), 211–245.

Coker, W. F. (1934). *Recent Political Thought.* New York: Appleton - Century – Crofts.

Courtois, S. (1999). *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Crick, B. (1962). *In Defence of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.

Crick, B. (1997). Narava politične vladavine V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 57–73). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Crouch, C. (2007). *Postdemokracija. Političke i poslovne elite u 21. stoljeću.* Zagreb: Izvori.

Crouch, C. (2013). *Postdemokracija*. Ljubljana: Krtina.

Ćimić, E. (1981). *Politika kao sudbina: prilog fenomenologiji političkog stradalništva.* Beograd: Mladost.

Dahl, R. (1997a). Kaj je politika? V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 45–57). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Dahl, R. (1997b). *Uvod v teorijo demokracije.* Ljubljana: Krt.

Dahrendorf, R. (1992). Predgovor*. V R. Rudi (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 11–15). Ljubljana: Založba Krt.

Dalajlama in Hessel S. (2012). *Napovedujemo mir!* Ljubljana: Založba Sanje.

Dalton, R. J. (2007). *Democratic Challenges, Democratic Choices.* Oxford: University Press.

Deklaracija o pravicah človeka in državljana – *Declaration des droits de l'homme et du citoyen.* (1793). Dostopno prek http://www. conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/les-constitutions-de-la-france/constitution-du-24-juin-1793.5084.html

Della Porta, D. (2003). *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Založba Sophia.

Dewey, J. (1935). *Liberalism and Social Action*. California: G. P. Putnam.

Dolar, M. (2012). Pošast komunizma. V R. Zavrtanik (ur.), *Komunistični manifest*, (str. 7–14). Ljubljana: Založba Sanje.

Dowd, D. F. (2009). *Inequality and the Global Economic Crisis*. London: Pluto Press.

Dowding, K., Goodin, R. in Pateman, C. (2004). Introduction: between justice and democracy. V K. Dowding, R. E. Goodin, C. Pateman (ur.), *Justice & democracy*, (str. 1–25). Cambridge: University Press.

Drucker, P. (1993). *The Post-capitalist Society*. Oxford: Butterworth.

Duverger, M. (1997). Dva obraza boga Janusa. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 74–78). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Dworkin, R. (1981). What Is Equality? Part 1: Equality of Welfare. *Philosophy and Public Affairs 10*(3): 185–246.

Dworkin, R. (1992). Liberalizem. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 211–230). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Dworkin, R. (2008). *Is democracy possible here? Principles for a new political debate.* Princeton: Princeton University Press.

Easton, D. (1997). Kako ustrezno pristopiti k politični znanosti. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 87–100). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Engels, F. (1975). H kritiki socialno demokratičnega programskega osnutka iz leta 1891. V B. Ziherl (ur.), *Izbrana dela* (str. 589–611). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Erreygers G. in Cunliffe, J. (2006). Basic Income in 1848. *Basic Income Studies, 1*(2), 1–12.

Equilar Inc. (2025). Equilar 100: Executive Compensation Trends. Dostopno prek https://www.equilar.com/reports/100-equilar-100-executive-compensation-trends.html

Federal Reserve Board [FRB]. (2025). Distributional Financial Accounts of the United States. Dostopno prek https://www.federalreserve.gov/releases/z1/dataviz/dfa

Fink, Hafner, D. (2007). Znanost »o« javnih politikah in »za« javne politike. V D. Fink Hafner (ur.), *Uvod v analizo politik: teorije, koncepti, načela*, (str. 9–30). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Flinders, M. (2012). *Defending Politics. Why Democracy Matters in the Twenty-First Century.* Oxford: University Press.

Follesdal, A. (2014). John Rawls Theory of Justice. V G. Fløistad (ur.), *Philosophy of Justice* (str. 311–328). Dordrecht: Springer.

Freund, J. (1997). Tri predpostavke političnega. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 100–106). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Friedman, M. (2011). *Kapitalizem in svoboda.* Ljubljana: Soleco.

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man.* London: Penguin books.

Fulcher, J. (2010). *Kapitalizem: zelo kratek uvod.* Ljubljana: Krtina.

Furlan, B. (1937). Uvod. V I. Kant, *Dve razpravi*. (str. V–XXVI). Ljubljana: Slovenska Matica.

Furniss, N. (1986). *Futures for the Welfare State*. Bloomington: Indiana University Press.

Gamble, A. (2006). *Politika in usoda.* Ljubljana: Založba Sophia.

George, S. (2014). *Kako zmagati v razredni vojni: finančna kriza, razkroj državne blaginje in globalna prevlada neoliberalnega elitističnega modela*. Mengeš: Ciceron.

Gerring, J. in Yesnowitz, J. (2006). A Normative Turn in Political Science. *Polity, 38*(1), 101–133.

Giddens, A. (2000). *Tretja pot: prenova socialne demokracije.* Ljubljana: Orbis.

Gilabert, P. in Lawford-Smith, H. (2012). Political Feasibility: A Conceptual Exploration. *Political Studies 60*(4), 809–825.

Giraud, P. N. (2006). *Neenakost v svetu: ekonomija sodobnega sveta*. Ljubljana: Založba *cf.

Gramsci, A. (1987). *Civilna družba in država*. Ljubljana: Komunist.

Green, D. P. in shapiro, I. (1994). *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science.* New Haven, CT: Yale University Press.

Guggenberger, B. (2001). Demokracija/Teorija demokracije. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika* (str. 14–20). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Habermas, J. (1985). Kriza države blagostanja i iscrpljenost utopijskih energija. *Politička misao (4)*: 84–104.

Habermas, J. (1998). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge: Polity Press.

Hahnel, R. (2014). *The ABCs of Political Economy. A Modern Approach. Revised and Expanded Edition.* London: Pluto Press.

Hall, D. (2014). Why we need public spending. Dostopno prek http://www.psiru.org/sites/default/files/2014-05-WWNPS2.pdf

Hall, J. (1992). Klasični liberalizem in moderna država. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 251–264). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hampton, J. (1997). *Political Philosophy.* Boulder, Colo: Westview Press.

Harari, Y. N. (2014). *Sapiens: Kratka zgodovina človeštva*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Harsanyi, J. C. (1975). Can a maximin principle serve as basic for morality? *A crotique of John Rawls theory. The American Political Science Review LXIX* (2), 594-606.

Harvey, D. (2011). *Kozmopolitstvo in geografija svobode*. Ljubljana: Sophia.

Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Hay, C. (2008). *Why we hate politics.* Cambridge; Malden: Polity.

Hayek, F. (1991). *Pot v hlapčevstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Hayek, F. (1992). *Usodna domišljavost. Napake socializma*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hayek, F. (2002). *Pravo, zakonodavstvo i sloboda: novi pogled na liberalne principe pravde i političke ekonomije.* Podgorica: Izdavačka kuća CID.

Hayek, F. (2012). *Ustava za svobodo.* Ljubljana: Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko.

Heclo, H. (1995). The Social Question. V K. McFate, R. Lawson in W. J. Wilson (ur.), *Poverty, Inequality and the Future of Social Policy* (str. 665–693). New York: Russell Sage Foundation.

Hedžet Tóth, C. (2015, 30. maj). Intervju. Dostopno prek https:// www.dnevnik.si/1042713797

Heilbroner, L. R. (1978). What is socialism? Dostopno prek https:// sgsnow.files.wordpress.com/2008/12/heilbroner-socialism3.pdf

Heinrich, M. (2013). *Kritika politične ekonomije: uvod.* Ljubljana: Sophia.

Held, D. (1989). *Modeli demokracije.* Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hertzberg, H. (2012, 11. Januar). »Quiet Rooms«. *The New Yorker.* Dostopno prek https://www.newyorker.com/news/hendrik-hertzberg/quiet-rooms

Hessel, S. (2011). *Dvignite se!* Ljubljana: Sanje.

Heywood, A. (1997). *Politics.* Hampshire, London: Macmillan Press.

Heywood, A. (1998). *Political ideologies: an introduction.* Second edition. Hampshire, London: Macmillan Press.

Hoffmann, J. (1983). Socijaldemokratija i kejnezijanski klasni kompromis u Saveznoj Republici Nemačkoj. *Marksizam u svetu IX* (11), 29–55.

Hollis, M. (2002). *Filozofija družbene vede.* Maribor: Aristej.

Honneth, A. (2016). *Ideja socializma: poskus aktualizacije*. Ljubljana: Krtina.

Horvat, B. (1984). *Politička ekonomija socializma*. Zagreb: Globus.

Huntingdon, S. P. (1974). Postindustrial Politics: How Benign Will it be? *Comparative Politics (6)*2, 163–191.

Jovanović, P. (1983). Kriza »države blagostanja«. *Marksizam u svetu IX* (11), 5–29.

Južnič, S. (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kant, I. (1965). *The Metaphysical Elements of Justice*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Kant, I. (1937). *Dve razpravi.* Ljubljana: Slovenska matica.

Kaufmann, A. (1994). *Uvod v filozofijo prava.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kara Murza, S. (2005). Zahodna in sovjetska druzhba kot plod dveh razlichnih tipov civilizacije. *Revija SRP 13* (67-68). Dostopno prek http://www.revijasrp.si/knrevsrp/arhiv/revijasrp67-68.pdf

Kardelj, E. (1977). *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: ČZP Komunist.

Kaus, M. (1992). *The End of Equality.* New York: Basic Books.

Keane, J. (1990). *Despotizem in demokracija: civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma.* Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

Kelsen, H. (1998). *La Democrazia*. Bologna: Il Mulino.

Kelsen, H. (2005). Čista teorija prava: Uvod v problematiko pravne znanosti. Ljubljana: Cankarjeva založba.

King, A. (1983). The Political Consequences of the Welfare State. V S. E. Spiro in E. Yuchtman-Yaar (ur.), *Evaluating the Welfare State* (str. 7–25). New York: Academic Press.

Klein, N. (2012). *Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kosta, J. (2001). Politička ekonomija. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika*, (str. 284–285). Osijek, zagreb, split: Pan Liber.

Kovačev, A. N. (1996). Identiteta med individualizacijo in kolektivizacijo. *Psihološka obzorja 5*(3). Dostopno prek http://www.dlib.si/ details/URN:NBN:SI:DOC-JS8NX9UW

Krugman, P. (2012). *Ustavimo to krizo takoj!* Ljubljana: Modrijan.

Kymlicka, W. (2005). *Sodobna politična filozofija. Druga izdaja.* Ljubljana: Krtina.

Kymlicka, W. (2015). *Sodobna politična filozofija: uvod. 2. Popravljena in dopolnjena izdaja.* Ljubljana: Krtina.

Laslett, P. (1956). *Philosophy, Politics and Society.* Oxford: Basil Blackwell.

Lasswell, H. D. (1964). *Politics: Who gets what, when, how.* Cleveland; New York: Meridian Books.

Lane. J. E. (1996). *Constitutions and political theory.* Manchester: Manchester University Press.

Lazzarato, M. (2004). From Capital-Labour to Capital-Life. *Ephemera. Theory the Multitude, 4*(3), 187–208.

Lebowitz, M. A. (2014). *Socialistična alternativa. Resnični človekov razvoj.* Ljubljana: Sophia.

Lefort, C. (1999). *Prigode demokracije: izbrani spisi Clauda Leforta.* Ljubljana: Liberalna akademija.

Leftwich, A. in Held, D. (1984). A discipline of politics. V A. Leftwich (ur.), *What is Politics?* (139–161). Oxford: Blackwell.

Leggewie, C. (1997). Politična ustvarjalnost. O novem v politiki – in v politični znanosti. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 215–230). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lenin, V. I. (1972). *Država in revolucija: marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Lessenich, S. (2015). *Ponovno izumljanje socialnega: socialna država v prožnem kapitalizmu*. Ljubljana: Založba Krtina.

Lewis, C. S. (1998). *Odprava človeka.* Ljubljana: Študentska založba. Lindblom, C. E. (1977). *Politics and markets.* New York: Basic Books.

Lipset, S. M. (1963). *Political Man: The Social Bases of Politics.* New York: Doubleday.

List, C. in Valentini, L. (2016). The Methodology of Political Theory. V H. Cappelen, T. S. Gendler in J. Hawthorne (ur.), *The Oxford Handbook of Political Methodology* (str. 525–554). Oxford: University Press.

Lucas, E. R. (2003). The Industrial Revolution: Past and Future. V *The Region, 2003 Annual Report of the Federal Reserve Bank of Minneapolis* (str. 5–20).

Luhmann, N. (2000). *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*. München: Günter Olzog.

Luhmann, N. (2013). *Oblast*. Ljubljana: Krtina.

Lukšič, I. (1997). Predgovor: Onkraj politične mehanike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 11–29). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič, I. (2000). Med politično strategijo in medijskim prijemom. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 7–25). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič, I. (2003). Politika v Sloveniji. Spremna beseda. V I. Lukšič (ur.), *Temelji politične znanosti* (str. 249–277). Ljubljana: Sophia.

Luxemburg, R. (1977). *Izbrani spisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Machiavelli, N. (1966). *Vladar.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Maček, M. (1985). Spremna beseda. V M. Matjaž (ur.), *Družbena moč in politična oblast: Protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma* (str. 339–359). Ljubljana: Delavska enotnost.

Macpherson, C. B. (2012). *The Life and Times of Liberal Democracy.* Oxford: University Press.

Marshall, T. H. (2012). *Državljanstvo, razred in socialna država*. Ljubljana: Sophia.

Marwick, A. (1982). *British Society since 1945*. Harmondsworth: Penguin Books.

Marx, K. (1968). Kritika gothskega programa. V B. Debenjak (ur.), *Izbrana dela, IV. Zvezek* (str. 479–509). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Marx, K. (1985). *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Marx, K. (2008). Teze o Feuerbachu: Zapis v Marxovi beležnici iz let 1844-47. V B. Debenjak (ur.), *O spremembi sveta: pomen Marxovih tez o Feuerbach* (str. 18–25). Ljubljana: Sophia.

Marx, K. in Engels, F. (2009). *Kapital I: kritika politične ekonomije. 3. razširjena izdaja.* Ljubljana: Založba Sophia.

Matteucci, N. (1999). *Novoveška država. Izrazoslovje in pota*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Mattick, P. (1985). Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka. Časopis za kritiko znanosti, 81(82), 3–51.

Mattick, P. (2013). *Vse po starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Meehan R. E., Mosco, V. in Wasko, J. (2015). Vnovičen premislek o politični ekonomiji: spremembe in kontinuiteta. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo XLIII (259), 33–43.

Meiksins Wood, E. (2016). *Od državljanov do gospode: Socialna zgodovina zahodne politične misli od antike do srednjega veka.* Ljubljana: Sophia.

Merhar, V. (2002). Neoklasična ekonomika v funkciji apologije najrazvitejših kapitalističnih držav. *Teorija in praksa, 39*(6), 873–880.

Merhar, V. (2006). Poglabljanje kapitalističnih protislovij z neoliberalističnim umikom države iz gospodarstva. *Teorija in praksa 42*(46), 606–621.

Merkel, W. (2001). Socijaldemokratske stranke. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika* (str. 405–408). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Merkel, W. (2014). Is Capitalism Compatible With Democracy? Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft, *8*(2), 109–128.

Meyer, T. (2000). Tretja pot na razpotju. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 57–85). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Milanović, B. (2005). Worlds apart: Measuring international and global inequality. Princeton: Princeton University Press.

Milanović. B. (2013, 28. december). Branko Milanović. *Delo*. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042617971

Milanović, B. (2016). *Global inequality: a new approach for the age of globalization*. Cambridge, London: The belknap Press of Harvard University Press.

Mill, J. S. (1965). Principles of political Economy. V *Collected Works*, zv. iii. Toronto: University of Toronto Press.

Miller, J. D. B. (1967). *The nature of politics*. Harmondsworth: Penguin Books.

Miller, D. (1999). *Principles of Social Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Miller, D. (2007). *Politična filozofija: zelo kratek uvod.* Ljubljana: Krtina.

Močnik, R. (2016). Izhodd iz kapitalizma – prehod v socializem. V *Prehod v socializem. Program prehoda (1938)* (str. 5–21). Ljubljana: Založba *cf.

Mosco, V. (2009). *The Political Economy of Communication*. London: Sage Publications Ltd.

Mosley, H. (1983). Postoji li fiskalna kriza države? *Marksizam u svetu, IX*(11), 250–260.

Mouffe, C. (2000). For an agnostic model of democracy. V N. O Sullivan (ur.), *Political Theory in Transition* (str. 113–130). London, New York: Routledge.

Mouffe, C. (2005). *The return of the political*. London, New York: Verso.

Muinelo-Gallo, L. in Roca-Sagales, O. (2011). Economic Growth and Inequality: the Role of Fiscal Policies. *Australian Economic Papers, 50*(2/3), 74–97.

Negri, A. (1984). *Delavci in država; Gospostvo in sabotaža; Marx onkraj Marxa*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.

Nordhaus, W. D. (1975). The Political Business Cycle. *Review of Economic Studies, 42*(2), 169–190.

Nozick, R. (1974). *Anarchy, state and utopia*. New York: Basic Books.

O' Connor, J. (1983). *Dimenzije krize. Marksizam u svetu, IX*(11), 233–249.

Offe, C. (1983). *Beleške o budučnosti Evropskog socijalizma i države*. Marksizam u svetu IX (11): 175-186.

Offe, C. (1984). *The Contradictions of the Welfare State.* Cambridge, Mass: MIT Press.

Offe, C. (1985). *Družbena moč in politična oblast: Protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma.* Ljubljana: Delavska enotnost.

Okin, S. (1987). Justice and Gender. *Philosophy and Public Affairs, 16*(1), 42–72.

Ortiz, I. in Cummins, M. (2011). Global Inequality: Beyond the Bottom Billion. A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries. Dostopno prek https://www.unicef.org/socialpolicy/files/ Global_Inequality_Beyond_the_Bottom_Billion.pdf

Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oxfam International. (2015-2016). Oxfam Annual Report 2015-2016. Dostopno prek https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/oxfam_annual_report_2015_-_2016_english_final_0.pdf

Oxfam International. (2018). Oxfam Briefing Paper 2018: Reward work, not wealth. Dostopno prek https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-summ-en.pdf

Oxfam International. (2019). Oxfam Briefing Paper 2019: Public good or private wealth? Dostopno prek https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620599/bp-public-good-or-private-wealth-210119-summ-en.pdf

Oxfam International. (2023). Oxfam Briefing Paper 2023: Survival of the richest. How we must tax the super-rich now to fight inequality. Dostopno prek https://www.oxfam.org/en/research/survival-richest

Oxfam International. (2025). Oxfam Briefing Paper 2025: Takers, Not Makers. The unjust poverty and unearned wealth of colonialism. Dostopno prek https://www.oxfam.org/en/research/takers-not-makers-unjust-poverty-and-unearned-wealth-colonialism Palmer, D. (1995). *Ali središče drži? Uvod v zahodno filozofijo*. Ljubljana: DZS.

Palonen, K. (1997). Preučevanje politike kot projekta in kot institucije. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 79–86). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Perko Šeparović, I. (1987). Kriza države općeg blagostanja. *Politička misao, XXIV*(4), 5–13.

Pew Research Center. (2014). Europeans and Americans Focus on Inequality as Greatest Danger. Dostopno prek https://www.pewresearch.org/global/2014/10/16/middle-easterners-see-religious-and-ethnic-hatred-as-top-global-threat/

Pew Research Center. (2019). Many Across the Globe Are Dissatisfied With How Democrarcy Is Working. Dostopno prek https://www. pewresearch.org/global/2019/04/29/many-across-the-globe-are-dissatisfied-with-how-democracy-is-working/

Pew Research Center. (2025). *Public Views on Inequality and Democracy*. Washington, DC.

Piketty, T. (2015). *Kapital v 21. stoletju.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pirc, G. (2025). *Virtualni svetovi in vrednote digitalne prihodnosti.* Maribor: Univerza Alma Mater Europaea, Alma Mater Press: Koper: Znanstveno-raziskovalno središče.

Pitamic, L. (2009). *Država.* Ljubljana: GV Založba.

Platon. (1960). *The Laws*. New York: Dutton.

Polanyi, K. (2008). *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba *cf.

Poulantzas, N. (1981). *Država, vlast, socializam*. Zagreb: Globus.

Radbruch, G. (2001). *Filozofija prava.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
Rawls, J. (1971). *A Theory of justice.* London: Oxford University Press.

Rawls, J. (1980). Kantian constructivism in moral theory. *Journal of Philosophy, 77*(9), 515–572.

Rawls, J. (1988). The Priority of Right and Ideas of the Good. *Philosophy & Public Affairs, 4*(17), 251–276.

Rawls, J. (1992). Koncept svobode. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 161-185). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Rawls, J. (1996). *Political Liberalism.* New York: Columbia University Press.

Rawls, J. (1999). *The Law of Peoples: with »The Idea of Public Reason Revisited«*. Cambridge: Harvard University Press.

Rawls, J. (2004). Pravičnost kot poštenost: politično, ne metafizično. V S. Avineri in A. de-Shalit (ur.), *Komunitarizem in individualizem*, (str. 177–194). Ljubljana: Založba Sophia.

Rawls, J. (2011). *Pravičnost kot poštenost: reformulacija.* Ljubljana: Krtina.

Remond, R. (1997). Nekaj novih področij politike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 273–291). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Ricoeur, P. (2011). *Sebe kot drugega*. Ljubljana: KUD Apokalipsa.

Rifkin, J. (2007). *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe.* Ljubljana: Krtina.

Rizman, R. (1992). Intelektualni temelji liberalizma. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 15–29). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Rohe, K. (1997). Zakaj politiko različno konceptualizirajo? V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 37–45). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Rorty, R. (1998). Komunistični manifest 150 let pozneje: Spodletele prerokbe, veličastna upanja. *Teorija in praksa, 35*(5), 950–955.

Rosanvallon, P. (1998). *Ekonomski liberalizem: zgodovina ideje o trgu.* Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost.

Rosanvallon, P. (2013). *The Society of Equals*. Cambridge; London: Harvard University Press.

Rus, V. (1990). *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Domus.

Rus, V. (2009). *Tretja pot med antikapitalizmom in postsocializmom.* Ljubljana: Sophia.

Sandel, M. J. (1998). *Liberalism and the limits of justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schedler, A. (1997). Antipolitika: konec in kolonizacija javne sfere. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 107–111). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Schiller, T. (2001). Liberalizam. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik; država i politika* (str. 189–192). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Schmid, T. (2008). Enakost in pravičnost: med seboj povezana pojma? *Socialno delo, 47* (1-2): 65–87.

Schmitt, C. (1994). *Tri razprave*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.

Schreiner, P. (2019). *Podreditev kot svoboda. Življenje v neoliberalizmu.* Ljubljana: Založba Krtina.

Schumpeter, J. (1997). An Elite Theory of Democracy. V E. Etzioni (ur.), *Classes & Elites in Democracy and Democratization. A Collection of Readings.* (str. 78–86). New York & London: Garland Publishing.

Sen, A. (1992). *Inequality Reexamined*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Sen, A. (2002). *Ekonomija blaginje: izbrane razprave*. Ljubljana: Založba *cf.

Sfiligoj, N. (1985). *Teorija vrednosti in cen: Osnove politične ekonomije*. Ljubljana: Univerzum.

Solomon, R. C. in Murphy, M. C. (1990). Introduction. V R. C. Solomon in M. C. Murphy (ur.), *What Is Justice? Classic and Contemporary Readings*. (str. 3–15). New York, Oxford: Oxford University Press.

Solt, F. (2008). Economic Inequality and Democratic Political Engagement. *American Journal of Political Science, 52*(1), 48–60.

Sponville-Comte, A. (2002). *Mala razprava o velikih vrlinah*. Ljubljana: Vale-Novak.

Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: how today's divided society endangers our future*. New York; London: W. W. Norton.

Stiglitz, J. E. (2014). The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future. V P. S. Dasgupta, V. Ramanathan in M. S. Sorondo (ur.), *Sustainable Humanity, Sustainable Nature, Our Responsibility.* (str. 379–400). Vatican City: The Pontifical Academy of Social Sciences.

Strauss, L. (1999). *Naravno pravo in zgodovina*. Ljubljana: Študentska založba.

Stres, A. (1996). *Svoboda in pravičnost: oris politične filozofije*. Celje: Mohorjeva družba.

Stoker, G. in Marsh, D. (2010). Introduction. V D. Marsh in G. Stoker (ur.), *Theory and methods in Political Science. Third Edition* (str. 1–12). New York: Palgrave Macmillan.

Squires, J. (2009). *Spol v politični teoriji.* Ljubljana: Krtina.

Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.

Therborn, G. (2017). *Dynamics of inequality*. New Left Review.

The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations [AFL-CIO]. (2017). Dostopno prek https://aflcio.org/ paywatch/highest-paid-ceos

The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations [AFL-CIO]. (2025). Executive Paywatch 2025. Dostopno prek https:// aflcio.org/paywatch

The Statistics Portal for Market Data, Market Research and Business Intelligence Portal [Statista]. (2014). Dostopno prek https:// www.statista.com/statistics/424159/pay-gap-between-ceos-and-average-workers-in--world-by-country/

Touraine, A. (1992). Kaj danes pomeni demokracija. V *Zbornik sodobni liberalizem*. ur. Rizman Rudi, 297-309. Ljubljana: Založba Krt. Tocqueville, A. (1996). *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina.

Van Parijs, P. (1995). *Real Freedom for All.* Oxford: Oxford University Press.

Walzer, M. (1983). *Spheres of justice. A Defence of Pluralism and Equality*. Oxford: Blackwell.

Warren, M. E. (1996). What should we expect from more democracy? Radically democratic responses to politics. *Political theory, 24*(2), 241–270.

Weber, M. (1954). *Max Weber on law in economy and society.* Cambridge: Hardvard university press.

Weber, M. (1990). Trije čisti tipi legitimne oblasti. *Družboslovne razprave, 7* (9), 126–133.

Weber, M. (1992). Politika kot poklic. V F. Adam (ur.), *Politika kot poklic* (str. 21–67). Ljubljana: Krt.

Weinberg, J. (2013). The Practicality of Political Philosophy. *Social Philosophy and Policy, 30* (1-2), 330–351.

Wilensky, H. (1976). *The New Corporatism: Centralisation and the Welfare State.* London: Sage Publications.

Wilke, G. (2002). *John Maynard Keynes*. Frankfurt: Campus »Studium«.

Wilkinson, R. G. in Pickett, K. (2012). *Velika ideja: zakaj je enakost boljša za vse.* Novo mesto: Penca in drugi.

Wolf, A. (1983). Šest »idealnih tipova« kapitalističke države. *Marksizam u svetu, IX*(11), 261–269.

Wolf, J. (1998). Fairness, Respect, and the Egalitarian Ethos. *Philosophy and Public Affairs, 27*(2), 97–122.

World Bank. (2024). *Poverty and Shared Prosperity Report 2024*. Washington, DC: World Bank.

World Inequality Database. (2018). *World inequality Report 2018*. Dostopno prek https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf

World Inequality Database. (2022). *World inequality Report 2022*. Dostopno prek chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://wir2022.wid.world/www-site/uploads/2023/03/D_FINAL_WIL_RIM_RAPPORT_2303.pdf

Wright, E. O. (2011). *Vizije realističkih utopija.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Young, I. M. (1990). Polity and group difference: a critique of the ideal of universal citizenship. V A. Phillips (ur.), *Feminism and Politics* (str. 401–429). Oxford: Oxford University Press.

Zucman, G. (2016). *Skrito bogastvo narodov: raziskava o davčnih oazah*. Ljubljana: Sophia.

Železnik, A. (2017). Towards political equality in the context of participatory and deliberative democratic theory. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja, 54*(posebna št.), 112–126.

Žižek, S. (2012). Spremni zapis Slavoj Žižek: Pošast še straši! V R. Zavratnik (ur.), *Komunistični manifest* (str. 39–65). Ljubljana: Založba Sanje.

ALMA MATER
EUROPAEA
UNIVERZA
FAKULTETA ISH